

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı

Doktora Tezi

HARÎRÎ'NİN LAHN ANLAYIŞI

Selman YEŞİL

12932014

Danışman

Prof. Dr. Eyyüp TANRIVERDİ

Diyarbakır 2017

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı

Doktora Tezi

HARÎRÎ’NİN LAHN ANLAYIŞI

Selman YEŞİL

12932014

Danışman

Prof. Dr. Eyyüp TANRIVERDİ

Diyarbakır 2017

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Harîrî’nin Lahn Anlayışı” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

☐ Tezimin (1) yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

15/12/2017

Selman YEŞİL

KABUL VE ONAY

Selman YEŞİL tarafından hazırlanan “Harîrî’nin Lahn Anlayışı” adındaki çalışma, 15/12/2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalında, **DOKTORA TEZİ** olarak oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

[İ m z a]

[Prof. Dr. Mehmet Yavuz] (Başkan)

Prof. Dr. Eyyüp Tanrıverdi (Üye, Danışman)

Prof. Dr. Edip Çağmar (Üye)

Doç. Dr. M. Cevat Ergin (Üye)

Doç. Dr. Muammer Sarıkaya (Üye)

ÖNSÖZ

Toplumsal bir varlık olan insanın iletişimde kullandığı en etkin araç dildir. Duygu ve düşüncelerin paylaşılmasına aracı olan dil, yaşam koşullarına bağlı olarak tabîî bir değişim geçirir. Bu değişim özünde büyük bir sorun teşkil etmemekle beraber, geçmişleriyle bağlarının sürekliliğini önemseyen milletler, önceki nesillerin kullandığı dilin korunması için gayret sarf etmişlerdir. Bu gayret bütün milletler tarafından gösterilmiş olmakla birlikte, özellikle Yahudî ve Müslümanlar gibi, yaşadığı günü ilgilendiren yazılı metin mirasına sahip milletler için ayrı bir önem arz etmiştir. Zira dilin özünden uzaklaşması, kutsal metinlerin devamlılığını tehdit eden bir durumdur.

Arapça, kadim dillerden biri olmanın yanı sıra günümüzde dört yüz milyonu aşkın kullanıcısı olan bir dildir. Araplar, geçmiş nesillerinin dilini ve edebiyatını korumak için bedevî hayat sürdürdükleri dönemlerde bile çaba sarf etmişlerdir. Bu amaçla şiire önem vermiş ve şiir miraslarını ezberleyen râvîler yetiştirmiştir. Söz konusu çabaları İslâm dini ile tanışmalarından sonra daha da artan Araplar, Moğol istilasında olduğu gibi, tarihin farklı dönemlerinde yıkıma maruz kalmasına rağmen günümüze ulaşabilen edebî bir miras ortaya koymayı başarmışlardır.

Müslümanların fetih ve tercüme faaliyetleri neticesinde yeni milletlerle karşılaşması ve farklı kültürlerle iletişime geçmesi, Arapçada gelişmeyi sağladığı gibi bazı açılardan Arapçanın bozulmasına da sebep olmuştur. Bu bozulmalara karşı Arapçayı korumak için şairlerin desteklenmesi, gramer kurallarının tespiti ve yazının geliştirilmesi gibi bir takım tedbirler alınmıştır.

Alınan tedbirlerden biri de fasîh dil için kıstaslar belirlemek ve bu kıstaslara uymayan kullanımlara dikkat çekmektir. Arap dilbilimciler, lahn olarak

isimlendirdikleri bu hatalı kullanımların tespit ve teşhirine yönelik *Lahnu'l-‘âmme*, *Leyse fî kelâmi'l-‘Arab*, *Galatâtu'l-‘avâm*, *Mâ telhanu fîhi'l-‘âmme*, *lahnu'l-‘avâm*, *kul ve lâ tekul* gibi isimlerle adlandırılan farklı içerik ve üslupta eserler telif etmiştir. Bu eserler, dilin korunmasına katkıda bulunduğu gibi yazıldığı dönemde kullanılan kelime ve deyimlerin geçirdiği değişimi izleme imkânı da vermektedir.

Söz konusu bağlamda kaleme alınmış eserlerden bir tanesi de zengin içeriği, özgün yaklaşımı ve edebî çevreden derlenen hatalı kullanım örnekleri ile lahn alanında önemli bir yer tutan Harîrî'nin '*Durretu'l-gavvâs fî evhâmi'l-havâs*' isimli eseridir. Bu eser şerh, hâşiye, zeyl ve ihtisâr gibi çalışmalarla muhtelif zamanlarda ve ilim ortamlarında yeniden ele alınmış olup ilim erbabı tarafından alanının önemli eserlerinden kabul edilmiş bir yapıttır.

Çalışmamızda, Harîrî'nin lahn anlayışı irdelenmiş ve *Durretu'l-gavvâs* isimli eserinde ele aldığı örnekler ve bu örneklerle yaklaşımı dilcilerin yaklaşımıyla karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca diğer dilciler tarafından kaleme alınan lahn eserleri yöntem, içerik ve kullanımların kabul veya reddinde benimsenen ölçütler açısından karşılaştırılarak *Durre*'nin alandaki konumu belirlendiği gibi Harîrî'nin derlediği hatalı kullanımlar tasnif edilmiş, alıntı veya Harîrî'ye özgü olan örnekler de tespit edilmiştir.

Çalışmada yazarın örnekler üzerinde yaptığı değerlendirmeler tercüme edilmeksizin Arapça verilmiş, sadece bahse konu örneğin hatalı boyutunun anlaşılması için gerekli yerlerin tercümesi yapılmış ve maksadı ortaya koyacak gerekli açıklama yapılmıştır. Harîrî'nin hatalı kullanımların tespitinde dayandığı aklî ve naklî deliller ile hatalı kullanım yerine önerdiği kullanımlar Türkçe olarak açıklanmış, ardından dilcilerin konu hakkındaki görüş ve delilleri de ortaya konularak okuyucuya karşılaştırma imkânı sunulmuştur. Arapça ifadelerin yazımında Arap dili fonetiği esas alınmış, Arapça okuyuşları ölçü alınarak med harfleri (^) işaretiyle, (ع) harfi harekesinin durumuna bağlı olarak ('a, 'i 'u,) harfleri ile ötre ise (u) harfi ile gösterilmiştir. Ayetler ﴿...﴾ şeklindeki özel, Arapça ifadeler (...) şeklindeki normal parantez, tercümeleri ise '...' şeklindeki tırnak işareti içerisine

alınmıştır. Özel isimlerin yazımında ve kısaltılmasında *DİA*'daki kullanım benimsenmiştir.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte, Harîrî'nin hayatı, hocaları ve talebeleri hakkındaki bilgilerin yanı sıra hicrî beşinci ve altıncı asırlarda İslâm âleminin siyasî ve kültürel durumu da kısaca ele alınmıştır.

Birinci bölümde dilin tanımı, kökeni, unsurları ve konu ile ilişkili kavramların yanı sıra lahn kavramının tanımı, dayanağı, kapsamı, gelişim süreci, ortaya çıkış nedenleri ve ilişkili kavramları incelenmiştir.

İkinci bölümde Harîrî'nin eseri olan *Durre*'nin muhtevası, metodu ve lahn alanındaki eserler içerisindeki yeri işlenmiştir. Ayrıca yazarın diğer eserleri göz önünde bulundurularak *Durre*'deki önerileriyle tutarlılığı irdelenmiş, kendisinden önce yazılmış eserlerden etkilenmesi ve sonraki eserlere katkısı ortaya konulmuştur.

Üçüncü bölümde *Durre*'de derlenen lahn örnekleri kendi içerisinde bir tasnife tabi tutulmuş ve bu örnekler ışığında Harîrî'nin lahn anlayışı tespit edilmiştir. Ayrıca diğer dilcilerin örneklere ve Harîrî'nin yaklaşımına yönelik görüşleri tespit edilmiştir. Sonuç kısmında ise araştırma neticesinde elde edilen bulgular sunulmuştur.

Çalışmanın tüm aşamalarında bilgi, deneyim ve rehberliğinden istifade ettiğim danışman hocam Prof. Dr. Eyyüp TANRIVERDİ'ye, yoğun mesailerine rağmen tezimi okuma zahmetine katlanıp eksikliklerin giderilmesine yardımcı olan değerli hocalarım Prof. Dr. Mehmet YAVUZ'a Doç. Dr. Nusrettin BOLELLİ'ye, Doç. Dr. Muammer SARIKAYA'ya, Doç. Dr. M. Cevat ERGİN'e, Yrd. Doç Dr. Mevlüt KULA'ya, İngilizce kaynakların taranmasında desteklerini esirgemeyen Doç. Dr. Faruk GÖKÇE'ye ve Arapça eğitimimde her türlü fedakârlığı gösteren kıymetli abim, Seyda Molla Recep YEŞİL'e şükranlarımı sunarım.

Selman YEŞİL

Diyarbakır 2017

ÖZET

Arap dilbilimciler, Arapçayı korumak amacıyla gramer kurallarının tespiti ve kelime derlemesi gibi çalışmalar yapmıştır. Söz konusu gaye ile yapılan çalışmalardan biri de hatalı kullanımların teşhir edilmesini ve doğru kullanımların tespit edilerek toplumda yer edinmesini amaçlayan lahn eserlerinin telifidir. Bu amaçla kaleme alınan eserlerden bir tanesi de Harîrî'nin “*Durretu'l-gavvâs fi evhâmi'l-havâs*” isimli eseridir.

Lahn anlayışının ortaya konulması bağlamında Harîrî'nin dildeki değişim ve gelişime yaklaşımını ve *Durre*'nin metot ve içerik açısından alandaki diğer eserlerle mukayyesini amaçlayan bu çalışmada, dil ve lahn kavramlarının tanımı üzerinde durulmuş, ortaya çıkış süreçleri ve ilişkili kavramlar incelenmiştir. Ulaşılan lahn eserleri metot ve muhteva açısından gözden geçirilerek *Durre*'nin alandaki yeri ve alana katkısı tespit edilmiştir. *Durre*'de ele alınan örneklerden yola çıkılarak Harîrî'nin lahn anlayışı ortaya konmuştur.

Ayrıca Arap dilcilerinin *Durre*'de derlenen hatalı kullanımlara yaklaşımları incelenmiş ve Harîrî'nin iddiaları, Arap dilinin genel kullanım ve temel ilkeleri ekseninde eleştirel bir yaklaşımla ele alınmıştır. Son olarak da Harîrî'nin diğer eserleri irdelenmiş ve *Durre*'deki yaklaşımıyla tutarlılığı test edilmiştir.

Çalışma neticesinde Harîrî ve bazı dilciler arasında farklı yaklaşımlar olduğu görülmüştür. Bu farklılığın temelinde hatalı kullanımların tespitinde benimsenen dayanak ve kıstasların yanı sıra bağlı olunan gramer ekolünün de bariz etkisi olduğu gözlemlenmiştir. Harîrî'nin hatalı kabul ettiği bazı kullanımları, diğer eserlerinde kullanarak kendisiyle çeliştiği de tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler:

Harîrî, *Durretu'l-gavvâs*, Lahn, Galatât, Makâmât, el-Ahtâu'l-lugaviyye

ABSTRACT

Arab linguists conducted studies on determination of grammar rules and compilation of vocabulary to preserve the Arabic language. One of the fields of these studies was the studies on *lahn* (language mistakes) that aim to expose the misuses in language and to determine the proper uses and establish those in the public practice. One of the works that were written with the abovementioned aim was Harîrî's oeuvre titled "*Durretu'l-gavvâs fî evhâmi'l-havâs*".

In the present study that aimed to determine Harîrî's approach to change and development in the language and compare the methodology and content in *Durre* with other studies in the literature, definitions of the concepts of language and *lahn* were addressed and the emergence of these concepts and related topics were discussed. The studies on *lahn* that were accessed were reviewed based on methodology and content to determine the perspective and contribution of *Durre* to the field. Harîrî's approach to *lahn* was indicated based on the samples provided in *Durre*.

The approaches of Arab linguists to the misuses compiled in *Durre* were determined and Harîrî's claims were examined with a critical approach based on the general use and basic principles of the Arabic language. Finally, other works of Harîrî were scrutinized and tested for consistency with his approach in *Durre*.

Study findings demonstrated that there were differences between the of Harîrî and certain other linguists. It was observed that these differences were due to the foundations and criteria adopted in determination of misuses, as well as the adopted grammar school by the authors. It was also determined that Harîrî used certain phrases that he considered wrong in his other works, contradicting his own approach.

Key Words

Harîrî, *Durretu'l-gavvâs*, Language mistakes, Errors, Makâmât, el-Ahtâu'l-lugavî, Expression disorders in the Arabic language

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR	X

GİRİŞ

1. HARÎRÎ'NİN HAYATI.....	1
2. HOCALARI VE TALEBELERİ.....	3
3. ESERLERİ.....	4
3.1. el-Makâmât	5
3.2. Mulhatu'l-i'râb	7
3.3. Şerhu Mulhati'l-i'râb	8
3.4. er-Risâletu's-sîniyye ve er-Risâletu's-şîniyye	9
3.5. el-Farku beyne'z-zâdî ve'z-zâî.....	9
3.6. Durretu'l-gavvâs fî evhâmi'l-havâs	9
3.7. Diğer Eserleri	10
4. YAŞADIĞI DÖNEMDE SİYASÎ DURUM	10
5. YAŞADIĞI DÖNEMDE KÜLTÜREL DURUM	13

BİRİNCİ BÖLÜM

DİL VE LAHN

1.1. DİL.....	19
1.1.1. Dilin Tanımı	19
1.1.2. Menşei.....	20
1.1.3. Unsurları.....	27

1.1.4. İlişkili Kavramlar	28
1.2. LAHN	32
1.2.1. Lahnın Tanımı	32
1.2.2. Dayanağı	34
1.2.3. Kapsamı	36
1.2.4. İlişkili Kavramlar	37
1.2.4.1. et-Tashîf ve't-tahrîf	38
1.2.4.2. el-Hata'	39
1.2.4.3. ed-Dalâle	39
1.2.4.4. el-‘Âmme ve'l-hâssa	39
1.2.4.5. el-Galat	41
1.2.4.6. el-Vehm	41
1.2.4.7. el-İslâh	42
1.2.4.8. el-Fasîh	42
1.2.4.9. el-‘Âmmî	43
1.2.4.10. eş-Şâz	43
1.2.4.11. ez-Zarûre	44
1.3. ARAP DİLİNDE LAHN.....	45
1.3.1. Lahnın Nedenleri.....	46
1.3.1.1. Diğer Kültürlerle İletişim ve Diğer Milletlerle İlişkiler.....	46
1.3.1.2. Yeni Anlam ve Eşyaların Ortaya Çıkışı.....	48
1.3.1.3. Arapçanın Yazım ve Fonetik Özelliği.....	49
1.3.2. Ortaya Çıkış Süreci	50
1.3.2.1. Cahiliye Dönemi	51
1.3.2.2. İslâmî Dönem	51
1.3.2.3. Abbâsîler Dönemi	52
1.3.3. Çeşitleri	53
1.3.3.1. Vezin Değişimi.....	54
1.3.3.2. Harf Değişimi.....	55
1.3.3.3. Gramer Hataları.....	56
1.3.3.4. Anlam Değişimi	57
1.3.3.5. Kelimelerin Aşırı Kısaltılması	58
1.3.3.6. Yazım Yanlışları	59

1.3.4. Lahnın Yayılmasına Karşı Yapılan Çalışmalar.....	60
1.3.4.1. Gramer Kurallarının Tespiti.....	64
1.3.4.2. Yazının Geliştirilmesi	65
1.3.4.3. Tecvîd Kurallarının Geliştirilmesi	67
1.3.4.4. Sözlüklerin Telifi	69
1.3.4.5. Belâgat İlminin Geliştirilmesi	71
1.3.4.6. Lahn Eserlerinin Telifi	71
1.4. LAHN ESERLERİNİN TARİHSEL SÜRECİ.....	72
1.5. LAHN ESERLERİNİN TASNİFİ	82
1.4.1. Yöntem Açısından Lahn Eserleri	82
1.4.1.1. Belli Bir Yönteme Dayanan Eserler.....	82
1.4.1.2. Belli Bir Yönteme Dayanmayan Eserler.....	82
1.4.2. İçerik Açısından Lahn Eserleri.....	83
1.4.2.1. Dil Açısından Lahn Sayılan Örnekleri Derleyen Eserler.....	83
1.4.2.2. Diğer Bilimler Açısından Lahn Sayılan Örnekleri Derleyen Eserler.....	83
1.5. GÜNÜMÜZDE ARAP DİLİNİ KORUMA ÇABALARI.....	86

İKİNCİ BÖLÜM

HARÎRÎ'NİN 'DURRETU'L-GAVVÂS' İSİMLİ ESERİ

2.1. ESERİN İSMİ, AMACI VE KONUSU	91
2.2. METODU	93
2.3. KAYNAKLARI	95
2.3.1. Arap Şiiri.....	96
2.3.2. Kur'ân	98
2.3.3. Hadis	100
2.3.4. Lahn Eserleri	101
2.4. MUHTEVASI	102
2.4.1. Lahn Örnekleri	102
2.4.2. İmlâ Hataları.....	103
2.4.3. Darb-ı meseller.....	103
2.4.4. Gramer Konuları	104
2.4.5. Fıkıh	105
2.4.6. Anekdötler.....	106
2.5. DURRE ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR.....	108

2.6. DURRE'YE YAPILAN ELEŞTİRİLER.....	113
---	------------

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DURRE'DE ELE ALINAN ÖRNEKLERİN TASNİFİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1. YAPISAL BOZUKLUKLAR.....	117
3.1.1. Fonetik Değişim	117
3.1.2. Harf Düşmesi	126
3.1.3. Gereksiz Eklemeler	127
3.1.4. Gramer Hataları.....	129
3.2. ANLAMSAL BOZUKLUKLAR.....	139
3.2.1. Gereksiz Kelime Kullanımı.....	140
3.2.2. Cer Harflerinin Gereksiz veya Yanlış Yerde Kullanılması.....	145
3.2.3. Çelişik Kelimelerin Bir Arada Kullanılması.....	149
3.2.4. Kelime ve Deyimlerin Yanlış Anlamda Kullanılması	155
3.2.5. Mantık Hataları	163
3.2.6. Anlamca Yakın Kelimelerin Karıştırılması	167
3.3. İMLÂ HATALARI.....	169
3.3.1. Farklı Yer ve Anamlarda Farklı Yazılması Gereken Kelimeler	174
3.3.2. Kelimelerin Sonunda Bulunan Elifin Yazımı	179
3.3.3. Diğer Örnekler	181
SONUÇ.....	184
KAYNAKÇA.....	188
ÖZ GEÇMİŞ	204

KISALTMALAR

<i>A.mlf.</i>	Aynı müellif
<i>A.s.</i>	Aleyhi's-selâm
<i>Bkz.</i>	Bakınız
<i>b.</i>	Bin/ibn
<i>c.</i>	Cilt numarası
<i>çev.</i>	Çeviren
<i>DİA</i>	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
<i>DEÜİFD</i>	Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>Haz.</i>	Hazırlayan
<i>Hız.</i>	Hazreti
<i>İA.</i>	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
<i>Mad.</i>	Maddesi
<i>MEB</i>	Milli Eğitim Bakanlığı
<i>MÜ.</i>	Marmara Üniversitesi
<i>MÜİFV</i>	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
<i>No.</i>	Numara
<i>Nşr.</i>	Naşir, neşreden
<i>ö.</i>	ölümü
<i>s.</i>	Sayfa
<i>SBE</i>	Sosyal Bilimler Enstitüsü
<i>ss.</i>	Sayfa sayısı
<i>TDK</i>	Türk Dil Kurumu
<i>Thk.</i>	Tahkik
<i>ts.</i>	Tarihsiz
<i>TTK</i>	Türk Tarih Kurumu
<i>Ünv.</i>	Üniversitesi
<i>y.y.</i>	Yayın yeri yok

GİRİŞ

1. HARÎRÎ'NİN HAYATI

Harîrî lakabıyla bilinen müellifin tam adı; Ebû Muhammed el-Kâsım b. 'Alî b. Muhammed b. 'Usmân el-Harîrî el-Basrî el-Harâmî'dir.¹ Basra'ya yakın bir mesafede bulunan ve hurma bahçeleriyle meşhur olan Meşân'da zengin bir ailenin çocuğu olarak 446/1054 yılında doğmuştur. Temel eğitimi Basra'da tamamlayan Harîrî, dönemin birçok ilim dalıyla ilgilenmiş ve özellikle dil alanında derinleşmiştir. el-Bâkillânî (ö. 403/1013) gibi şahsiyetlerin yetiştiği Basra'nın ilmî atmosferi ve Ebû Nasr b. Sabbâğ (ö. 477/1084) gibi muhtelif ilimlerde yetkin olan bilginlerin varlığı, Harîrî'nin ilmî gelişimine katkıda bulunmuştur.

Harîrî, ömrünü geçirdiği Basra'da devlet erkânıyla sıkı ilişkiler kurmuş ve (Sâhibu'l-haber) '*müsteşarlık/istihbarat âmirliği*' görevini üstlenmiştir.² Zengin bir aileye mensup olmakla birlikte, bir yandan ilimle meşgul olurken diğer yandan da iş hayatına atılmıştı. Birçok kez Bağdat'a giden Harîrî, Bağdat ulemasından da yararlanmıştı. Edebî yeteneğinden dolayı Bağdat'ta kalmasını isteyen Abbâsî halifesi, divân kâtipliği görevini teklif etmişse de Harîrî bu teklifi kabul etmemiştir.³

Harîrî'nin yaşadığı dönemde ilim için farklı şehirlere seyahat, (ilim yolculukları/rihle) yaygın olmasına rağmen onun ilim için uzak diyarlara gittiğine

¹ Harîrî'nin biyografisi şu kaynaklara dayanılarak tespit edilmiştir: Şihâbuddîn Ebû 'Abdillâh Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1991, c.4, s.596-618; Cemâluddîn Ebu'l-Hasen 'Alî b. Yûsuf İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâi'n-nuhât**, el-Mektebetu'l-'asriyye, Beyrut 2003, c.3, s.23-27; Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân, **Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân**, İhsân Abbâs (Thk.), Dâru sâdir, Beyrut 1994, c.4, s.63-68; Hulusi Kılıç, "Harîrî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, İstanbul 1997, c.26, s.191-192.

² Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c.4, s.597.

³ İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-ruvât**, c.3, s.27.

dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Ancak bu durum Harîrî'nin Basra'nın dışına çıkmadığına dair bir iddiayı da gerektirmez. Kaynaklarda çeşitli amaçlarla Basra'ya mücavir şehirlere özellikle de Bağdat'a seyahat ettiği ve burada birçok ilim erbabından yararlandığı gibi talebe de yetiştirdiği zikredilmiştir.⁴

Harîrî hadis, fıkıh, kelâm, gramer ve edebiyat gibi ilimleri tahsil ettikten sonra edebiyata ilgi duymuş ve bu alana yoğunlaşmıştır. Arap edebiyatının nesir kolunda Bedî'u'z-zamân el-Hemedânî'nin (ö. 398/1008) ilk örneklerini verdiği makâme türünü geliştirerek bu alanda zirveye çıkmıştır. Yazdığı makâmeler dilden dile dolaşmış, edebî çevrede kabul görmüş ve derin bir hayranlık uyandırmıştır.

Harîrî, mütevası olduğu kadar özgüvene de sahip bir ilim adamıydı. Yazdığı makâmeler toplumda yayılınca şöhreti artmıştı. Bir gün Bağdat'ta halifenin ilim meclisine katılınca orada bulunanlardan bazılarının *'Edebiyatın hangi dalında kendini yeterli görüyorsun? Söyle de seninle o konu üzerinde konuşalım.'* demesi üzerine kendinden emin bir şekilde eline bir kalem alıp *'Bununla ilgili her şey'* cevabını vermişti. Bunun büyük bir iddia olduğunu söylediklerinde de *'sınavın beni, anlarsınız.'* demiş ve bütün sorulara ikna edici cevaplar vererek kendini ispatlamıştı.⁵

Güzel bir fizikî yapıya sahip olmayan Harîrî, düşünceye dalınca gayr-ı ihtiyarî sakalını yolardı. Şöhretini duyan birçok kişi onunla karşılaştığında dış görünüşünden dolayı hayal kırıklığı yaşırdı. Eserleri dünyanın dört bir yanına yayılmış olan Harîrî, ömrünün son demlerini, şöhretini borçlu olduğu makâmelerini imlâ ettirmek ve rivayetine icazet vermekle geçirmiş, 516/1122 yılında doğduğu yer olan Basra'nın Benû Harâm mahallesinde arkasında ilmî bir miras ve iki evlat bırakarak yetmiş yaşında hayata veda etmiştir.⁶ Oğlu Necmuddîn 'Abdullâh, edebiyatta yetkin, hat sanatında usta ve toplumda saygın bir şahsiyetti.⁷

⁴ İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-ruvât**, c.3, s.26.

⁵ el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c.6, s.598.

⁶ Harîrî hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, Dâru'l-hâdis 1992, c.12, s.206-208; İbnu'l-Kıftî, **İnbâhu'r-ruvât**, c.3, s.23-26; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-a'yân**, c.4, s.63-68; el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c.4, s.596-618; Celâluddîn 'Abdurrahmân es-Suyûtî, **Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât**, el-Mektebetu'l-'asriyye, Beyrut ts., c.2, s.257; 'Umer Ridâ Kehhâle, **Mu'cemu'l-muellifîn**, Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arabi, Beyrut 1957, c.8, s.108; Ebu'l-Felâh 'Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî İbnu'l-İmâd, **Şezerâtu'z-zeheb**, (Thk.), Mahmûd el-Arnâ'ûtî, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk 1986, c.4, s.50-53; Ebû Gays Muhammed Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî, **el-A'lâm**, Dâru'l-'ilm li'l-Melâyi'n,

2. HOCALARI VE TALEBELERİ

İlmî ve edebî bir çevrede yaşayan Harîrî, zekâsı ve azmi neticesinde akranları arasından temayüz ederek kısa bir zamanda şöhrete kavuşmuştur. Bu şöhret, ona hem ilim talebelerinin hem de devlet erkânının teveccühünü sağlamış, kendisini yetiştirenler kadar onun yetiştirdikleri de dönemin öncüleri arasında yer almıştır. Harîrî'nin hocalarından bazılarının isimlerine tabakât kitaplarında bazılarının isimlerine ise Harîrî'nin kaleme aldığı eserlerde rastlamaktayız. Kendi eserlerinde isimlerini verdiği hocaları; Ebu'l-Kâsım el-Fadl b. Muhammed b. 'Alî el-Kasabânî el-Basrî⁸ (ö. 444/1052), Ebu'l-Kâsım İbrâhîm b. Muhammed b. Ahmed el-Mu'addal⁹ (ö. ?), Ebû 'Umer el-Hasen b. 'Alî b. Gassân¹⁰ (ö. ?) ve Ebu'l-Kâsım el-Huseyn b. Ahmed b. el-Huseyn el-Bâkillâvî'dir (ö. ?).¹¹

Tabakât eserlerinde geçen kayıtlara göre Harîrî, gramer ve hadis ilmini devrin otoritesi sayılan el-Kasabânî el-Basrî'den,¹² fıkıh ilmini de Bağdat'ta Nizâmiye Medresesi'nde müderris olan Ebû Nasr b. Sabbâğ (ö. 477/1084) ve Ebû İshâk İbrâhîm b. 'Alî eş-Şirâzî'den (ö. 476/1083) almıştır.¹³

Harîrî ortaya koyduğu eserlerle ilgi odağı olmuş, dönemin önde gelen birçok simâsı kendisinden yararlanmıştı. Yetiştirdiği ve özellikle de *el-Makâmât*'ın rivayeti için icazet verdiği kişilerin sayısının beş yüze ulaştığı kaydedilmiştir.¹⁴ Ebû Mansûr el-Cevâlîkî (ö. 540/1145), Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Bahtiyar b. 'Alî el-Mândâî el-

Beyrut 1984, c.5, s.177; D. S. Margoliouth, "Harîrî", **İslam Ansiklopedisi (İA)**, MEB Basımevi, İstanbul 1977, c.5, s.237-238; Hulusi Kılıç, "Harîrî", **DİA**, İstanbul 1997, c.26, s.191-192.

⁷ İbnü'l-Kıfî, **İnbâhu'r-ruvât**, c.2, s.126.

⁸ Ebû Muhammed el-Kâsım b. 'Alî b. Muhammed b. 'Usmân el-Harîrî el-Basrî, **Durretu'l-gavvâs fi evhâmi'l-havâs**, Beşşâr Bekkûr, (Thk.), Dâru's-sekâfeti ve't-turâs, Dimaşk 2002, s.156. Harîrî'nin el-Kasabânî'den alması hakkında bir ihtilaf söz konusudur. Geniş bilgi için bkz. Hulusi Kılıç "Harîrî", **DİA**, İstanbul 1997, c.26, s.191-192; Sıtkı Güllü, "**el-Harîrî Hayatı, Arap Dil ve Edebiyatına Dair Çalışmaları**" (Basılmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 1995), s.22-26; D. S. Margoliouth, "Harîrî", **İA**, c.5, s.237-238.

⁹ Harîrî, **Durre**, s.237.

¹⁰ Harîrî, **Durre**, s.264.

¹¹ Harîrî, **Durre**, s.356.

¹² Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybek b. 'Abdillâh es-Safedî, **el-Vâfi bi'l-vefeyât**, Ahmed el-Arnâ'ût/Türkî Mustafâ (Thk.), Dâru ihyâ't-turâs, Beyrut 2000, c.24, s.46.

¹³ Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Usmân ez-Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nubelâ**, Muesseset'r-risâle, Dimaşk 1984, c.19, s.461; eş-Şirâzî'nin biyografisi için bkz., es-Safedî, **el-Vâfi bi'l-vefeyât**, c.6, s.42-45; Bilal Aybakan, "Şirâzî Ebû İshâk", **DİA**, İstanbul 2010, c.39, s.184-186

¹⁴ Ebu'l-Felâh 'Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî, **Şezerâtu'z-zeheb fi ahhâri men zeheb**, Mahmûd el-Arnâ'ût, (Thk.), Dâru İbn Kesîr, Dimaşk 1986, c.4, s.50-53.

Vâsıtî (ö. 552/1157),¹⁵ Berekât b. İbrâhim Ebû Tâhir el-Huşû'î ed-Dımaşkî (ö. 598/1202)¹⁶ ve Ebû Zeyd Mutahhar b. Selâr es-Serûcî (ö. 539/1145) yetiştirdiği şahsiyetlerden bazılarıdır.¹⁷ Bunların çoğu kendisinden sadece *el-Makâmât*'ı okumuşken, es-Serûcî gibi bazı şahsiyetler onun yanında nahiv ilmini de okumuştur. Bilgin ve edip bir şahsiyet olan es-Serûcî'nin Harîrî ile iyi bir dostluğu vardı. Harîrî, *Makâmât*'ındaki hayalî kahramana bu şahsın ismini vermiştir.¹⁸

3. ESERLERİ

Harîrî, dönemin eğitim tarzına uygun olarak farklı bilim dallarında eğitim görmüş ve farklı alanlarda eserler vermiştir. Özellikle *Makâmât*'ıyla edebiyat alanında meşhur olan ve makâme türünün zirve ismi olarak görülen Harîrî'nin şöhretine bakılarak çok fazla eser vermiş olması beklenebilir. Ancak hacimli bir ilim mirasına sahip değildir.

Harîrî ve eserleri, biyografik ve bibliyografik eserlerde detaylıca ele alındığı gibi hem *İslâm Ansiklopedisi*'nde madde olarak işlenmiş hem de makale, yüksek lisans ve doktora çalışmalarına konu olmuştur.¹⁹ Kaynaklarda eserlerinin tarihsel sıralaması hakkında net bir kayda rastlanmadığından,²⁰ çalışmanın konusu olan *Durre* sona bırakılıp diğer eserlerin yaygınlığı göz önüne alınarak bir sıralama yapılacaktır.

¹⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, c.4, s.64; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, c.1, s.203.

¹⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, c.1, s.269,270.

¹⁷ es-Serûcî'nin vefatı hakkında kaynaklarda kesin bir tarih verilmemektedir. Ancak İbnu'l-Kıftî'nin verdiği bilgilerden yola çıkılarak yaklaşık bir sonuç elde edilmiştir. Geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, c.3, s.276; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, c.4, s.64.

¹⁸ İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, c.3, s.276.

¹⁹ Harîrî ve eserleri ile ilgili yapılan çalışmalar şunlardır: Doktora çalışması olarak, Sıtkı Güllü, *el-Harîrî Hayatı, Arap Dili ve Edebiyatına Dair Çalışmaları*, (Basılmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 1995); Yüksek lisans olarak, İdris Erdem, *'el-Hariri ve Mulhatu'l-i'râb Adlı Eserinde Örnek Olarak Verdiği Cümle, Ayet ve Şiir Beyitlerinin Tahlilleri'*, (Basılmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, SBE, Konya 2010); Ansiklopedi maddesi olarak da "Hariri" başlığıyla Hulusi Kılıç tarafından *DİA*'da, D. S. Margoliouth tarafından ise *İA*'da ele alınmıştır. Harîrî ve eserleri ile ilgili olarak detaylı bilgiyi bu çalışmalarda bulmak mümkündür. Makâmeler, 2005 yılında Ahmet Cevdet Karaca tarafından *'Arap edebiyatında Makâme ve bazı Makâmât örnekleri'* başlığı ile yüksek lisans çalışmasına konu edilmiştir.

²⁰ el-Hamevî'nin kaydettiği rivayete göre Harîrî'nin telif ettiği ilk eser, *Makâmât*'tır. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, c.4, s.611,612.

3.1. el-Makâmât

Tam adı '*Makâmâtü'l-Harîrî*' olan eser, müellifin makâme türünde yazdığı eseridir. Makâme, hayalî bir kahramanın başından geçen olayların hayalî bir anlatıcı vasıtası ile dile getirilmesi şeklindeki kısa hikâyelerden oluşan edebî türün ve bu türde yazılan eserlerin ortak adıdır.²¹

İslâm devletinin güçlenip genişlediği, buna paralel olarak nüfuz, servet ve refahın arttığı, israfın ve adaletsiz uygulamaların başladığı Emevîler döneminde bazı âlimler yöneticilerle iletişim imkânlarını aramış, çeşitli meclislerde onlara öğüt çerçevesinde hitap etmeye başlamışlardı. Bu konuşmalar ilmî ortamın gereği olarak fasîh bir Arapça ile yapılıyor, Kur'ân'dan, hadisten, Arap şiiri ve darb-ı mesellerinden nakillerle süsleniyordu. Böylece makâme kavramı Emevîler devrinde halifeler, vezirler, valiler gibi üst düzey yöneticilerinin huzurunda yapılan zühd ve takvâ hitabeleri olarak "*huzurda duruş; huzur konuşması*" anlamını kazanmıştı. Zamanla vaaz ve nasihat gayesinin dışına çıkmış; bir olay etrafında şekillenen, hayalî bir râvisi ve her konudaki bilgisi ve güzel konuşmasıyla insanları kendine hayran bırakan hayalî bir kahramanı bulunan; eğitici, düşündürücü, etkileyici ve eğlendirici edebî bir türe dönüşmüştür.

Resâil ve tevkî'ât türü çalışmalar, makâme türünün hazırlayıcı aşaması olarak kabul edilmektedir. Bu türün ortaya çıkışında İbnu'l-Mukaffa' (ö. 142/759), el-Câhiz (ö. 255/869), İbn Kuteybe (ö. 276/889) ve el-Muberrred (ö. 286/900) gibi edebiyatçıların da katkıları olmuştur. Makâme türünü istiklaline kavuşturarak edebî bir tür olarak ortaya çıkaran ise Harîrî'den bir asır önce yaşayan el-Hemedânî'dir.²²

358/968 tarihinde Hemedân'da doğan el-Hemedânî ilk tahsilini babasının yanında yapmıştır. Hemedân'daki âlimlerin İslâmî ilimler, dil ve edebiyat alanlarında verdikleri derslere devam ederek yirmi iki yaşında tahsilini tamamlamıştır. Hocaları arasında ona en çok katkı sunan ve *el-Makâmât*'ındaki orijinal üslûbu yakalamasında yardımcı olan ise İbn Fâris'tir (ö. 395/1004).

²¹ Erol Ayyıldız "Makâme", **DİA**, İstanbul 2003, c.27, s.417.

²² Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-a'yân**, c.1, s.127-129; es-Safedî, **el-Vâfi bi'l-vefeyât**, c.6, s.220; İbnu'l-İmâd, **Şezerâtu'z-zeheb**, c.4, s.512; Nevzât Aşık, "Bedüzzaman el-Hemedânî", **DİA**, İstanbul 1992, c.5, s.328-329.

Toplumdaki eksikliklere dikkat çekmek maksadıyla akıcı bir üslûpla kaleme aldığı makâmat, onun edebî gücünü meydana çıkardığı gibi kendisine şöhret de sağlamıştır. Elimizdeki makamât mecmualarında elli iki makâmesi mevcuttur. Eser, Arap edebiyatında çok tanınmış ve kendinden sonra yazılan birçok makâmâta tesir etmiştir. Hemedânî'nin geliştirdiği makâme türü, Harîrî'nin yazdığı eser ile zirveye ulaşmıştır.²³

Harîrî, *Makamât*'ında toplumsal hayatın aksaklıklarını, insanların kişisel menfaatleri için çevirdiği entrikaları ve yanlış ile doğrunun neticelerini hayalî kahraman '*Ebû Zeyd es-Serûcî*' ve anlatıcı '*el-Hâris b. Hemmâm*' vasıtasıyla dile getirmiştir. Genel olarak giriş, gelişme ve sonuç bölümlerinden oluşan makâmeler, muhteva olarak çeşitlilik arz etmektedir. Çoğunlukla öğüt, ahiret hayatına yönelmenin gerekliliği, günahlardan tövbe, sosyal olaylar ve ilmî meselelere farklı yaklaşımları konu edinmiştir.

Harîrî'nin elli makâmeden oluşan eserinde vurgulamak istediği ise iyilik ve kötülüğün akıbetidir. Ayrıca dönemin sosyal ve idarî yapısındaki çarpıklığa dikkat çekerek bu eksikliklerin telafisini de amaç edinmiştir. Makâmelerindeki edebî üslubunun etkinliğine hayranlık duyulmakla birlikte anlamın lafızların giriftliğinde kaybolduğu iddiasıyla eleştirilmiştir.²⁴ Yaptığı betimlemelerden Harîrî'nin bilge bir kişi olmanın yanı sıra iyi bir gözlemci olduğu da anlaşılmaktadır.

Yazdığı ilk makâme, kitaptaki sıralamada kırk sekizinci sırada bulunan *el-Makâmetu'l-Harâmiyye*'dir.²⁵ Makâmelerin kitaptaki sıralaması ile inşa tarihi arasındaki paralellik hakkında net bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak kitaptaki sıralamaya bir bütün olarak bakıldığında giriş, gelişme ve sonuç planını görmek mümkündür. Zira kitaptaki ilk makâme olan *el-Makâmetu's-San'âniyye*'de kahramanın ortaya çıkışı, son makâme olan *el-Makâmetu'l-Basriyye*'de ise

²³ Makâmelerin ortaya çıkışı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Sıtkı Güllü, **Harîrî**, s.5-10; Rahmi Er, **Bediuzzamân el-Hemedânî ve Makameleri**, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1994, s.8-23.

²⁴ Brockelmann Carl, **Târîhu'l-edebi'l-'Arabî**, 'Abdulhalîm en-Neccâr ve diğerleri, (Çev.) Dârul-kitâbi'l-İslâmiyye, Kahire, 2005, c.3, s.144.

²⁵ İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-a'yân**, c.4, s.63.

kahramanın hatalarından pişman olup tövbe etmesi ve kendini ibadete adayıp camiye kapanması ele alınmıştır.²⁶

Harîrî, *Makâmât*'ın tümünü Basra'da yazmıştır. Yazdığı kırk makâmeyi Bağdat'a götürüp edebiyat çevresine sunmuş, kendisinden yenisini inşa etmesi istenince Bağdat'ta bunu yapamadan Basra'ya dönmesi neticesinde sirkat ile suçlanmıştır.²⁷ Ancak suçlamaları duyunca on tane daha yazarak makâmelerin kendisine aidiyetini ispatlamıştır.

Harîrî'den sonra makâme türüne rağbet artmış ve bu tür, birçok edebiyatçının ilgi odağı olmuştur. ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201) ve es-Suyûtî (ö. 911/1505), Harîrî'den sonra makâme türü eser yazanlardan bazılarıdır.²⁸ Nâsîf el-Yâzîcî (ö. 1287/1870) de 1856 yılında yayınladığı '*Mecme'u'l-bahreyn*' adlı eseriyle modern makâme türüne öncülük etmiştir.

Harîrî'nin *Makâmât*'ı her dönemde ilgi çekmiş ve üst düzey eğitim kurumlarında yıllarca okutulmuştur.²⁹ Sabri Sevsebil tarafından Türkçeye tercüme edilen *Makâmât*, birçok kişi tarafından şerh ve tenkit edildiği gibi taklit de edilmiştir.³⁰ Şerhler arasında en yaygın olanı, Ebu'l-'Abbâs eş-Şerîşî (ö. 619/1223) tarafından kaleme alınan şerhtir.

3.2. Mulhatu'l-i'râb

Harîrî, tatlı söz anlamına gelen 'mulha' ile isimlendirdiği bu eserinde, Arap dili gramer konularını nazım yoluyla anlatmıştır. Arap dilcileri arasında gramer konularını nazım yoluyla ele alma geleneği Harîrî'den önce de mevcuttu.³¹

²⁶ Harîrî, *el-Makâmât*, s.16-21,442-456.

²⁷ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, c.4, s.598,599.

²⁸ Makâme türü eser verenler hakkında geniş bilgi için bkz. Nevzat Âşık, "Hicrî IV. Asırdan Sonra Makâmât Yazanlar", *DEÜİFD*, sayı: 2, yıl 1985, s.54-74.

²⁹ el-Makâmât ile ilgili çalışmalar hakkında geniş bilgi için bkz. Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutubi ve'l-funûn*, MEB. Basımevi 2. baskı, İstanbul 1971, c.2, s.1787-1791; Sıtkı Güllü, "Arap Edebiyatında Makâme ve Harîrî'nin Osmanlı Medreseleri'nde Yüksek Arapça Öğretimi Çerçevesinde Okutulan 'el-Makâmât'ı", *İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 2, İstanbul 2000, s.179-201.

³⁰ Eserin şerhleri ve yazmaları hakkında geniş bilgi için bkz. Sıtkı Güllü, *el-Harîrî*, s.43-49,191-196; Yûsuf Elyân Serkis, *Mu'cemu'l-matbû'âtî'l-'Arabiyye ve'l-mu'arraba*, Mektebetu's-sekâfeti'd-dîniyye, y.y., ts. s.749-750.

³¹ Gramer konularının manzûm şekilde ele alındığı eserlerin ilki Ahmed b. Mansûr el-Yeşkûrî (ö. 370/980-981) tarafından telif edilen ve toplamda iki bin beyitten oluşan eserdir. Bu eserler

Harîrî'den sonra da bu gelenek devam etmiştir. Konuların nazım yoluyla ele alınma geleneği gramerle sınırlı kalmamış; fıkıh, hadis ve usûl ilimlerinde de manzûm eserler verilmiştir.

Harîrî söz konusu eserine hamd ve salavâtta sonra kelimeler ve kelimelerin tanım ve taksimiyle başlayarak detaylı bilgi vermiştir. Daha sonra i'râbı ve mu'rab isimlerin kısımlarını ele almıştır. Mebnî kelimeleri ise birçok dilbilimcinin aksine kitabın sonuna bırakmıştır. Mecrûr isimleri öne almış daha sonra ise merfu isimleri işlemiştir. Eserini olabildiğince kısa tutan Harîrî, bazı yerlerde konuyu ele almamış sadece örneklerle yetinmiştir.³²

Mulhatu'l-i'râb'ın bazı şarihleri, söz konusu eserin bir gecede yazıldığını iddia etmiştir.³³ Ancak bu iddiayı destekleyecek herhangi bir delil bulunmadığı gibi söz konusu iddia yazarın talebesi Ebu'l-Feth Hibetullâh b. Sa'd, b. Tilmîz³⁴ (ö. 560/1164) tarafından açıkça reddedilmiştir.³⁵ Toplamda üç yüz yetmiş beş beyitten oluşan bu eser, uzun bir süre ders kitabı olarak okutulmuş,³⁶ başta müellifi olmak üzere Ahmed b. el-Mubârek (ö. 664/1266), İbn Mâlik ed-Dimeşkî (ö. 686/1287) ve Mahmûd b. 'Abdillâh el-Huseyn el-Alûsî (ö. 1270/1854) gibi âlimler tarafından şerh edilmiştir.³⁷

3.3. Şerhu Mulhati'l-i'râb

Harîrî'nin kendisine ait *Mulhatu'l-i'râb* adlı esere yazdığı bu şerh, yazarın şerhi olması hasebiyle en muteber şerh kabul edilir. Harîrî eserinde üslup olarak bazı şerhlerde bulunan metin ve şerhin iç içe geçirilmesi yerine³⁸ metin ve şerhi birbirinden ayırmayı tercih etmiştir. Şerhinde, başta metinden beyitler vermiş

hakkında geniş bilgi için bkz. Harîrî, **Şerhu Mulhati'l-i'râb**, (Şarihin mukaddimesi), Fâiz Fâris (Thk.), Dâru'l-emel, Ürdün 1991, s.23-25.

³² Buna örnek olarak cümle konusunu ele alırken cümlenin isim ve fiil cümlesi olarak iki kısma ayrılmasını açıkça belirtmeyip konuya iki farklı örnekle işaret etmekle yetinmesi gösterilebilir.

³³ Muhammed b. 'Umer Bahrek el-Hadremî, **Tuhfetu'l-ahbâb ve turfetu'l-eshâb**, y.y., ts. s.71.

³⁴ Dönemin önde gelen Hristiyan tıpçılardandır. 'Abbâsî halifelerinin tabipliğini yapmıştır. Bkz. Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Yuhannâ Mâr Grigoriyus b. Tâciddîn Ehrûn (Hârûn-Aron) el-Malatî İbnu'l-'İbrî, **Târîhu muhtasari'd-duvel**, Anton Salhanî (Thk.), Dâru's-şark, Beyrut 1992, s.209.

³⁵ el-Hamevî, **Mu'cemu'l-udebâ**, c.4, s.611-612.

³⁶ 'Abdulcelîl Hasen 'Abdalmehdî, **el-Medâris fî Beyti'l-makdis fî'l-'asreyn el-Eyyûbî ve'l-Memlûkî**, Mektebetu'l-Aksa, Ürdün 1980, s.70-75.

³⁷ Kâtib Çelebî, **Keşfu'z-zunûn**, c.2, s.1817.

³⁸ Bu tür şerhlere örnek olarak es-Suyûtî'nin İbn Mâlik'in "*Elfiyye*"si üzerine yazdığı şerh ve Muhammed b. 'Abdurrahîm el-'Umerî el-Meylânî'nin Ahmed b. Hasen el-Çârperdî'nin yazdığı "*el-Muğnî*" isimli esere yazdığı şerh verilebilir.

akabinde ihtiyaç duyduğu yerlerde gerekli izahları yapmıştır. Eserinde herhangi bir kaynağın ismini vermeyen Harîrî, konuları örneklendirirken genelde ayetlerle, kısmen de eski Arap şiirleriyle istişhâd etmiştir. Hadislerle istişhâd ettiğine pek rastlanmamıştır. Gramer konularında mensubu olduğu Basra ekolünün fikirlerini savunmuştur.³⁹ Farklı kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan eser, birçok yayın evi tarafından basılmıştır.⁴⁰

3.4. er-Risâletu's-sîniyye ve er-Risâletu's-şîniyye

Bu risaleler, Harîrî'nin bazı dostlarına hitaben yazdığı, onlardan ayrı düşmekten kaynaklanan hüznü ve özlemini dile getirdiği mektuplardan ibarettir.⁴¹ Bu mektuplar, bünyesinde (س) ve (ش) harflerini barındıran kelimelerle yazıldığı için 'sîn ve şînli risaleler' diye isimlendirilmiştir. Birçok yazma nüshaları bulunan bu risaleler müstakil olarak basılmak yerine *Makâmât* ile birlikte basılmıştır.⁴²

3.5. el-Farku beyne'z-zâdî ve'z-zâî

Harîrî'ye ait olduğu kabul edilen ve günümüzde mevcut olan eserlerden biri de *el-Farku beyne'd-zâdî ve'z-zâî* adlı eserdir. Bu eser, Arap fonetiğinde eskiden beri ihtilaf konusu olan (ظ) ve (ض) harflerinin arasındaki farkı belirtmeyi amaçlamıştır. Eserin Harîrî'nin makâmelerinden bir parça olduğu da söylenmiştir.⁴³

3.6. Durretu'l-gavvâs fî evhâmi'l-havâs

Harîrî'nin *Makâmât*'ından sonraki en yaygın eseridir. Eser üzerine yapılmış birçok şerh, hâşiye ve tekmile bulunmaktadır. Arap dilindeki dil hatalarını ele alan bu eser, geçmişte olduğu gibi günümüzde de ilgi görmektedir. Çalışmamızın ana konusu olan bu eser detaylıca ele alınacaktır.

³⁹ Buna örnek olarak 'اسم' kelimesinin istikâkını açıklarken Basrîlerin iddia ettiği gibi kelimenin 'سمو' kökünden türediğine dair iddiası gösterilebilir. (Harîrî, *Şerhu Mulhati'l-i'râb*, s.4.) Hâlbuki Kûfîler bu kelimenin kökeni olarak 'وسم' den türediğini kabul etmektedirler. Bkz., Ebu'l-Berekât Kemâluddîn 'Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî, *el-İnsâf fî mesâilî'l-hilâf beyne'n-nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, el-Mektebetu'l-'asriyye, Beyrut 2003, c.1, s.3.

⁴⁰ Sıtkı Gölle, *el-Harîrî*, s.210-212.

⁴¹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, c.4, s.606-611.

⁴² Geniş bilgi için bkz. Hulusi Kılıç, 'Harîrî', *DİA*, İstanbul 1997, c.16, s.191-192.

⁴³ Sıtkı Gölle, *el-Harîrî*, s.214.

3.7. Diğer Eserleri

Kaynaklarda Harîrî'ye ait olduğu söylenen ancak günümüze ulaşamayan veya müstakil eser olduklarında şüphe bulunan bazı eserler de zikredilir. Bu eserlerin farklı isimlerle anıldığı görülmektedir. Mesela İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât* adlı eserinde 'risaleleri' ve 'şiir mecmuası' diye isimlendirirken ez-Ziriklî ise farklı isimler kaydetmiştir.⁴⁴ Bu da Harîrî'ye ait olduğu söylenen, özellikle de *Dîvân* ve *Dîvânu'r-resâil* adlı eserlerin aslında aynı eserler olduğu ihtimalini akla getirmektedir. Harîrî'ye nispet edilen diğer eserler şunlardır:

- a) *Dîvân*
- b) *Dîvânu'r-resâil*
- c) *Tevşîhu'l-beyân*

4. YAŞADIĞI DÖNEMDE SİYASÎ DURUM

Harîrî'nin yaşadığı dönem olan 5-6/11-12. yüzyıllarda İslâm dünyasında pek çok devlet bulunmaktaydı. Abbâsî hilafetinin zayıflamasıyla beraber, hilafete sözde bağlı devletler/emirlikler ortaya çıkmıştı. Irak'ta Abbâsîler (132-656/750-1258), Mısır'da Fâtımîler (384-567/909-1171), Kuzey Afrika ve Endülüs'te Murâbitlar (448-554/1056-1147), Maveraünnehir'de Karahanlılar (382-607/992-1211) ve Gazneliler (351-583/962-1187) hüküm sürmekteydi. Orta Asya'dan gelen Selçuklular (430-552/1038-1157) güçlenmiş, bağımsızlıklarını kazanarak devlet kurmuşlardı.

Hilafetin merkezi olan Bağdat, Şîîler ve Sünnîler arasında el değiştiriyordu. Milâdî 932-1062 yılları arasında İran ve Irak'ta hüküm süren Deylem asıllı bir hânedan olan Büveyhîler, 334/945 yılında Abbâsîlerin merkezi olan Bağdat'ı ele geçirmişlerdi. Büveyhîler'i Bağdat'tan çıkarmak ve Hilafet makamını kurtarmak amacıyla yola çıkan Tuğrul Bey komutasındaki Selçuklu ordusu, miladi 1055

⁴⁴ İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, c.3, s.25; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, c.5, s.177. Burada şu hususu belirtmekte fayda vardır: ez-Ziriklî, Harîrî'ye '*Sudûru zamâni'l-futûr*' eserini de nispet etmektedir. Hâlbuki ana kaynaklara bakıldığında bu eserin Harîrî'ye nispetinin çok sonradan ortaya çıktığı görülür. Ayrıca İbn Hallikân eserinde '*Sudûru zamâni'l-futûr*' adlı eserin Abbâsî Veziri Enûşîrvân b. Hâlid el-Kâşânî'ye (ö. 532/1138) ait olduğunu söylemiştir. Bu hatanın İbn Hallikân'ın Harîrî'nin hayatını ele alırken Vezir Enûşîrvân'dan bahsetmesinin (İbn Hallikân, *Vefeyât*, c.4, s.67.) ve Enûşîrvân'ın böyle bir eserin olduğunu söylemesinin yanlış anlaşılması neticesinde ortaya çıktığını düşünmekteyiz.

tarihinde Bağdat'ı ele geçirmiş, Şîî ve Sünnîler arasındaki iktidar savaşında durumu Sünnîlerin lehine çevirmeyi başarmıştı.⁴⁵

Bu dönemde İslâm âleminde iç savaşlar sürmekteydi. Bir yandan Gazneliler ile Selçuklular diğer yandan da Abbâsîler ile Büveyhîler arasında iktidar mücadelesi yaşanmaktaydı. Afrika kıtasında ise Tunus'ta kurulan, daha sonra iktidar alanlarını başta Mısır, Cezayir ve Libya olmak üzere Afrika'nın geneli ve Arap Yarımadasının bir bölümüne yayan Fâtımîler de Abbâsîlerle mücadele halindeydi. Ayrıca Hasan Sabbâh (ö. 518/1124) önderliğindeki Bâtınî gruplar da İslâm âleminde birliği zedeleyici faaliyetlerde bulunuyordu. Bütün bu olumsuzluklara rağmen fetih faaliyetleri devam etmiş, özellikle Gaznelilerin Hindistan seferlerinde kayda değer başarılar elde edilmiş ve Akdeniz'de stratejik konuma sahip Sicilya Adası, Fâtımîler tarafından fethedilmişti.

Öte yandan İslâm dünyası bu dönemde Avrupa'nın ortak gücünü temsil eden Haçlı ordularının saldırılarına maruz kalmıştı. Papa II. Urbanus, 1095 tarihinde Fransa'nın Clermont kentinde Clermont Konseyi'ni toplayarak Avrupa'nın liderlerini Müslümanlara karşı savaşmaya çağırmış, bu çağrıya cevap veren ordular 1097'de ilk defa Anadolu'ya girerek Birinci Haçlı Seferi'ni başlatmış, 1099 yılında Kudüs'ü işgal etmişti. Haçlılar, Kudüs'ün tüm halkını kılıçtan geçirmiş, Orta Doğu'nun çeşitli kentlerinde irili ufaklı devletler kurmuşlardı.⁴⁶

Harîrî'nin yaşadığı Irak coğrafyasının İslâm âleminin siyasî tarihinde önemli bir yeri vardır. Irak, ilk yıllardan itibaren gerek siyasî gerek kültürel olaylarda merkezi konumunu hep korumuştur. İslâm âlemindeki ilk siyasî ihtilaflar Irak havzasında başlamış, izleri günümüze kadar süren, siyaset ve düşünce alanlarındaki ayrışmaların en büyük nedenlerinden olan Sıffîn ve Kerbelâ olayları, bu coğrafyada vukû bulmuştur. Irak, hem IV. Halife Hz. 'Alî'nin (ö. 40/661) hem de Abbâsîlerin hilafet merkezi olmuştur. İslâm âleminin siyasî ve kültürel temel taşlarını, Irak'ın Müslümanlar tarafından kurulan önemli merkezleri olan Basra, Kûfe ve Bağdat

⁴⁵ İlgili kaynaklar: Ebu'l-Hasen İzzeddîn 'Alî b. Muhammed b. 'Abdülkerîm İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fî't-târîh**, Dâru Sâdır Beyrut 2009, c.10, s.12-234; Ebu'l-Fidâ, İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, Dâru'l-hadîs, Beyrut 1992, c.12, s.70-208; Hasen Muneymine, **Târîhu'd-devleti'l-Buveyhiyye: es-siyâsî ve'l-ictisadî ve'l-ictimâ'îyye**, ed-Dâru'l-câmi'îyye, Beyrut 1987, s.50-51; Hüseyin Algül, **İslâm Tarihi**, Gonca Yayınevi, İstanbul 1991, c.3, s.354-370.

⁴⁶ Işın Demirkent, "Haçlılar", **DİA**, İstanbul 1996, c.14, s.525-546; Susan Wise Bauer, **Dünya Tarihi**, Mihriban Doğan (Çev.), Say Yayınları, İstanbul 2014, c.2, s.147-155.

üçlüsünde görmek mümkündür. Söz konusu coğrafya, İslâmiyetten önceki dönemlerde Sümerler ve Keldânîler gibi medeniyetlere beşiklik etmiş, Pers ve Grek kültürleriyle bezenerek Mezopotamya medeniyetini ortaya koymuştur. En parlak dönemini ise İslâm medeniyetiyle tanıştıktan sonra yaşamıştır.⁴⁷

Harîrî'nin yaşadığı dönemde Irak'ta siyasî olarak Şîîlerin hâkimiyeti söz konusuydu. Abbâsîlerin hilafet merkezi olan Bağdat, Şîî Büveyhîlerin etkisi altına girmişti. Siyasî hâkimiyetin Şîîlere geçmesi, kültürel faaliyetlerin şekillenmesinde de etkili olmuştu. İktidarı ele geçiren Şîîler, bilginleri Şî'a eksenli çalışmalara yönlendirmiş, rakip gördükleri Sünnî âlimlerin faaliyetlerini engellemişlerdi. Ayrıca Şîîliği yaymak amacıyla Bağdat, Necef ve Kâzımiyye gibi merkezlerde eğitim müesseseleri inşa etmişlerdi. Değişen bu şartlar karşısında Sünnî âlimler de fikirlerini ifade etmek ve Şîî propagandacılara karşı kendi inanç esaslarını müdafaa etmek için gayret sarf etmiş ve Şîîlerin delillerini çürütmek için reddiyeler yazmıştı.

Bu dönemde İslâm âleminde mezhep farklılıkları, ayrışmalara ve çekişmelere neden olmuştu. Bunun en bariz örneğini Sünnîlerin ve Şîîlerin mezhep kökenli çatışmalarında görmek mümkündür. Savaşların ve iç karışıklıkların etkisiyle ekonomi bozulmuş ve yoksulluk artmıştı. Bu olumsuzluklara rağmen her devlet, imkânları dâhilinde ilmî faaliyetlere önem vermiş ve âlimleri desteklemişti.

Siyasî anlamda İslâm dünyasıyla iletişimi artan Avrupa, yoksul ve siyasî birlikten yoksun haldeydi.⁴⁸ Avrupa'nın doğusu ve Roma'nın kalıntısı Bizans İmparatorluğu, 1071 tarihinde Malazgirt'te Selçuklulara yenilmiş, İmparator da esir düşmüştü. Yeni İmparator I. Aleksios Komnenos (1081-1118) her ne kadar Normanları Yunanistan'dan çıkarmayı başarmışsa da Bizans İmparatorluğu bir daha eski gücüne erişememişti.⁴⁹

⁴⁷ İbrahim Dakuki, "Irak" (Medeniyet), **DİA**, İstanbul 1999, c.19, s.103-108.

⁴⁸ Haçlıların İslâm dünyasına bu dönemlerde ayak basması ve ilişkilerin bu dönemde başlaması nedeniyle Avrupa'nın da siyasî ve kültürel olarak kısaca ele alınması uygun görülmüştür.

⁴⁹ Susan Wise Bauer, **Ortaçağ Dünyası (Roma İmparatoru Büyük Constatinus'un Hristiyanlığı Kabul Etmesinden 1. Haçlı Seferine)**, Mehmet Moralı (Çev.), Alfa Yayıncılık, İstanbul 2014, s.578-585.

5. YAŞADIĞI DÖNEMDE KÜLTÜREL DURUM

Arap dünyasında şiir ve seci'li nesir sanatları hariç geniş çaplı ilmî ve kültürel faaliyetler, Arapların İslâm dini ile tanışmalarından sonra başlamıştır. Kur'ân'ın nüzûlü ile başlayan ilmî faaliyetler, zamanla gelişmiş ve çeşitlenmişti. Peygamberimizin (a.s) döneminde Kur'ân, deri, kemik ve benzeri malzemeler üzerinde yazılmıştı. Dört halife döneminde ise mushaf haline getirilmiş ve İslâm coğrafyasının değişik merkezlerine gönderilmişti. Aynı dönemde yazıda da bir takım iyileştirmeler yapılmış, Ebu'l-Esved ed-Duelî (ö. 69/689) tarafından noktalama işlemi geliştirilmişti.⁵⁰ Erken dönemde temelleri atılan İslâmî ilimler, Harîrî'nin yaşadığı döneme gelindiğinde olgunlaşmış, alt birimleri belirginleşmiş ve sınırları tayin edilmişti.

Harîrî'nin yaşadığı dönemde kültürel alanda hararetli tartışmalar vardı. Sünnîler ve Şîîler, siyasî alanda olduğu gibi kültürel alanda da birbirine üstünlük sağlama çabasındaydılar. Şîîliğin düşünce yapısının şekillendiği bu dönemde Fâtımîler tarafından Kahire'de kurulan *Dâru'l-hikme*⁵¹ kanalıyla Şîîliğin temelleri sağlamlaştırılmış ve propagandası yapılmıştı. Ayrıca İmâmiyye'nin inanç esasları, fıkıh temeli ve hadis külliyatı bu dönemde oluşturulmuştu. Bu temellendirmede başta Şeyh Mufîd, (ö. 413/1022) Şerîf el-Murtazâ (ö. 436/1044) ve talebesi Muhammed b. Hasen et-Tûsî (ö. 460/1067) gibi âlimler söz konusu ilmî çalışmaların taşıyıcıları olmuştur.

İslâm âleminde ekonomik ve sosyal yapı, diğer milletlere oranla ileri düzeyde olsa da bitmeyen savaşlar ve siyasî çekişmeler, toplumun ekonomik ve sosyal yönünü olumsuz etkilemişti. Askerî harcamaların artması, halkın yoksullaşmasına sebep olmuştu. Toplumsal kargaşa neticesinde üretim ve iktisadi faaliyetler duraksamıştı.⁵² Bunun neticesinde toplumda adlî vakalar artmış, zamanla insanî olan müşterek ahlakî değerler de zayıflamıştı. Harîrî'nin *Makâmât*'ında değindiği gibi

⁵⁰ 'Âdil el-Âlûsî, **el-Hattu'l-'Arabî; neş'etuhu ve tatavvuruh**, Mektebetu'd-dâri'l-'Arabiyyeti li'l-kitâb, Kâhire 2008, s.68.

⁵¹ Dâru'l-hikme hakkında geniş bilgi için bkz. İbn. Hallikân, **Vefeyât** c.1, s.372; Mahmut Kaya, "Dâru'l-hikme", **DİA**, İstanbul 1993, c.8, s.537-538.

⁵² Dönemin iktisadî durumu hakkında bkz. İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-târîh**, c.11, s.226-350.

hırsızlık, yankesicilik ve rüşvet vakaları artmıştı.⁵³ Savaş ve yoksulluk, edebiyat ve kültürde de etkisini göstermiş, mistik şiirlerin artmasına ve tasavvufun yaygınlaşp kurumsallaşmasına neden olmuştu.

Harîrî'nin yaşadığı dönemde toplum, eğitim/öğretim ihtiyacını farklı metotlarla karşılamıştır. Bazı insanlar çocuklarını eğitmek için özel eğitmenler tutarken, kimisi de çocuklarının eğitimini bizzat kendileri üstlenmişti. Genelde çocuklar temel eğitime altı yedi yaşlarında başlar, *Ketâtib*⁵⁴ olarak isimlendirilen ve mescitlerin çatısı altında faaliyet gösteren küçük mekânlarda okuma yazma öğrenir, hafızlık yapar ve ilmihal bilgileri alırlardı.⁵⁵ Buradan mezun olanlar, bir üst eğitim kurumuna devam ederdi. Eğitimin tamamlanması, belirlenmiş bir takvimin uygulanmasından ziyade öğrencinin istenilen bilgi seviyesine ulaşmasına bağlıydı. Bu yüzden eğitimde verim ve öğrencinin yeteneği, süreyi belirgin şekilde etkilerdi.⁵⁶

Öğretimin en yaygın şekli, bir âlimin ders halkasına katılarak icra edilen öğretimdi. Bu âlimlerden bir kısmı devlet tarafından maaşa bağlanmış olmakla birlikte çoğu geçimini farklı mesleklerde çalışarak kazanır, öğretim faaliyetini ise gönüllü yapardı.⁵⁷ Günümüzdeki gibi devlet tarafından eğitimle görevlendirilen ve düzenli şekilde maaş alan bir eğitmen grubu yoktu. Maaş alanlar da düzensiz ve cüzi bir miktar alırlardı. Ancak beşinci yüzyıla gelindiğinde özellikle büyük medreselerde maaş düzenli olarak ödenmişti.⁵⁸

Eğitim kurumları olan medreseler İslâm dünyasının farklı coğrafyalarında farklı zaman ve şartlarda ortaya çıkmıştı. Irak'ta Selçuklular tarafından kurulan

⁵³ Toplumdaki sosyal durumun tasviri için bkz. Harîrî, **el-Makâmât, (el-Makâmetu's-San'âniyye, el-Makâmetu'd-Dimyâtiyye, el-Makâmetu'l-Bağdâdiyye)** Dâru sâdir, Beyrut 1980, s.16-21, 35-46, 112-119.

⁵⁴ Küttâb kelimesinin çoğulu olan Ketâtib, çocuklara okuma-yazmanın öğretildiği ve temel eğitimin başladığı müesseselerdir. Detaylı bilgi için bkz. Ahmed Çelebi, **İslamda Eğitim-Öğretim Tarihi**, Ali Yardım (Çev.), Damla Yayınevi, İstanbul 2013, s.23-34.

⁵⁵ Ziya Kazıcı, **Anahatlarıyla İslam Eğitim Tarihi**, M.Ü., İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s.78.

⁵⁶ Nâvî 'Tevfîk el-'Abbûd, "Abbasiler Döneminde Bağdat Dışındaki Irak Medreseleri", (çev.), Eyyüp Tanrıverdi, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, Yıl, 4, Sayı 7, Mart 2006, ss.79-108.

⁵⁷ Harîrî '*ipekçi*', Zeccâcî '*züccaciye*' gibi birçok âlimin, yaptığı mesleklerinin ismi ile lakaplanması da bunu göstermektedir.

⁵⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı**, TTK. Yayınları, Ankara 1992, s.1-3.

Nizâmiye Medreseleri başta olmak üzere birçok medrese bulunmaktaydı.⁵⁹ Bağdat, Basra ve Kûfe gibi bazı şehir merkezlerinde kurulan medreselerde eğitim faaliyeti, devlet desteğinde resmî bir şekilde icra edilmekteydi. Harîrî'nin yaşadığı dönemde sadece Bağdat'ta otuza yakın medresenin bulunması, ilmî faaliyetlerin yaygınlığını ortaya koymaktadır.⁶⁰

Okutulan ilimler arasında şüphesiz başta din bilimleri gelmekteydi. Bunun yanı sıra dil, coğrafya, tarih, fizik gibi ilimler de okutulmuş ve bu alanlarda önemli yapıtlar ortaya konulmuştu. Ayrıca eğitimci ve öğrencilerin eğitim sürecinde sergilemeleri gereken davranışlar ve sahip olmaları gereken vasıflar ve eğitimin icrasında dikkat edilmesi gereken hususlara dikkat edilmiş, konu hakkında müstakil eserler yazılmıştı.⁶¹

İlmî ve kültürel faaliyetler açısından parlak olan bu dönemde edebiyatın ana kolları olan şiir ve nesirde muhteva ve üslup gelişmiş, yeni konu ve şekiller ortaya çıkmıştı. İlmî derinlikleri ve ortaya koydukları eserleri ile şöhretleri çağları aşan birçok ilim adamı bu dönemde yetişmiştir. Başta tasavvuf ve felsefe olmak üzere İslâm düşünce alanına damga vuran Gazzâlî (ö. 505/1111), Kur'ân ve lügat ilimlerinde çalışmaları bulunan Râgıb el-İsfahânî (ö. 402/1012) ve ez-Zemahşerî, hadis ilminde dönemin önde gelenlerinden Hibetullah b. Mubârek b. Mûsâ es-Sekatî (ö. 509/1115) ve Muhammed b. 'Alî b. Ahmed el-Makdisî (ö. 507/1113), Eş'arî kelam ekolünün meşhur simalarından el-Bâkillânî ve İmamü'l-harameyn el-Cuveynî (ö. 478/1085), Mutezile'nin önemli kelâmcılarından Kâdî 'Abdulcebbar (ö. 415/1025), ahlak felsefesi ve tarih alanında öncü olan İbn Miskeveyh (ö. 421/1030), filozof kimliğinin yanı sıra tabip kimliği ile de ünlü olan İbn Sînâ (ö. 428/1037), siyaset ve devlet idaresi ile ilgili önemli çalışmaları bulunan el-Mâverîdî (ö. 450/1058), astronomi, matematik, coğrafya, eczacılık gibi birçok sahada ün yapan el-Bîrûnî (ö. 453/1061[?]) ve 'Umer el-Hayyâm (ö. 526/1132) dönemin önemli simalarındandır.

⁵⁹ Irakta bulunan medreseler ve kurucuları hakkında geniş bilgi için bkz., el-'Abbûd, "Abbasiler Döneminde Bağdat Dışındaki Irak Medreseleri", s.27-38.

⁶⁰ Bu medreselerin adı ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Murayzin Sa'îd Murayzin 'Useyrî, **el-Hayâtü'l-ilmîyye fi'l-'Irâk fi'l-'asri's-Selcûkiyyi**, (Basılmamış doktora tezi, Ummu'l-kurâ Üniversitesi, Mekke 1985), s.276-307.

⁶¹ Bu tür eserlere örnek olarak ez-Zernûcî'nin *Ta'limu'l-mute'allim*'i ile Bedruddîn İbn Cemâ'a'nın *Tezkiretu's-sâmi' ve'l-mutekellim fi edebi'l-âlim ve'l-mute'allim*'i gösterilebilir.

Kur'ân'ın inişi, tertibi, yazılışı, okunuşu ve i'câzı gibi konuları ele alan ulûmu'l-Kur'ân, konusu itibarıyla eskiye dayanmakla birlikte sistematik olarak İbnu'l-Cevzî tarafından ele alınmıştır.⁶² İbnu'l-Cevzî'den sonra bu alanda birçok eser yazılmıştır. Kıraat âlimi el-Mubârek b. el-Hasen b. Ahmed eş-Şehrezûrî el-Bağdâdî⁶³ (ö. 550/1156), dönemin önde gelen âlimlerindendir.

Kur'ân-ı Kerîm'i ilâhî murada delaleti açısından ele alan bir ilim dalı olarak tanımlanan⁶⁴ tefsir ilmi, bu dönemde farklı şekillere bürünmüştü. Söz gelimi ilk başlarda mücmel veya müşkil ayetlerin izahıyla sınırlı olan tefsir; fıkıh, kelim felsefe ve gramer gibi bilim dallarının gelişimi sonucu kendisine yeni mecralar bulmuş; fikhî, felsefî, lugavî gibi isimlerle anılan ve belli bir yönü ağır basan tefsir çeşitleri ortaya çıkmıştı. Dirayet tefsirlerinin nadide örneği olan *el-Keşşâf* adlı eserin sahibi ez-Zemahşerî ve usûl ilimlerine dair çalışmalarıyla tanınan ve Selefiyye içinde akılcılığın kapısını aralayan Ebu'l-Vefâ 'Alî b. 'Akîl el-Bağdâdî⁶⁵ (ö. 513/1119), Harîrî'nin çağdaşı olan müfessirlerdendir.

Bu döneme gelindiğinde hadis ilmi de tedvîn ve tasnif aşamalarını tamamlayarak genel olarak Kütüb-i sitte etrafında şekillenmişti. *Şerhu's-sünne* ve *Mesâbihu's-sünne* adlı eserleriyle hadis ilminde önemli yer işgal eden Huseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Begavî (ö. 516/1122), *Mu'cemu's-şuyûh* adlı eserin sahibi Hibetullâh b. Mubârek b. Mûsâ es-Sekatî ve *el-Kifâye* ve *Târîhu Bağdâd* adlı eserleriyle meşhur olan Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Harîrî'nin muasırı olan hadisçilerdendir.

Dönemin revaçta olan önemli ilim dallarından biri de şüphesiz fıkıh ve fıkıh usûlü ilimleriydi. Bu dönemde dört mezhep teşekkülünü tamamlamış ve fıkıh çalışmaları bu dört mezhep çerçevesinde gelişmişti. Ebû İshâk eş-Şîrâzî (ö. 476/1083) ve Gazzâlî, dönemin önde gelen fıkıhçılarındandır.

Tasavvuf ilmi de dönemin gelişim gösteren ilim dallarındandır. Hicrî III. asırdan itibaren tasavvufun ilkelerini ihtiva eden eserler ortaya konulmuştu. Harîrî

⁶² Abdülhamit Birışık, "Kur'ân", **DİA**, İstanbul 2002, c.26, s.402.

⁶³ Tayyar Altıkulaç, "Şehrezûrî, Mubârek b. Hasen", **DİA**, İstanbul 2010, c.38, s.466-467.

⁶⁴ Muhammed 'Abdulazîm ez-Zurkânî, **Menâhilu'l-'irfân**, Mektebetu 'İsâ el-Bâbî el-Halebî, y.y., ts., c.2, s.3.

⁶⁵ Yusuf Şefki Yavuz, "İbn Akîl, Ebu'l-Vefâ", **DİA**, İstanbul 1999, c.19, s.301-305.

dönemine gelindiğinde sınırları ve alanı belirginleşen tasavvuf, en parlak dönemini yaşamış ve ekolleşmeye başlamıştı.⁶⁶ Tasavvufun öncü isimlerinden ve Kâdirî tarikatının kurucusu olan ‘Abdulkâdir Geylânî (ö. 561/1166) dönemin en önemli tasavvufçusudur. Harîrî’nin yaşadığı çağda tasavvufun zirve yapması, şüphesiz basit bir tesadüf ile izah edilemez. Bilakis tasavvufun, siyasî ve ekonomik buhranların toplumda yol açtığı ruhî bunalımların dindirilmesinde güvenli bir liman görevini üstlendiğini söylemek mümkündür.

Söz konusu dönemde dil alanında da gelişmeler yaşanmaktaydı. Basra ve Kûfe ekollerine bağlılığı zorunlu görmeyip her iki ekolün görüşlerini karşılaştırarak bir tercihte bulunan, ikisinin karışımı sayılabilecek Bağdat ekolü de ortaya çıkmıştı. Aynı zamanda belâgat ilmi de istiklalini ‘Abdulkâhir el-Curcânî (ö. 471/1078-79) ile kazanmış, müstakil bir ilim dalına dönüşmüştü. Dönemin önemli dilcileri olarak ez-Zemahşerî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. ‘Alî b. el-Hatîb et-Tebrîzî (ö. 502/1109) ve Ebû Mansûr el-Cevâlîkî’yi göstermek mümkündür.

Dil bozulmalarının artması neticesinde dili korumak ve devletin resmî yazışmalarında hataları engellemek için dikkat edilmesi gereken incelikleri ihtiva eden İbn Kuteybe’nin *Edebu’l-kâtib* adlı eseri gibi eserler de yazılmıştı. Daha sonra genel ilkelerin yanı sıra toplumdaki somut örnekleri de barındıran lahn eserleri ortaya çıkmıştı. Her ne kadar ilk örneği el-Kisâî (ö. 189/805) tarafından verilmişse de lahn eserlerinin telifi, Harîrî döneminde hız kazanmış ve yaygınlaşmıştı.

Edebiyat bu dönemde farklı şekil ve muhtevaya bürünmüştü. Şiir, eski şairlerin sıkıca bağlı olduğu vezinlerden uzaklaşmış, içerik olarak felsefe ve inanç konuları gibi farklı konuları da barındırmaya başlamıştı. Aynı şekilde nesir edebiyatı da değişim geçirmişti. Kökü daha eskilere dayanmakla birlikte, el-Hemedânî tarafından özgün edebî bir türe dönüştürülen makâme⁶⁷ edebiyatta yer edinmişti. Şiir edebiyatında “Heysa beysa” lakabıyla meşhur olan Sa’d b. Muhammed (ö. 574/1174), nesir edebiyatında ise İbnu’s-Şecerî lakabıyla bilinen Hibetullâh b. ‘Alî b. Muhammed (ö. 542/1148) ve ‘Îmâduddîn Muhammed b.

⁶⁶ Tasavvufun gelişim aşamaları hakkında geniş bilgi için bkz. Osman Türer, **Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi**, Ataç Yayınları, İstanbul 2011, s.21-81.

⁶⁷ Makâme, hayalî bir kahramanın başından geçen olayların yine hayalî bir anlatıcı vasıtası ile dile getirildiği kısa hikâyelerden oluşan edebî türün ve bu türde yazılan eserlerin ortak adıdır. Bkz. Erol Ayyıldız “Makâme”, **DİA**, İstanbul 2003, c.27, s.417.

Muhammed Safiyuddîn el-İsfehânî (ö. 597/1200) Irak'ta yaşayan önde gelen edebiyatçılardandır.

Harîrî'nin ömrünün çoğunu geçirdiği Basra, eski bir yerleşim yeri olan ve Arapların Hureybe diye isimlendirdikleri kalıntılar üzerine kurulmuştu. Yaygın kanaate göre II. halife Hz. Ömer'in emri ile 'Utbe b. Gazvân (ö. 17/638) tarafından 14/635 veya 16/637 yılında askerî garnizon olarak inşa edilen Basra, denize ve Fars coğrafyasına yakınlığı nedeniyle stratejik bir konuma sahiptir.

Basra, Emevîler döneminde askerî anlamda daha da etkin bir konuma gelmiş, ancak kültürel olarak en parlak dönemini Abbâsîler döneminde yaşamıştır.⁶⁸ Arap dili gramerinin önde gelen simalarından el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791) ve Sîbeveyhi (ö. 180/796), Arap şiirini felsefeyle yoğuran Beşşâr b. Burd (ö. 167/784), Arap şiirine yeni bir üslup getiren Ebû Nuvâs (ö. 198/813), nesir edebiyatı öncülerinden İbnu'l-Mukaffa', Sehl b. Hârûn (ö. 215/830), el-Asma'î (ö. 216/831) ve el-Câhiz gibi edebiyatçılar Basra'da yetişmiştir.

Basra'da Nizâmîye Medreseleri'nin yanı sıra birçok medrese ve ketâtib bulunmaktaydı.⁶⁹ Ebu'l-'Abbâs el-Curcânî'nin, Ebu'l-Ferec el-Basrî'nin ve İbn Duveyr'in medreseleri, dönemin önemli eğitim müesseseleriydi. İslâmî ilimlerde eğitim veren bu müesseselerin yanı sıra hekim yetiştiren tıp medreseleri de bulunmaktaydı.⁷⁰ Bu dönemde Basra'da el-Kasabânî el-Basrî ve Ebû 'Umer el-Hasen b. 'Alî b. Gassân eş-Şâkir el-Basrî⁷¹ gibi birçok bilgin yaşamaktaydı.

⁶⁸ Basra hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülhâlik Bakır, "Basra", **DİA**, İstanbul 1992, c.5, s.108-111.

⁶⁹ İslâm dünyasında eğitim kurumları hakkında geniş bilgi için bkz. Chikh Bouamrane, **İslâm Tarihinde Eğitim-Öğretim Kurumları**, Nesimi Yazıcı (Çev.) <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/774/9888.pdf> Erişim tarihi, 21.03.2016.

⁷⁰ Murayzin 'Useyrî, **el-Hayâtu'l-'ilmiyye fi'l-Irak**, s.202.

⁷¹ Biyografisi için bkz. es-Safedî, **el-Vâfi bi'l-vefeyât**, c.12, s.87.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİL VE LAHN

İnsanlar arasındaki iletişimin temeli olan dilin tanımının, kökeninin, sınıflarının, unsurlarının ve sorunlarının bilinmesi, yapılacak tasnifler için gereklidir. Dilin farklı kullanımlara, gelişim ve değişime açık olduğu gerçeği, hangi kullanımın yanlış olarak niteleneceği ve bu nitelemenin dayanak noktasının ne olacağı sorununu doğurmaktadır. Lahn alanında telif edilmiş eserlerin anlaşılması ve tasnife tabi tutulması da lahnın kapsamı, çeşitleri ve ortaya çıkış nedenlerinin bilinmesine bağlıdır. Bu yüzden öncelikle dil, lahn ve bu ikisi ile ilişkili kavramların detaylı bir şekilde ele alınması gerekir. Çalışmanın bu bölümünde dil ve lahn kavramları genel çerçevede incelendikten sonra özel olarak da Arap dili ekseninde incelenecektir. Ayrıca Arap dilindeki lahnın sebepleri ve çeşitleri işlenecek, dilin canlı bir varlık oluşu dikkate alınarak bir analiz yapılacaktır.

1.1. DİL

1.1.1. Dilin Tanımı

Dilin tanımı, dilin mahiyetini ve sınırlarını belirleyerek dil olgusunu bir bütün olarak ortaya koyar. Dilbilimciler dili farklı şekillerde tanımlamışlardır. Tanımdaki bu farklılıklar dil kavramının anlam ifade eden seslerin yanı sıra yazı, işaret ve resim gibi unsurları da kapsayıp kapsamadığı meselesindeki farklı yaklaşımlardan kaynaklanmaktadır.

Dil alanında önemli katkıları olan İbn Cinnî (ö. 392/1002) dile dair kapsamlı bir tanım yapmıştır. Ona göre dil, toplumların duygularını kendisiyle ifade ettiği

seslerdir.⁷² Buna yakın bir tanım da İbnu'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) '*Dil, bir anlam ifade etmek üzere vaz' edilmiş her türlü sözdür.*' tanımıdır.⁷³ Modern dönem dilbilimcileri de dili, '*Herhangi bir toplumun/ulusun bireyleri arasında anlaşma sağlayan yerleşik dizeler*⁷⁴' şeklinde tanımlamıştır. Bu tanımlardan dil kavramının sesli iletişim ile sınırlı olduğu, yazı, işaret ve sembollerin -her ne kadar bir anlam ifade etseler de- dil kapsamına girmediği anlaşılmaktadır. Bu yaklaşıma göre dilin en önemli unsurları, anlam ve sestir. Anlam ifade ettiği halde ses olmayan işaret, yazı ve semboller dil kabul edilmediği gibi ses olduğu halde anlam ifade etmeyen sesler de dil olarak kabul edilmemektedir.⁷⁵

Bazı tanımlarda dilin kapsamı daha geniş tutularak işaretler, semboller ve mimikler de dil kapsamına dâhil edilmiştir. Bunu daha açık şekilde şu tanımda görmek mümkündür: *Dil, (lisân, zebân) insanların düşündüklerini ve duyduklarını bildirmek için kelimelerle veya işaretlerle yaptıkları anlaşmadır.*⁷⁶ Bu tanımda, dilin iletişim aracı olması yönüne ağırlık verilmiş; kapsamı, işaretler ve sembolleri de içine alacak şekilde genişletilmiştir. Ancak diğer ifade vasıtalarından daha pratik olması, soyut ve somut kavramların tümünü rahatça karşılayabilmesi nedeniyle dil denilince akla sözlü vasıta gelmektedir. Bu vasıtanın anlamlı en küçük birimi olan kelimeler de duygu ve bilgi aktarımında tek başlarına yeterli değildir. Dil, asıl görevi olan bilgi aktarımını gerçekleştirebilmek için en az iki kelimenin *isnâd bağı*⁷⁷ ile bir araya gelmesine muhtaçtır.

1.1.2. Menşei

İnsanlık tarihinin başlangıcıyla eş zamanlı ortaya çıkan dil, yapılan çalışmalara rağmen köken ve gelişim süreci gibi birçok açıdan gizemini korumaya

⁷² Ebu'l-Feth 'Usmân b. Cinnî, **el-Hasâ'is**, Muhammed 'Alî en-Neccâr (Thk.), Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, Beyrut ts., c.1, s.33.

⁷³ Ebû 'Amr Cemâluddîn 'Usmân b. 'Umer b. Ebî Bekr İbnu'l-Hâcib, **Muhtasarı muntehe's-su'l ve'l-emel fî 'ilmeyi'l-usûli ve'l-cedel**, Nezâr Hamâdû (Thk.), Dâru İbn Hazm, Beyrut 2006, c.1, s.220.

⁷⁴ Doğan Aksan, **Her Yönüyle Dil**, TDK. Yayınları, Ankara 2009, s.51. Farklı tanımlar için bkz. Onur Bilge Kula, **Dil Felsefesi ve Edebiyat**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s.6-7.

⁷⁵ Sa'dullâh el-Berde'î, **Hadâiku'd-dekâik 'alâ Metni'l-Enmûzec**, Salah Bilici Kitabevi Yayınları, İstanbul ts. s.12; Ebû Muhammed Cemâluddîn 'Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. 'Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Misrî, **Şerhu Şuzûri'z-zeheb**, Hannâ el-Fâhûrî (Thk.), Dâru'l-cîl, Beyrut 1988, s.15.

⁷⁶ <http://tdk.gov.tr/> Erişim tarihi: 02.05.2015.

⁷⁷ Isnâd, iki kelimenin aralarında muhatapın yetineceği şekilde anlam ilişkisi kurularak bir araya getirilmesidir. Ebu'l-Berekât Nûruddîn 'Abdurrahmân b. Ahmed b. Muhammed Câmi, **el-Fevâidu'z-Ziyâiyye**, y.y., ts., s.10.

devam etmektedir. Ancak dilin bu gizemi, araştırmacıları yıldırmadığı gibi bu konuda hacimli eserlerin ortaya çıkmasını da engellememiştir. Bu gizemin üzerindeki sır perdesini aralama arzusunun doğal bir sonucu olarak dilin menşei, tarih boyunca ilgi duyulan konular arasında yer almıştır. Yeni doğmuş bebeklerin inzivada büyütülerek konuşacakları ilk kelimeyi keşfetmek suretiyle meseleyi çözme gayretine giren sultanlar olduğu gibi⁷⁸ dillerin farklılaşmasını insanın tanrıya başkaldırısının bir cezası olarak görenler de olmuştur. Nitekim Tevrat'ta, insanların kendisini bulma düşüncesiyle inşa ettiği Babil kulesi'ne öfkelenen tanrının, sözü bir olan bu hadsizlere ceza olarak dillerini karıştırdığı ve birbirlerini anlamaz hale getirdiği dile getirilmiştir.⁷⁹

Dilin menşei ile ilgili birçok teori öne sürülmüştür.⁸⁰ Bu teoriler, *vahiy/tevkîf* ve *ıstılâh/muvâza'a/uzlaş* olmak üzere iki başlık altında incelenmiştir.⁸¹ İslâm âleminde dilin menşeinin vahiy olduğuyla ilgili görüşler, ﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا﴾ 'O, Âdem'e tüm isimleri öğretti.'⁸² ve ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَأَلْوَانِكُمْ﴾ 'Göklerin ve yerin yaratılması ile dillerinizin ve renklerinizin farklılığı, O'nun gücünün göstergelerindendir.'⁸³ ayetleri ekseninde şekillenmiştir. Bu görüşe göre Allah ilk insana dili öğretmiş ve öğretilen bu dil ilk insandan da diğer insanlara geçmiştir. Öğretilen ilk dilin hangisi olduğu hususunda ise görüş birliği söz konusu değildir. Bu teorinin önde gelen savunucuları, İbn Abbâs (ö. 68/687), el-Eş'arî (ö. 324/936), İbn Fâris (ö. 395/1004) ve İbn Hazm'dır (ö. 456/1064).⁸⁴

Dilin uzlaş ürününü olduğunu kabul edenler ise Allah'ın, yarattığı ilk insana herhangi bir dili vahiyle öğretmediğini bilakis insanın dil melekesini ihtiyaçları

⁷⁸ Herodotos, **Herodot Tarihi**, Perihan Kuturman (Çev.), Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973, s.77-78.

⁷⁹ Tevrat, **Tekvin**, 11-12. bablar.

⁸⁰ Bu teoriler ve delilleri hakkında geniş bilgi için bkz., Seyfuddîn Ebu'l-Hasen 'Alî b. Muhammed el-Âmidî, **el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm**, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2008, s.48-51; es-Suyûtî, **el-Muzhir fî ulumi'l-luga ve envâ'ihâ**, eş-Şirbînî Şerîde (Thk.) Daru'l-hâdis, Kahire 2010, s.17-36; Ragıp Hulusi Özden, **Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış**, y.y., ts., s.774-791; Hüseyin Küçükcalay, **Kur'an Dili Arapça**, Denizkuşları Matbaası, Konya 1969, s.22-42.

⁸¹ Muhammed Sıddık Hasenhân el-Kinnevcî, **el-Bulga fî usûli'l-luga**, Nezîr Muhammed Mektebi (Thk.) Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1988, s.72-87.

⁸² Bakara, 2/31.

⁸³ Rûm, 30/22.

⁸⁴ Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ, **es-Sâhibî fî fikhi'l-luga ve suneni'l-'Arab fî kelâmihi**, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1997, s.13-14; Ebû Muhammed İbn Hazm, **el-İhkâm fî usuli'l-ahkâm**, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1980. c.1 s.31.

neticesinde kendisine yaratıcı tarafından verilmiş yetenek ile edindiğini ifade etmişlerdir. Bu yaklaşımın önde gelenleri ise Mutezilî Ebû Hâşim el-Cubbâî (ö. 321/933) ve Kâdî ‘Abdulcebbâr’dır. İbn Haldûn (ö. 808/1406) da bu görüşe yakın bir yaklaşım sergileyerek dilin yaratıcı tarafından insana verilen yetenek/meleke ve bu yeteneğin geliştirilmesine bağlı olarak ortaya çıkan konuşma olmak üzere iki boyutuna işaret etmiştir.⁸⁵

Her iki yaklaşımın haklı yönlerinin yanı sıra çıkmazları da bulunmaktadır. Zira dilin vahiy olduğu iddiası, *‘Yaratıcı ilk insana belli bir dili mi yoksa bütün dilleri mi öğretti? Eğer belli bir dili öğretmişse bu dil hangisidir ve diğer diller ortaya nasıl çıktı?’* gibi soruları akla getirmektedir. Dilin uzlaşısı olduğu iddiası ise böylesi muazzam olan ve bütünlük arz eden bir sistemin insan tarafından ihtiyaçları neticesinde peyderpey ortaya konmasının mümkün olup olmadığına dair sorulara neden olmaktadır. Bu teorilerin savunucularının söz konusu çıkmazlara dair öne sürdükleri delillerin kesin bir kanıtının olmaması, İbn Cinnî gibi her iki teoriye de ihtimal veren kararsız bir grubu doğurmuştur.⁸⁶

Dilcilerin dilin menşei hakkındaki söylemlerinin bir arka planı bulunmaktadır. Mesela mutezilî bilginlerin uzlaşmayı tercih etmelerinin arka planında insanın kendi fiillerinin yaratıcısı olduğu yönündeki görüşlerinin etkisi olduğu gibi İbn Hazm gibi zâhirî bilginlerin de dilin vahiy olduğu yönündeki görüşlerinin en büyük nedeni ayetlerin zahirine olan yaklaşımlarıdır. Tüm görüşlerin delilleri ve çıkmazları göz önünde bulundurulduğu zaman şunu söylemek mümkündür:

Külli/tümel anlamları ifade eden kavramlar yaratıcı tarafından, cüz’î kavramlar ise bu külli kavramlardan yararlanan insan tarafından ortaya konulmuştur. Bunu, tüm maddelerin ana kaynağının yaratıcı tarafından yaratılması ve insanın bu ana maddeden ihtiyaçları neticesinde yeni icatları ortaya koymasıyla örneklendirmek mümkündür. Ayrıca hangi teori kabul edilirse edilsin dilin gelişimindeki en temel nedenin iletişim ihtiyacı olduğu anlaşılmaktadır.

⁸⁵ ‘Abdurrahmân b. Muhammed b. Haldûn, **Mukaddimetu İbn Haldûn**, ‘Abdullâh Muhammed ed-Dervîş (Thk.) Dâru ya‘rub, Dımaşk 2004, c.2, s.378.

⁸⁶ İbn Cinnî, **el-Hasâ’is**, c.1, s.94-100; el-Âmidî, **el-İhkâm**, c.1, s.66-71.

Dili işitilebilenden görülebilen ve okunabilene çeviren yazının kökeni hakkında da farklı yaklaşımlar söz konusudur. Zira dil konusunda akla gelen ‘*Bu kadar farklı diller nasıl ortaya çıktı? Diller ilahi bir hibe midir yoksa insanoğlunun ihtiyaçları neticesinde ortaya koyduğu bir ürün müdür?*’ gibi sorular, yazı için de sorulmuştur. Bu konudaki görüşler de iki gruba ayrılır.⁸⁷ Birincisi yazının da tıpkı dil gibi tevkîfî olduğu yani yaratıcı tarafından ilk insan olan Âdem’e (a.s.) öğretildiği ve Âdem’den de insanlara geçtiği görüşüdür.⁸⁸ Bu görüşü savunanlardan biri olan İbn Fâris, yazıyı ilk kullananın Hz. Âdem olduğuna dair rivayetleri naklettikten sonra kendi kanaatini şöyle dile getirmektedir:

﴿افْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ افْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ﴾ Bizce yazı tevkîfidir. Zira *افْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ افْرَأْ* ‘Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı bir alakadan (embriyodan) yarattı. Oku! Rabbin sonsuz kerem sahibidir. O ki kalemle yazmayı öğretti. İnsana bilmediği şeyleri öğretti.’⁸⁹ ile *وَمَا عَلَّمَ الْقَلَمَ* ‘Nün. Ant olsun kaleme ve yazdıklarına’⁹⁰ ayetlerinin zahiri bunu gösteriyor.⁹¹

İkinci görüş ise yazının insan ürünü olduğu ve zamanla değişip geliştiği görüşüdür. Bu kanaati taşıyan İbn Haldûn, yazının insan sanatı olduğunu açıkça belirtmiş ve şöyle demiştir: *Yazı, insanın duygularını ifade eden seslere delalet eden şekillerdir. Yazı ifadenin ikinci aşamasıdır. Değerli bir sanattır. Zira yazı insanları hayvanlardan ayıran bir özelliktir.*⁹²

Modern dönemde ise arkeolojik kazılarda elde edilen yeni buluntular ışığında yazının resimle başladığı, değişim ve gelişim göstererek her sese karşı bir sembolün kullanıldığı ve bu sembollerin zamanla alfabeye dönüştüğü fikri ağır basmaktadır.⁹³ Mağara duvarlarına ve taşlar üzerine kazılmış buluntulardan yola çıkarak insanoğlunun ilk dönemlerde olayları resimlerle anlatmaya çalıştığı, daha sonra her kelime için müstakil semboller/ideogramları kullandığı ve bu sembollerden de yazıyı

⁸⁷ Görüşler hakkında detaylı bilgi için bkz. Muhammed Tâhir b. ‘Abdulkâdir el-Kurdî el-Mekkî, el-Hattât, *Târîhu’l-hattî’l-‘Arabî ve âdâbuh*, el-Matba‘atu’l-hilâliyye, y.y., 1939, s.15-19.

⁸⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. ‘Abdillâh, es-Sûlî, *Edebu’l-kuttâb*, Ahmed Hasen Bescî (Thk.) Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut 1994, s.17-19; Ebu’l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. ‘Alî el-Kalkaşendî, *Subhu’l-a-‘şâ fî sinâ‘ati’l-inşâ’*, Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut ts., c.3, s.9.

⁸⁹ ‘Alak, 96/1-5.

⁹⁰ el-Kalem, 68/1.

⁹¹ İbn Fâris, *es-Sâhibî fî fikhi’l-luga*, s.15-18.

⁹² İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, c.2, s.119.

⁹³ Zeki Tez, *Kâğıdın ve Matbaanın Kültürel Tarihi*, Doruk Yayınları, İstanbul 2008, s.135.

elde ettiği anlaşılmaktadır.⁹⁴ Bu bilgilere dayanarak yazının insanın bir ürünü olduğunu söylemek mümkündür.⁹⁵

Dilin tartişılan en önemli konusu şüphesiz kökenidir. Ancak bununla birlikte tartişılan farklı boyutları da vardır. Bunlardan bir tanesi de *nedensellik*dir.⁹⁶ Antik dönem felsefecilerinden Eflatun, nesne ile nesneyi gösteren kelimeler arasındaki ilişkiyi ele alırken her ikisi arasında ifade dışında tabiî bir bağın mevcut olduğunu iddia etmiştir.⁹⁷ Arap dilcilerinden Mutezilî ‘Abbâd b. Suleymân (ö. 250/864) da bu görüşü benimsemiştir. Ona göre bunun aksini iddia etmek, dilin mucidi hakkında mantıksal olarak kabul edilmeyen (الترجيح بلا مَرَجِّح) ‘*nedensiz tercih*’e sebep olacaktır.

Ancak ilk dönem dilcilerin geneli söz konusu iddianın, dilde aynı anda iki zıt anlamı ifade eden (ezdâd) kelimelerin varlığıyla çelişeceğinden ve her sesin her dilde aynı anlamı ifade etmesi gerekeceğinden hareketle iddiayı kabul etmemektedir.⁹⁸ Süheyla Bayrav bu konuda şöyle der:

"Dil simgelerden kurulu bir sistem olduğu içindir ki, bir nesne ile onu temsil eden/gösterge arasında kaçınılmaz bir bağlantı görülemez. Mesela bir nesnenin adı Türkçede kapı, Fransızcada porte, İngilizcede door olabilir. Sesli imge ile nesne, daha doğrusu kavram arasındaki ilişki rastgeledir. Zorunluluk yoktur."⁹⁹

Dilde nedensellik bağlamında ele alınması gereken konulardan biri de, sözel form olan sesin sembolleştirilmesi, diğer bir ifadeyle görselliğe aktarılması konusudur. Yani harflerin şekilleri ile ifade ettikleri anlam arasında tabii bir bağın var olup olmadığı meselesidir. Kimi dilbilimciler alfabedeki harflerin bir arka planı olduğunu ve her harfın bu arka plana bağlı şekillendiğini iddia ederken kimisi de

⁹⁴ Yazının tarihi ve aşamaları hakkında geniş bilgi için bkz. Remzî Ba’lebekkî, **el-Kitâbetu’l-‘Arabiyye ve’s-Sâmiyye**, Dâru’l-‘ilm li’l-Melâîyn, Beyrut 1981, s.122-125; Zeki Tez, **Kâğıdın ve Matbaanın Kültürel Tarihi**, s.105-143.

⁹⁵ İbn Fâris’in dayandığı ayet ise ‘*Allah’ın insana yazma kabiliyeti vermesi*’ şeklinde yorumlanarak bu görüş ile bağdaştırılabilir.

⁹⁶ Nedensellik kavramından kasıt, kelime ile ifade ettiği anlam arasında ifade dışında tabiî bir bağın var olup olmamasıdır. Detaylı bilgi için bkz. Kâmile İmer ve diğerleri, **Dilbilim Sözlüğü**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011, s.191; Zeynel Kıran, Ayşe (Eziler) Kıran, **Dilbilime Giriş**, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2010, s.65-72.

⁹⁷ Necip Üçok, **Genel Dilbilim (Linguistik)**, Sakarya Basımevi, Ankara 1947, s.157.

⁹⁸ İbn Cinnî, **Hasâ’is**, c.1, s.505-516; es-Suyûtî, **el-Muzhir**, c.1, s.47.

⁹⁹ Süheyla Bayrav, **Yapısal Dilbilimi**, Matbaa 70, İstanbul 1998, s.17.

sembollerin tıpkı sesler gibi insanoğlunun ihtiyaçları neticesinde tesadüfen ortaya çıktığını iddia etmektedir.¹⁰⁰

Bu konuda her iki tarafın da savunduğu tezler vardır ve aralarında tercihte bulunmak zordur. Ancak kesin bir hükme varmamakla beraber, yazının aşamalarına bakıldığında birinci görüşü destekleyen deliller bulmak mümkündür. Zira yazının tarihine göz atıldığı zaman, her bir şekli bir ses tonunu sembolize eden harflerin, duygularını ifade etmek için olayı canlandırmaya çalışan insanoğlunun sert zeminlere kazdığı resimlerin kalıntıları olduğu görülür.¹⁰¹ Bundan yola çıkılarak, gerek çiziminde fazla emeğe ihtiyaç duyulması gerekse de karmaşık duyguların ifadesi açısından yetersiz kalması gibi nedenlerle insanoğlunun, resimden vazgeçip yazı yazmaya başladığı ve harflerin resimlerden birer parça olduğu kabul edilebilir. Ancak dünyada kullanılan değişik alfabelerin varlığı ve birçoğunda ortak sesler için bile çok farklı şekillerin kullanılması, en azından şu anki simgelere bir nedensellik atfetmeyi engellemektedir.

Dilin ilgi çeken diğer bir tartışma boyutu da '*üstün dil*' konusudur. Bu tartışmanın kökenine bakıldığı zaman millî ve dinî hassasiyetler neticesinde ortaya çıktığı fark edilir. Bazı dilbilimciler olaya dillerin mukayesesi noktasından yaklaşmışlardır. Meselâ İbn Fâris, Arapçanın diğer dillerden üstün olduğunu iddia ederken dayanak noktası olarak Arapçada eş anlamlı kelimelerin çokluğunu, deyimlerin ve ifadelerin derinliğini göstermiştir. Ayrıca i'râb, iki sessiz harfin bir arada bulunmaması, harflerin tahfif için kendinden önceki harfin harekesine yakın harfe dönüşmesi, idgam ve kelimelerden son harflerinin tahfif için bazen atılması gibi Arapçanın özelliklerini kanıt olarak öne sürmüştür.¹⁰² Bazı dilbilimciler ise dillerin üstünlüğünü semavî kitapların dili olmakla delillendirmişlerdir.¹⁰³

Herhangi bir dilin üstünlüğü için öne sürülen bu hususlar, iddiaya kesin kanıt oluşturmaktan uzaktır. Çünkü öne sürülen özelliklerin çoğu Arapçaya has olmayıp

¹⁰⁰ Geniş bilgi için bkz. <http://www.halukberkmen.net/vazilar.php>, Erişim tarihi, 24.02.2015.

¹⁰¹ Zeki Tez, *Kâğıdın ve Matbaanın Kültürel Tarihi*, s.136.

¹⁰² İbn Fâris, *es-Sahibî fî fîkhi'l-luga*, s.19-24.

¹⁰³ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâ'îl en-Nehhâs, *Sinâ'atu'l-kuttâb*, Bedir Ahmet Dayf (Thk.) Dâru'l-'ulûmi'l-'Arabî, Beyrut 1990, s.73.

diğer dillerde de bulunmaktadır. Ayrıca Arapçaya ait özellikler bulunduğu gibi¹⁰⁴ diğer dillerde de Arapçada bulunmayan bir takım özellikler bulunmaktadır. Örneğin Türkçede bulunan ünlü uyumu Arapçada bulunmamaktadır.

Meseleyi taraflı ele alıp dillerinin üstünlüğüne dinî bir kisve bulmaya çalışan¹⁰⁵ ve diğer dillere karşı negatif bir tutum takınanlar olmuştur. Hatta ölüm sonrasında hangi dilin konuşulacağını dillendirenler,¹⁰⁶ üstün ve cennette konuşulacak dilin kendi dilleri,¹⁰⁷ cehennemde konuşulacak dillerin ise başkalarının - ki genelde bunlar kendilerince seilmeyen milletlerin dilidir- dili olduğunu iddia eden ve temelsiz iddialarını desteklemek için hadis uyduranlar olmuştur.¹⁰⁸

Bu konudaki yanılgıları tespit eden ve konuya dikkat çeken İbn Hazm¹⁰⁹ ve İbn Teymiyye¹¹⁰ (ö. 622/1225) gibi âlimler, insanlar arasında yaratılış itibarıyla üstünlük olmadığı gibi diller arasında da özellikle metafizik açıdan herhangi bir üstünlüğün söz konusu olmadığını ve bu konuda herhangi bir kanıtın da bulunmadığını dile getirirler. Dolayısıyla bu konuda son olarak şunu söylemek mümkündür: Bütün diller dil olma açısından eşittir. Her dil, edebî bir ürün ortaya koymaya müsaittir. Bazı dillerin bir takım nedenlerle diğer dillere oranla daha önde olabileceği bir gerçektir. Ancak bir dilin bir dönem ilerde olması o dilin her dönemde öyle kalacağını da göstermez. Mesela bir dönem Latince veya Yunanca en parlak dil iken şu an Latince ölü, Yunanca ise belli bir muhitle sınırlı bir dil konumundadır. Bir toplumun inanç esasını oluşturan vahyin kanalı olması elbette ki Arapçaya ayrı bir

¹⁰⁴ Bu özellikler için bkz. Corcî b. Habîb Zeydân, **Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyyeti**, Menşûrâtü Dâri mektebeti'l-hayât, Beyrut 1983, c.1, s.46-52.

¹⁰⁵ Eyyüp Tanrıverdi, "Arapçanın İbraniceye Katkısına Dair Avram Galanti'nin Bir Makalesi", **Dîvân İlmi Araştırmalar**, sayı: 20 (2006/1), s.247.

¹⁰⁶ Ahmed Şihâbuddîn b. Hacer el-Heytemî, el-Mekkî, **el-Fetâva'l-hadîsiyye li İbn Hacer el-Heytemî**, Dâru'l-ma'rife, Beyrut ts., c.1, s.24.

¹⁰⁷ Ebû Mansûr 'Abdumelik b. Muhammed b. İsmâ'il es-Se'âlibî, **Fikhu'l-luga ve esrâru'l-'Arabiyye**, el-Mektebetu'l-asriyye, Beyrut 2000, s.29.

¹⁰⁸ Bu tür mevzû hadislerle örnek olarak *'Arapça bilenleriniz Farsça konuşmasın. Zira nifak doğurur.'* söylemi gösterilebilir. Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbüri, **el-Mustedrek 'ala's-Sahîhayn**, Mustafâ 'Abdulkadir Atâ (Thk.), Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1411, hadis no. 7000. c.7, s.98.

¹⁰⁹ İbn Hazm, **el-İhkâm**, c.1, s.35.

¹¹⁰ Takiyuddîn Ebu'l-'Abbâs, Ahmed b. 'Abdilhalîm b. Teymiyye el-Harrânî, **Mecmû'u'l-fetâvâ**, Enver el-Bâz, 'Âmir el-Cezzâr (Thk.), Kâhire 2005, c.4, s.301.

değer kazandırmıştır.¹¹¹ Ancak bu değer, Arapçanın dil olma açısından da diğer dillerden üstün olduğu anlamına gelmemektedir.

1.1.3. Unsurları

Dil, iletişim görevini ifa edebilmek için bazı unsurlara ihtiyaç duymaktadır. Bunları tanımak dil gibi büyüleyici bir sistemi daha yakından tanıma imkânı verecektir. Bu unsurları kısaca şöyle izah etmek mümkündür.¹¹²

el-Vaz; Bu kavram, lafzın manaya tahsisini ifade eder. “*Bir şeyi bir şeye birincisinin kullanılması veya hissedilmesi durumunda ikincisinin anlaşılacağı şekilde tahsis etmektir.*”¹¹³ şeklinde tanımlanmıştır. Diğer bir deyişle hangi lafzın hangi manayı taşıyacağını belirleyen eylemdir.

el-Mevzû; Bundan kasıt anlamın taşınmasına aracılık eden lafızlardır. Genel kanaate göre sadece sözlü boyut ‘dil’ kabul edilmekte ve her ne kadar bir anlam ifade etse de yazı, işaret ve semboller dil kavramının kapsamına girmemektedir.¹¹⁴

el-Mevzû leh; Bu kavram ise lafızların taşıdığı ve muhatabın zihninde canlanan anlamları ifade eder. Bu anlamlar somut olabildiği gibi soyut şeyler de olabilir.

el-İsnâd; İsnâd, “*Tam bir anlam ifade etmek üzere dil açısından kabul edilecek şekilde iki kelimeyi birbirine bitiştirmektir.*” şeklinde tanımlanmıştır.¹¹⁵ Dolayısıyla aralarında isnâd gözetilmeksizin bir araya gelmiş kelimeler cümle olmamaktadır. Sayılan bu şartları taşıyan lafızlarda kasıtlı söylenme şartı öne

¹¹¹ el-Kinnevcî, **el-Bulga**, s.55-60.

¹¹² el-Ebherî, **İsâgocî**, y.y., ts. s.9. Bu unsurlar aslında dili oluşturan sözcükler için geçerlidir. Bunların dil için bir unsur olarak ele alınması, dilin kelimelerden oluşmasından kaynaklanmıştır.

¹¹³ Ebu’l-Hasen ‘Alî b. Muhammed b. ‘Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Curcânî, **et-Ta’rîfât**, Muhammed ‘Abdurrahmân el-Mar‘aşlî (Thk.), Dâru’n-Nefâis, Beyrut 2003, s.252. وضع mad. Dilbilimde önemli bir yere sahip olan vaz’ın farklı tanımları yapılmıştır. Diğer tanımlar hakkında geniş bilgi için bkz. İbrahim Özdemir, **Dil ve Varlık**, İz Yayıncılık, İstanbul 2006, s.48-55.

¹¹⁴ Muhammed b. ‘Abdurrahîm b. el-Huseyn el-‘Umerî el-Meylânî, **Kitâbu Şerhi’l-Mugnî fi’n-nahv**, ‘Abdulkâdir Heyti (Thk.) Menşûrâtü Câmi‘ati Karyânus, Bingâzi 1998, s.34; Ebu’l-Berekât Nuruddîn ‘Abdurrahmân b. Ahmed b. Muhammed Câmi, **el-Fevaidu’z-Ziyâiyye**, y.y., ts. s.4; Muvaffakuddîn Ebu’l-Bekâ Ya‘îş b. ‘Alî, b. Ya‘îş, **Şerhu’l-Mufasssal**, İmîl Bedî‘ Ya‘kûb (Thk.), Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut 2001, c.1, s.70.

¹¹⁵ el-Curcânî, **et-Ta’rîfât**, s.23.

sürülmüşse de genel kanaate göre gayr-i ihtiyarî veya uykuda söylenen sözler de kelime ve cümle kabul edilmektedir.¹¹⁶

Sayılan bu unsurların her birinin alt başlıkları da vardır. Mesela el-mevzû kavramı ile alakalı mücerred/mezîd, câmid/muştak gibi alt başlıklar, el-mevzû leh ile alakalı mevcûd/ma‘dûm, mahsûs/ma‘kûl, müfred/mürekkeb gibi alt birimler ortaya çıkar. Vaz kavramı da hakikat/mecâz, ‘âmm/hâs gibi alt başlıklara sahiptir. Harîrî, mevzû, mevzû leh ve vaz gibi dilin ana unsurları çerçevesinde Arap dilinin temel mantığı ve aydın kesimin kabullerine dayanarak hatalı gördüğü kullanımları derlemiştir. Ancak bu unsurların subjektif yaklaşımlara uygun olması, Harîrî’yi eleştirilere açık hale getirmiştir.

1.1.4. İlişkili Kavramlar

Dilcilerin kendi alanları ile ilgili kullandığı farklı kavramlar bulunmaktadır. Bu kavramların bilinmesi, hem dilcilerin konu hakkındaki yaklaşımlarının anlaşılmasında hem de hatalı kullanımların tespit ve temellendirilmesinde önemli bir role sahiptir. Bu kavramları kısaca şu şekilde sıralamak mümkündür:

el-Lisân; Bu kelime, Arap dilcilerin dil kavramını ifade etmede kullandığı bir kavramdır. ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ﴾ ‘Biz, gönderildiği toplumun dilini konuşan peygamber gönderdik¹¹⁷’ ayetinde görüldüğü üzere ‘dil’ kavramına karşılık olarak ‘lisân’ kelimesi kullanılmıştır. Bu kelime bazen daha dar anlamda kişinin konuşma üslubu anlamında da kullanılmıştır.¹¹⁸

el-Luga; Bu kelime, Arapçada lehçe anlamında kullanıldığı gibi ‘lisan’ anlamında da kullanılmıştır.¹¹⁹ Araplar herhangi bir kabilenin lehçesine atıfta bulunurken; ‘Lugatu Kureyş’ veya ‘Lugatu Benî Temîm’ ifadelerini kullanmışlardır.¹²⁰ Arapçanın bir dil olarak araştırmalara konu edildiği dönemlerde ise ‘el-luga’ kelimesi, anlam genişlemesine uğrayarak ‘el-lisân’ kelimesinin yerini

¹¹⁶ Ebu’l-Hasen ‘Alî b. Mu’min b. Muhammed b. İbn ‘Ufûr, **el-Mukarrib ve ma‘ahu musulu’l-Mukarrib**, Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut 1998, s.67.

¹¹⁷ İbrâhîm, 14/4.

¹¹⁸ Bu tür kullanıma Zuheyr b. Ebî Sulmâ’nın, (لِسَانُ الْفَتَى نَصْفٌ وَنَصْفٌ فَوَاضَةٌ فَلَمْ يَبْقَ إِلَّا صُورَةُ اللَّحْمِ وَالْهَم) ‘Kişinin dili (konuşma üslubu/ ifade tarzı) onun yarısını oluşturur. Diğer yarısı da kalbidir. Geriye kalan et ve kanın şeklinden başka bir şey değildir.’ şiirini göstermek mümkündür.

¹¹⁹ Harîrî bu kelimeyi günümüzdeki lehçe anlamında kullanmıştır. Harîrî, **Durre**, s.61.

¹²⁰ Bu tür kullanım için bkz. İbn Manzûr, **Lisânu’l-‘Arab**, c.9, s.41.

tutmuştur.¹²¹ es-Se‘âlibî gibi bazı dilcilerin konu hakkında kaleme aldıkları eserine (فَقْهُ اللُّغَةِ) adını vermeleri de bunu ispatlar niteliktedir.

el-Lehce; Dil ile alakalı kullanılan kavramlardan biri de ‘el-lehce’ kavramıdır. Terim olarak ‘*Bir dilin tarihsel, bölgesel, siyasal sebeplerden dolayı ses, yapı ve söz dizimi özellikleriyle ayrılan kolu*’ olarak tanımlanmaktadır.¹²² Günümüzde ‘şive/ağız’ kavramlarıyla ifade edilen anlam Arapçada ilk dönemlerde ‘el-luga’ kelimesi ile ifade edilirdi.

Harîrî’nin özgün yaklaşımlarından biri de bazı Arap lehçelerinin özelliklerini ve güncel kullanımda dile katılan bazı sesleri ele almasıdır.¹²³ Harîrî dildeki lehçelerin varlığını kabul etmekle beraber lehçe kapsamında değerlendirilemeyecek kullanımları ‘çirkin galat’ olarak nitelemiştir. Harîrî ayrıca Arap dilinin bazı lehçelerine değinmiş ve özelliklerini zikretmiştir.¹²⁴

el-İştikâk; Sözlükte ‘yarmak’ anlamına gelen (شَقَّ) fiilinden türeyen iştikâk kelimesi, terim olarak; “*Bir kelimeden, kök ve anlam açısından kendisiyle ortak olan yeni bir kelime türetmektir*” şeklinde tanımlanmıştır.¹²⁵

İbn Cinnî her ne kadar iki kısım iştikâk olduğunu belirtse de¹²⁶ dilciler arasındaki genel kabule göre iştikâkın üç şekli bulunmaktadır.¹²⁷ Birincisi anlamları ve harfleri aynı olan kelimelerin birbirinden türetilme şeklidir. Buna iştikâk-ı

¹²¹ Konu hakkında ayrıca bkz. Muştâk ‘Abbâs Ma’n, **el-Mu‘cemu’l-mufasssal fî fıkhi’l-luga**, Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut 2001, s.146.

¹²² <http://tdk.gov.tr>, “lehçe” mad., Erişim tar: 14.10.15.

¹²³ Harîrî, **Durre**, s.397; İbn Fâris bu lehçeleri ‘*el-Lugâtu’l-mezmûme*’ olarak nitelemektedir. Bkz. İbn Fâris, **es-Sâhibî fî fıkhi’l-luga**, s.29-31.

¹²⁴ Harîrî, **Durre**, s.398-401.

¹²⁵ İbn Cinnî, **el-Hasâ’is**, c.1, s.490; İbn ‘Usfûr, **el-Mumti’ fî’t-tasrîf**, Fahrüddîn Kabâve (Thk.), Dâru’l-âfâki’l-cedîd, Beyrut 1979, s.41,42; Ebu’l-Bekâ ‘Abdullâh b. Huseyn el-‘Ukberî, **el-Lubâb fî ‘ileli’l-binâi ve’l-i-râb**, Gâzî Muhtâr Tuleymât (Thk.), Dâru’l-fikri’l-mu‘âsir, Beyrut ts., c.2, s.219; el-Kinnevcî, **el-Bulga**, s.198. İştikâk ve örnekleri hakkında geniş bilgi için bkz. es-Suyûtî, **el-Muzhir**, c.1, s.211-235.

¹²⁶ İbn Cinnî, **el-Hasâ’is**, c.1, s.490.

¹²⁷ Ebû Bekr Muhammed b. Serrâc, **Risâletu’l-iştikâk**, Muhammed ‘Alî Dervîş, Mustafa el-Haderî, (Thk.), y.y., ts. s.17-18; Fuâd Hannâ et-Tarezi, **el-İştikâk**, Mektebetu Lübnân nâşirûn, Beyrut 2005, s.26-27. İştikâkın çeşitleri ve örnekleri hakkında geniş bilgi için bkz. Ebu’l-Feth Ziyâuddîn Nasrullâh b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, **el-Meselu’s-sâir fî edebi’l-kâtib ve’s-şâ’ir**, Muhammed Muhyiddîn ‘Abdulhamid (Thk.), el-Mektebetu’l-‘asriyye, Beyrut 1995, c.2, s.319-322; Hulusi Kılıç, “İştikâk”, **DİA**, İstanbul 2001, c.23, s.439-440.

sagir/küçük iştikâk denilir. Bu tür iştikâka örnek olarak (كَتَبَ) fiilinden (كَاتِبٌ) kelimesinin türetilmesi gösterilebilir.

İştikâkın ikinci kısmı, anlamları ve harfleri aynı olmakla birlikte harf sıralamasının farklı olduğu kelimelerin birbirinden türetildiği kısımdır. İştikâk-ı kebir/büyük iştikâk olarak isimlendirilen bu kısma örnek olarak (جَذَبَ) fiilinden (جَبَدٌ) fiilinin türetilmesini göstermek mümkündür.

İştikâkın üçüncü kısmı ise yakın mahreçli kelimelerin birbirinden türetilmesidir. İştikâk-ı ekber olarak isimlendirilen bu kısma örnek olarak (خَصَرَ) kelimesinden (قَصَرَ) kelimesinin türetilmesi gösterilebilir.¹²⁸

Modern dönemde bu kısımlara "iştikâk-ı kubbâr" olarak isimlendirilen bir kısım daha eklenmiştir. Bu da iki ayrı kelimenin birleştirilerek tek kelime şekline dönüştürülmesi ile yeni kelime elde etme şeklidir. Buna örnek olarak (دَامَ عَزُكٌ) cümlesinden (دُمِعَ) kelimesinin elde edilmesini göstermek mümkündür. Ancak klasik kaynaklarda bu tür kelimeler, iştikâkın bir şekli olmaktan ziyade naht veya mürekkeb (birleşik) kelimeler olarak görülmüştür.¹²⁹

et-Ta‘rîb; Ta‘rîb kelimesi, ‘yabancı kelime ve terimlerin Arap dilinin vezin ve ses sistemi dikkate alınarak Arapçalaştırılması’ anlamını ifade eder.¹³⁰ İlk başlarda Kur‘ân’da geçen yabancı kökenli kelimeleri ifade eden mu‘arreb/ta‘rîb olgusunun kapsamı zamanla genişleyerek yabancı kelimelerin Arapçaya uyarlanması ameliyesini de kapsamıştır. Yabancı bir kelimenin Arapçalaştırılması için Arapçada aynısı olmayan farklı harflerin bulunması durumunda en yakın Arapça harf ile

¹²⁸ Muhammed Suleymân ‘Abdullâh el-Aşkar, **Mu‘cemu ‘ulûmi’l-lugati’l-‘Arabiyye**, Muessesetu’r-risâle, Beyrut 2001, s.49-50; Mahmûd el-Hasen Mevlânâ Şemsu’l-hakk, **el-İştikak ‘inde İbn ‘Âdil ed-Dimaşkî fî tefsîrihi ‘el-Lubâb fî ‘ulûmi’l-kitâb** (Basılmamış doktora tezi Câmi‘atu Umîi’l-kurâ, Mekke 2013), s.64-68.

¹²⁹ Ebû Bekr Muhammed b. Hasen İbn Dureyd, **el-İştikâk**, (Muhakkikin mukaddimesi) ‘Abdusselâm Muhammed Hârûn (Thk.) Dâru’l-cil, Beyrut 1991, s.28; el-Kinnevcî, **el-Bulga**, s.222-223.

¹³⁰ Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed el-Cevâlîkî, **el-Mu‘arrab**, ‘Abdurrahîm (Thk.) Dâru’l-kalem, Dimaşk 1990, s.13; Nasuhi Ünal Karaaslan, “Ta‘rîb”, **DİA**, İstanbul 2011, c.40, s.26.

değiştirilmesi gerekliliği dilciler tarafından kabul edilirken yabancı kelimenin Arapça vezinlere uyma zorunluluğu ise tartışılmıştır.¹³¹

Araplar yabancı kelimelerin ta'rîbi için bir takım yollar geliştirmiş ve şartlar koşmuştur.¹³² Bunları ana başlıklar halinde birer örnekle kısaca şöyle sıralamak mümkündür:

a. Harf değişimi, (جُزْب kelimesinde Arapçada bulunmayan گ harfi, ج harfine dönüştürülmüştür.)

b. Ses ve hareke değişimi, (جُز kelimesi, u ile e sesi arasında bir sese sahipken en yakın ses olan damme (u) sesine çevrilerek Arapçalaştırılmıştır.)

c. Kelimenin sonuna harf eklenmesi, (جُزْ gibi sonu harekesiz ha ile bitenlerin sonuna harf eklenerek Arapçalaştırılmış ve جُزْ olarak okunmuştur.)

d. Kelimenin ortasına harf eklenmesi, (فَهْرمان bu kelime Farsça قَرمان kelimesine ه harfinin eklenmesiyle elde edilmiştir.)¹³³

Harîrî, herhangi bir kelimenin ta'rîbinde gerekli şartlar konusuna açıkça değinmemiştir. Ancak verdiği örneklere ve yaptığı nakillere bakıldığında onun yabancı kökenli kelimelerin gerek fonetik gerekse de vezin olarak Arapça kalıplara uyması gerektiği kanaatinde olduğu görülür. Zira Hint kökenli bir kelime olan (شَطْرَنْج) kelimesindeki ilk harfin fethalı okunmasını böyle bir veznin Arapçada bulunmadığı gerekçesiyle lahn olarak nitelemiştir.¹³⁴

¹³¹ Sîbeveyhi'nin konu ile ilgili açıklamalarından yabancı kelimelerin Arapça vezinlere uyma zorunluğu taraftarı olmadığı anlaşılmaktadır. Bkz. Ebû Bîşr Sîbeveyhi 'Amr b. 'Usmân b. Kanber, **el-Kitâb**, 'Abdusselâm Muhammed Hârûn (Thk.), Mektebetu'l-hâncî/Dâru'r-rufâ'î, Kahire-Riyad 1982, c.4, s.303. Konu hakkındaki çalışmalar için bkz. Mehmet Yavuz, "Mu'arreb Kelimelere Dâir Yazılan Eserler Sözlükler", **Nûsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, Yıl, 2001, cilt no: 1, sayı: 2, s. 112-119; A.mlf., "XVII. Asır Osmanlı Arap Dilcilerinden Antakyalı Mustafa Remzi", **Nûsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, 2001, cilt: 1, sayı: 3, s. 119-130.

¹³² Ta'rîb şartları ve şekilleri hakkında geniş bilgi için bkz. Muammer Sarıkaya, **Kemal Paşa-zâde'nin Yabancı Kelimelerin Arapçalaştırılması ve Dil Hataları Konusunda İzlediği Yöntem**, (Basılmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul 2004), s.118-154.

¹³³ Bu örnekler ve daha geniş bilgi için bkz. Sarıkaya, **Kemal Paşa-zâde'nin**, s.166-175.

¹³⁴ Harîrî, **Durre**, s.64.

1.2. LAHN

Arapçada lahn kelimesinin ‘*lehçe, üslup, imalı/şifreli konuşma, zekâ, nağme, sesi değişik tonlarda çıkarma, sözlerde hatalı kullanım*’ gibi farklı anlamları bulunmaktadır.¹³⁵ Fiil olarak kullanıldığında kullanılan kip ve cer harfine göre anlamı belirginleşmektedir. Dil hatası anlamında kullanıldığında (فَعْلٌ يَفْعُل) kipi ve (في) cer harfi ile kullanılır. (فَعْلٌ يَفْعُل) kipi ile kullanıldığında ise *zekâ* ve *sözü çabuk kavrama* anlamını ifade etmektedir.¹³⁶ Bu kelime ‘*isabet etmek, süslü ve tatlı söz söylemek*’ anlamında da kullanılmıştır.¹³⁷ Bu açıdan bakıldığında bu kelimeyi *ezdâd*¹³⁸ (*karşıt anlamlarda kullanılabilen*) kelimelerden saymak mümkündür.

Lahn kavramı üzerine özellikle Arap dünyasında birçok çalışma yapılmıştır. İlk dönem çalışmaları lahn örneklerinin teşhiri ve ortadan kaldırılıp yerine fasih kullanımların ikâmesini gaye edinen çalışmalardır. Sonraki dönemlerde ise bir kavram olarak lahn incelenmiş ve arka planında bulunan nedenler ve tarihî süreci incelenmiştir. Bu kavramın çok yönlü olarak irdelenmesi ise dil alanındaki modern çalışmaların hız kazanmasıyla başlamıştır. Bu anlamda İslâm dünyasının yanı sıra Batı dünyasında da konuya dair çalışmalar yapılmıştır.¹³⁹

1.2.1. Lahnın Tanımı

Lahn kelimesi sözlük anlamı açısından farklı zamanlarda değişik anlamlarda kullanılmıştır. Terim olarak ‘*dil hatası*’ anlamını ise dil çalışmalarının başladığı hicrî

¹³⁵ İbn Manzûr, **Lisânu’l-‘Arab**, c.13, s.379-380; Ebu’l-Hasen ‘Alî b. İsmâ‘îl b. Sîde ed-Darîrî, **el-Muhassas**, Dâru ihyâi’t-turâsi’l-‘Arabî, Beyrut 1996, c.1, s.216; Ebu’l-Kâsim Mahmûd b. ‘Umer ez-Zemahşerî, **Esâsu’l-belâga**, Dâru sadır, Beyrut 1979, s.561-562. لَحْن mad; Ahmet Karadavut, Arap Dilinde Lahn’ın Doğuşu, **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı 7, yıl 1997, s. 325-326.

¹³⁶ İbn Manzûr, **Lisânu’l-‘Arab**, c.13, s.379-380; Mecme‘u’l-lugati’l-‘Arabî, **Mu‘cemu’l-vasît**, Mektebetu’ş-şurûki’d-duveliyye, Kahire 2005. s.819. لَحْن mad.

¹³⁷ Ebû Bekr Muhammed b. Kâsım b. Muhammed b. Beşşâr b. Hasen el-Enbârî, **Kitâbu’l-ezdâd**, Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhîm (Thk.), el-Mektebetu’l-‘asriyye, Beyrut 1987, s.238. لَحْن mad.

¹³⁸ Ezdâd hakkında geniş bilgi için bkz. el-Enbârî, **Kitâbu’l-Ezdâd**, s.1-13; Hüseyin Tural, **Arap Dilinde Ezdâd**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2011, s.7-20.

¹³⁹ Geniş bilgi için bkz. CH. Pellat, “Lahn al-‘âmma” **The Encyclopaedia of İslam**, Leiden 1982, c.7, s.605-610; Georgine Ayoub, “Lahn” **Encyclopedia of Arabic Language And Linguistics**, lahn mad.

birinci yüzyılda kazandığı söylenebilir.¹⁴⁰ Bu kelimenin her ne kadar asr-ı saadette de *dil hatası* anlamında kullanıldığını gösteren rivayetler¹⁴¹ bulunsa da gerek eski şiirlerde gerekse de Kur’ân ve sahîh hadislerde dil hatalarından ziyade ‘*imâh, şifreli, isabetli konuşma, ince anlayış, seste nağme yapma*’ anlamlarında kullanıldığı görülmektedir.¹⁴² ﴿وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ﴾ ‘*Ant olsun ki, sen onları konuşma üsluplarından tanırsın.*¹⁴³’ ayetinde *üslup* anlamında, (وَلَعَلَّ بَعْضُكُمْ أَنْ يَكُونَ أَلْحَنَ بِحُجَّتِهِ مِنْ) ‘*Belki sizden biri, diğerinden daha açık, fasîh, ikna edici konuşabilir.*¹⁴⁴’ hadisinde ise ‘*ikna edici konuşma*’ anlamında kullanıldığına şahit oluyoruz. Hadisin ana kaynaklarında bulamamakla beraber bazı rivayetlere göre Peygamberimiz (a.s), huzurunda hatalı konuşan birisi için (أُرْشِدُوا أَحَاكُمْ فَإِنَّهُ قَدْ ضَلَّ) ‘*Kardeşiniz yanıldı. Onu irşad edin.*¹⁴⁵’ demiştir. Bu ifadede dilde yanılma ve gramer hatası için (لحن) ‘*lahn*’ kelimesi yerine (ضَلَّ) ifadesinin kullanılması, o dönemde lahn kelimesinin ‘*dil yanlışları*’ anlamında henüz terimleşmediğine kanıt olarak görülebilir.

Lahnın terim olarak farklı tanımları yapılmıştır. Bunun sebebi ise tanıımı yapan her âlimin lahn kavramına kendi alanı açısından yaklaşmasıdır. Mesela hadis âlimleri lahnı; ‘*Bir hadisi, dilbilgisi kurallarına aykırı okumak, gramer hatası yapmak*’ olarak tanımlarken,¹⁴⁶ Seyyid Şerîf el-Curcânî’nin (ö. 816/1413) ve et-Tehânevî (ö. 1158/1745) ise lahnı açık ve gizli olmak üzere iki kısma ayırarak ‘*kelimelerde anlamın bozulmasına neden olan tahribatlar*’ olarak

¹⁴⁰ Ahmed b. Fâris, **Mu‘cemu mekâyisi’l-luga**, Dâru’l-fikr, Beyrut 1998, s.950; ez-Zemahşerî, **Esâsu’l-belâğa**, Dâru sâdır, Beyrut 1979, s.561, لحن mad.; Ramazân ‘Abduttevvâb, **Lahnu’l-‘âmme ve’t-tatavvuru’l-lugavî**, Mektebetu zehrâ eş-şark, Kahire 2000, s.13-16.

¹⁴¹ es-Suyûtî, **el-İktirâh fî ‘ilmi usulî’n-nahv**, Dâru’l-ma‘rifeti’l-câmi‘iyye, Kahire 2006, s.132; A.mlf. **el-Muzhir**, c.2, s.341.

¹⁴² Lahn kelimesinin değişik kullanımları ve değişim aşamaları için bkz. İbn Manzûr, **Lisânu’l-‘Arab**, c.12, s.379-382; Muhammed Murtedâ b. Muhammed el-Huseynî ez-Zebîdî, **Tâcu’l-‘arûs min cevâhiri’l-Kâmûs**, ‘Abdilmun‘im Halîl İbrâhîm (Thk.), Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Lübnan 2012, c.28, s.309-311, لحن mad; Kees Versteegh, **The Arabic Language**, Edinburgh Üniversitesi, İngiltere 2014, s.11-15.

¹⁴³ Muhammed, 47/30.

¹⁴⁴ **Buhârî**, Ahkâm, 20; Hiyel, 9; **Muslim**, Akdiye, 4.

¹⁴⁵ es-Suyûtî, **el-İktirâh**, s.132.

¹⁴⁶ Abdullah Aydın, **Hadis İstılahları Sözlüğü**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2009, s.160; M. Yaşar Kandemir, “Lahn”, (Hadis) **DİA**, İstanbul 2003, c.27, s.56.

tanımlamışlardır.¹⁴⁷ Her iki tanımın odak noktası ‘doğrudan sapma’ olarak görülebilir. Bu noktayı göz önünde bulundurup lahnı dil ile ilişkilendirerek şöyle bir tanım yapmak mümkündür: *Dilde lahn, iletişimi sağlayan dizelerin kullanımında veya yazımında dilin temel mantığına ve yerleşik kurallarına aykırı davranmaktır.*¹⁴⁸

1.2.2. Dayanağı

Dil gibi temel işlevi iletişim olan, değişim ve gelişimi fitratında barındıran bir olgunun bir bölümüne yanlış diyebilmek için geçerli bir dayanağa ihtiyaç vardır. Bu dayanağın farklılaşması, elde edilecek sonucun da farklı olmasına neden olur. Nitekim dildeki bir kısım kullanımlar farklı yaklaşımlar nedeniyle bazı dilciler tarafından lahn görülürken başkaları tarafından doğru kabul edilebilmektedir. Bunun en bariz örneği Harîrî’nin hatalı kabul ettiği bazı kullanımların diğer dilciler tarafından doğru kabul edilmesinde görülmektedir. Bu yüzden herhangi bir kullanıma lahn diyebilmek için kelimelerin kullanımının doğru veya yanlış kabul edilmesindeki kıstasların netleştirilmesi gerekir.

Durre’ye ve lahn konusunu ele alan eserlere bakıldığında zaman Arap dilcilerinin herhangi bir kullanımın doğruluk ve yanlışlığının tespitinde semâ‘ ve kıyasın yanı sıra kelimenin muteber sözlüklerde bulunması, genel kurallara uyması, muvelled olmaması ve gramer ekollerinden birine uyması gibi esasları dayanak noktası olarak gösterdikleri görülür.¹⁴⁹

Harîrî ve lahn alanında eser telif eden âlimler, eserlerinin birçok yerinde yanlış olduğunu iddia ettikleri kelimelerin yanlışlığını temellendirirken (وَلَيْسَ فِي كَلَامِهِمْ) “Onların dilinde fa‘lletin vezni yoktur.” ya da (لَمْ يَنْطِقْ بِهَا الْقُرْآنُ وَلَا النَّبِيُّ وَلَا) “Bunu, ne Kur’ân ne Peygamber ne de fasîh Araplar kullanmıştır.” şeklinde

¹⁴⁷ el-Curcânî, **et-Ta‘rîfât**, s.271. لحن mad.; Muhammed ‘Alî b. ‘Alî et-Tehânevî, **Keşşâfu istilâhâtî’l-funûn**, Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut 1998, c.4, s.94.

¹⁴⁸ Muhammed ‘Abdullâh İbnu’t-Temîn, **el-Lahnu’l-lugavî ve âsâruhu fi’l-fıkhi ve’l-luga**, Dâiretu’ş-şuûni’l-İslâmiyye, Dubâi 2012, s.27.

¹⁴⁹ Bu esaslar hakkında geniş bilgi için bkz., İmîl Bedî‘, Ya‘kûb, **Mu‘cemu’l-hatai ve’s-savâb**, Dâru’l-‘ilm li’l-melâîyîn, Beyrut 1986, s.33-53.

ifadeler kullanarak, dilin bütünlüğüne ve genel kullanıma atıfta bulunmuştur.¹⁵⁰ Ancak 'genel kabul' ilkesi açısından bütün lahn yazarları aynı yaklaşımı sergilememişlerdir. Harîrî gibi bazı dilciler genel kabulden Kur'ân, hadis ve Arap şiirini kastederken, Şihâbuddîn el-Hafâcî (ö. 1069/1659) gibi kimi dilciler ise bunların yanı sıra Arapçanın farklı lehçelerini de genel kabul çerçevesinde değerlendirmiştir.

Bu farklı yaklaşımlarda yazarların eserlerini derlemedeki temel amacın da etkili olduğunu söylemek mümkündür. Zira eserlerinin telifinde ana gaye olarak Kur'ân'ın korunmasını ve dinî ilimlerde dil birliğinin sağlanmasını seçenlerin, kullanımların kabulü ve reddinde genellikle kıstas olarak Kur'ân, hadis ve Cahiliye dönemi kullanımlarını tercih ettikleri görülür. Ancak gayelerinde kapsamı genişleterek bir dil olarak Arapçanın korunmasını da önemseyen dilcilerin kıstas olarak adı geçen kaynakların yanı sıra farklı lehçe ve kabile kullanımlarını da benimsedikleri görülür. el-Hafâcî başta olmak üzere bazı şarihlerin Harîrî'ye yaptığı birçok eleştiri, kıstas ve amaçlardaki farklı yaklaşımın birer yansımasıdır.

Harîrî'nin de aralarında bulunduğu dilde doğruluk kıstaslarında aşırıya gidenlerin ve kıyastan ziyade semâ'ı gözetenlerin lahnlara nitelediği birçok kullanımın aslında doğru ve fasîh Arapça kriterlerine uygun olduğunu ispat etmeye yönelik çalışma yapanlar da olmuştur. Bu tür eserler özellikle son dönemlerde artmıştır.¹⁵¹ Yalnız dikkat edilmesi gereken en önemli husus, toplumu lahn ile nitelemekten kaçınma adına her kullanıma bir yorum bulma hatasına düşmemektir. Bu konuda İbnu'l-Cevzî'nin el-Ferrâ'dan (ö. 207/822) yaptığı şu nakil dikkat çekicidir: *Ferrâ' der ki; lahn saydıklarımın çoğunu Araplardan duymuşumdur. Eğer her duyduğumu caiz kılsaydım (رايت رجلا) demeyi caiz kılardım.*¹⁵² Dolayısıyla çok nadir kullanımları dikkate almamak, dil birliği açısından olumlu bir yaklaşım olarak telakki edilebilir.

¹⁵⁰ Harîrî, **Durre**, s.52,63; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. 'Abdillâh b. Mezhiç ez-Zubeydî, **Lahnu'l-'avâm**, Ramazân 'Abduttevvâb (Thk.), Mektebetu'l-hâncî, Kahire 2000, s.131; Ebu'l-'Abbâs Sa'leb, **Kitâbu'l-fasîh**, 'Âtîf Medkûr (Thk.) Dâru'l-me'ârif, Kâhire 1983, s.260.

¹⁵¹ Bu tür eserlere örnek olarak eş-Şeyh Ahmed Rıza'nın *'Kâmûsu reddi'l-'âmîyyi ile'l-fasîh'* adlı eseri gösterilebilir.

¹⁵² Ebu'l-Ferec Cemâluddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed İbnu'l-Cevzî el-Bağdâdî, **Takvîmu'l-lisân**, Dâru'l-me'ârif, Kahire 1966, s.75-76.

Herhangi bir kullanımın doğruluk ve yanlışlığının tespitinde dayanak olarak gösterilen iki ana unsur olan ‘genel kabul’ ve ‘Arap dili gramer kurallarına uygunluk’ şartlarından bir tanesinin kelimedede bulunması, kelimenin kullanımını lahn olmaktan çıkarır. Çünkü gramer kurallarına aykırı olduğu halde toplumda yaygın kullanılan kelimelerin fasîh kabul edildiği ve kullanımlarına herhangi bir itirazın yapılmadığı görülür.¹⁵³ Ancak dil kurallarının tespitinde sadece hem kurala hem de kullanıma uygun kelimeler baz alınmış, sadece kullanıma veya sadece kurala uyanlar ise fasîh kelime olarak kabul edilmişse de gramer kurallarının tespitinde ölçü olarak kabul edilmemiştir.¹⁵⁴ Hem kullanıma hem de kurallara aykırı olan ifadeler ise lahn sayılarak reddedilmiştir.

1.2.3. Kapsamı

Çalışmamız açısından önemli olan husus, lahn olgusunun günümüzde neleri kapsadığından ziyade, Harîrî ve bu alanda eser yazmış olan dilcilerin, neleri lahn kapsamına aldıklarıdır. Zira lahnın kapsamı ve lahna karşı alınan önlemler dönemlere göre değişmektedir. Harîrî lahn kapsamına Arap dilinin temel kurallarına aykırı olan ve fasîh toplumun kabulü dışına çıkan kullanımları almıştır. Bu kullanımların içerisinde cümleler bulunduğu gibi kelimeler ve deyimler de bulunmaktadır. Toplum geneline yayılmayan ferdî dil hataları ve bireylerin konuşma yetisindeki sorunlar - dışların bir kısmının düşmüş olması veya dildeki bir sağlık probleminin bulunması- nedeniyle yapılan dil hataları lahnın kapsamına girmemektedir.¹⁵⁵

Asıl metinden istinsah esnasında meydana gelen tahribatları ve şekil olarak birbirine yakın harflerin yanlış okunmaları neticesinde ortaya çıkan hataları ifade eden tashîf ve tahrîf de lahn kapsamına girmediği gibi diğer dillerden biçim ve/veya anlam değişikliğine uğrayarak Arapçaya geçen kelimeler de lahn kapsamına

¹⁵³ Buna örnek olarak Arapçadaki (اسْتَحْوَذَ) fiilini göstermek mümkündür. Kurala bakılırsa bu kelimedeki vâvın (اسْتَجَابَ) fiilinde olduğu gibi elife dönüşmesi gerekmektedir. Ancak dönüşmemiş ve yaygın şekilde kullanılması onu fasîh kelimeler grubuna sokmuştur.

¹⁵⁴ İbn Cinnî, **el-Hasâ’is**, c.1, s.140; Sa’duddîn b. ‘Umer b. ‘Abdillâh et-Teftâzânî, **Şerhu Tasrîfi’z-Zencânî**, Muhammed Câsim el-Muhammedî (Thk.), Dâru’l-hudâ, Beyrut 2012, s.80. Bu tür kelimeler için şâz kavramı da kullanılmaktadır.

¹⁵⁵ Dil ve dişte bulunan sıkıntıdan dolayı bazı harflerde “*el-Habse, el-lesga, el-lekne*” olarak nitelenen yanlış okuyuşlar olabilmektedir. Bunlar lahn sayılmamaktadır. Hz. Musa’nın şikâyetinde bulunduğu ve “*Rabbim dilimdeki düğümü çöz*” (Tâhâ, 20/27) ifadesinde işaret ettiği durum, bu türdendir.

girmemektedir.¹⁵⁶ Aynı şekilde kelim, fıkıh, hadis gibi ilimler açısından hata sayılan ifadeler de lahn kapsamına girmemektedir.¹⁵⁷

1.2.4. İlişkili Kavramlar

Lahn alanında yazılmış eserlere bakıldığında konuyla ilintili olarak ‘el-vehm’ (الوهم), ‘et-tashîf’ (التصحييف), ‘es-sakatât’ (السَّقَاتَات), ‘el-‘asarât’ (العَصَرَات) ‘el-‘avâm’ (العَوَام), ‘el-havâs’ (الخواص), ‘el-fasîh’ (الفصيح) gibi ifadelerin de kullanıldığı görülür. Bu farklı kullanımları İbn Cinnî, Harîrî ve İbn Kuteybe’nin eserlerinde görmek mümkündür. Bu yazarlar dil hatalarını bazen (اوهام/اغلاط العرب) ‘*Arapların hatalı kullanımları*’ diye nitelerken bazen de tahrîf ve tashîf olarak nitelendirmişlerdir.¹⁵⁸ Kemalpaşa-zâde (ö. 940/1534) ve ‘Alî b. Bâlî el-Konstantînî (ö. 717/1317) ise lahn kelimesi yerine galat kelimesini tercih etmişlerdir.¹⁵⁹

Bu farklı ifadelerin bazen Harîrî tarafından da kullanıldığını görmek mümkündür. Ayrıca Harîrî, lahn olarak gördüğü kullanımların alternatifini sunarken, “*es-sahîh, es-savâb, el-muhtâr*” gibi farklı kavramlar kullanmıştır. Lahn eserlerindeki bu kavramların ortak ve farklı yönlerinin ortaya koyulabilmesi için bu kavramların incelenmesi gerektiği kanaatindeyiz.¹⁶⁰

¹⁵⁶ Türkçede yabancı dillerden biçim veya anlam değişimine uğrayarak kullanılan kelimeler galat olarak nitelenmiştir. Detay için bkz. Mustafa S. Kaçalın, “Galat”, **DİA**, İstanbul 1996, c.13, s.300-303.

¹⁵⁷ Bazı ifadeler fikhî veya itikâdî açıdan yanlış olabilir. Bu tür hatalı kullanımlar anlamla ilgili bir durum olduğu için lahn kapsamına girmemektedir. Bu ifadeleri lahn olarak görenler lahnın sözlük anlamını kastetmişlerdir. Bu tür eserlere örnek olarak es-Sekûnî’nin “**Lahnu’l-‘avâm fî mâ yete‘allaku bi ‘ilmi’l-‘kelâm**” ile el-Hattâbî el-Bustî’nin hadis ilmindeki hatalara yönelik yazdığı, “**Islâhu galati’l-muhaddisîn**” isimli eserleri verilebilir.

¹⁵⁸ İbn Cinnî, **el-Hasâ’is**, c.2, s.206,474; Harîrî, **Durre**, s.32, 63; es-Safedî, **Tashîhu’t-tashîf ve tahrîru’t-tahrîf**, (Muhakkikin mukaddimesi) Mektebetu’l-hâncî, Kahire 1987, s.31.

¹⁵⁹ Nitekim ‘Alî b. Bâlî el-Konstantînî eserini “**Hayru’l-‘kelâm fî’t-takassî ‘an ağılâtî’l-‘avâm**” diye isimlendirmiştir. Ancak *galat* kelimesi sonraki dönemlerde anlam değişimine uğramış ve ‘*Arapçadan Türkçeye geçen kelimelerin Türkçede yanlış kullanılması*’ anlamını kazanmıştır.

¹⁶⁰ Öncelikle lahn ile kesişen kavramlar daha sonra da Harîrî’nin kullandığı kavramlar ele alınacaktır.

1.2.4.1. et-Tashîf ve't-tahrîf

Dil hataları anlamında kullanılan yaygın kelimelerden biri 'tashîf ve tahrîf' (التَّصْحِيفُ وَالتَّحْرِيفُ) kelimeleridir.¹⁶¹ Tashîf, sözlükte 'sayfa ve yüz' anlamlarını ifade eden¹⁶² sahîfe (صَحِيفَة) kelimesinden, tahrîf ise 'taraf, kenar ve dağın zirvesi' anlamlarına gelen (حرف) kelimesinden türetilmiştir.¹⁶³

Bu kelimeler ilk dönemlerde her türlü yanlış kullanımları ifade ederken sonraki süreçte anlam daralmasına uğrayarak farklılaşmıştır. Genel itibarıyla metinlerde istinsah esnasında farkında olunmadan meydana gelen yazım yanlışlarını veya şeklen birbirine yakın harflerin yanlış okunması neticesinde ortaya çıkan hatalı kullanımları ifade etse de¹⁶⁴ ﴿يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِهِ﴾ 'Kelimelerin yerlerini değiştirirler.'¹⁶⁵ ayetinde görüldüğü üzere kasıtlı yapılan değişiklikler için de kullanılmıştır.

Tashîf ve tahrîf kavramları yaygın olarak hadis terminolojisinde yer edinen ve haklarında müstakil çalışmalar yapılan kavramlardır.¹⁶⁶ Bu kavramlar, kapsam olarak lahn olgusundan daha geniştir. Zira tashîf ve tahrîf, gramer açısından hatalı ifadeler için kullanıldığı gibi bir metinde olması gereken kelimenin yerine farklı nedenlerle ayrı bir kelimenin konulması için de kullanılmaktadır. Buna örnek olarak Harîrî'nin (حامل) kelimesinin, (حابل) kelimesinden tashîf edildiğine dair iddiası verilebilir.¹⁶⁷ Bu örnekte her iki kelime müstakil olarak ele alındığında herhangi bir yanlıştan bahsedilemez. Ancak bazı yerlerde (حابل) olarak okunması gereken kelime (حامل) şeklinde tashîf edilerek okunmuştur.

¹⁶¹ Bu iki kelime müteradif kelimelerden sayılmaktadır. Bkz. Hüseyin Rıza Paşa, **Tahdîk-i elhâz der tefrîk-i elfâz**, (Müteradif kelimeler sözlüğü) Eyyüp Tanrıverdi (Haz.), Adal ofset, Konya 2008, s.48.

¹⁶² İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, c.9, s.186. صحف mad.

¹⁶³ İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, c.9, s.40. حرف mad.

¹⁶⁴ el-Kinnevcî, **el-Bulga**, s.293; İbnu't-Temîn, **el-Lahnu'l-lugavî ve âsâruh**, s.29-31; Hamza b. Hasen el-İsbehânî, **et-Tenbîh 'alâ hudûsi't-tashîf**, s.62.

¹⁶⁵ Mâide, 5/41.

¹⁶⁶ Bunların başında es-Safedî'nin, *Tashîhu't-tashîf ve tahrîru't-tahrîf*, Hamza b. Hasen el-İsbehânî'nin *et-Tenbîh 'alâ hudûsi't-tashîf* ve Ebû Ahmed b. 'Abdillâh b. Saîd el-Askerî'nin *Teshîfâtü'l-muhaddisîn* adlı eserleri gelmektedir.

¹⁶⁷ Harîrî, **Durre**, s.310.

Lahnda ise dilin genel kullanım ilkelerine ve genel kabullere aykırı kullanım söz konusudur. Bu farka rağmen Harîrî'nin, tashîf ve tahrîf kavramlarını lahn anlamında da kullandığına şahit olmaktayız.¹⁶⁸

1.2.4.2. el-Hata'

Sözlükte '*doğrunun zıddı*' anlamına gelen el-hata' (الخطأ) kelimesi,¹⁶⁹ lahn eserlerinde dil hatası anlamında kullanılmıştır. Gerek eser isimlerinde gerekse de metinlerde çokça yer alan bu kelimenin tekil, çoğul ve fiil şeklindeki kullanımına rastlamak mümkündür. Harîrî'nin metin içerisinde kullandığı¹⁷⁰ bu kelime, modern dönemde dil hatası anlamında yaygınlık kazanmış ve eser isimlerinde kullanılmıştır.¹⁷¹

1.2.4.3. ed-Dalâle

Sözlükte '*doğrudan sapma*' anlamına gelen dalâle (ضلالة) kelimesinin,¹⁷² lahn eserlerinde dil hatası anlamında kullanıldığına rastlanmamıştır. Peygamberimizin (a.s) Kur'ân'ı hatalı okuyan bir şahsı kastederek, (ارْشِدُوا أَخَاكُمْ فَإِنَّهُ قَدْ ضَلَّ) '*Kardeşinizi düzeltiniz. Zira o yanıldı.*' ifadesini kullandığı rivayet edilir.¹⁷³ Ancak ne klasik dönem eserlerinde ne de modern dönemde rivayet edilen hadisteki kullanımı teyit edecek şekilde bir kullanıma rastlanmamıştır.¹⁷⁴

1.2.4.4. el-Âmme ve'l-hâssa

el-Âmme ve'l-hâssa (العامّة والخاصّة) terimlerini birçok lahn eserinin isminde ve metni içerisinde bulmak mümkündür. Bu terimler lahn örneklerinin derlendiği

¹⁶⁸ Harîrî, **Durre**, s.122.

¹⁶⁹ İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, c.1 s.65.

¹⁷⁰ Harîrî, **Durre**, s.80.

¹⁷¹ Bu tür eserlere Hâlid 'Abdurrahmân el-Hûlî'nin *el-Ahtâu'l-lugaviyye eş-şâi'a* ve Muhammed el-Adnânî'nin *Mu'cemu'l-ahtâi's-şâi'a* adlı eserlerini vermek mümkündür.

¹⁷² İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, XI, 390.

¹⁷³ İbn Cinnî, **el-Hasâ'is**, II, 10, III, 249; es-Suyûtî, **el-Muzhir**, c.2, s.341. Dilciler arasında yaygın olan bu rivayet sahîh hadis kaynaklarında bulunmamaktadır. Sadece el-Hâkim'den gelen bir rivayet bulunmakta olup o da (فإنه قد ضلّ) ifadesi olmadan (ارْشِدُوا أَخَاكُمْ) şeklindedir. Bkz. el-Hâkim en-Nisâbü'rî, **el-Mustedrek 'ale's-Sahihayn**, c.2, s.477,

¹⁷⁴ Ancak lahn konusu işleyen birçok eserde bu rivayetin bulunması bu kelimeyi ele almamızı gerektirdi. Ayrıca söz konusu hadisin ana kaynaklarda bulunmaması da bu ifadenin Peygamber'imiz tarafından kullanılmış olduğu hakkında şüphe uyandırmaktadır.

toplumun belli kesimlerini ifade etmektedir. Bu iki kelimenin toplumun hangi kesimini ifade ettiği hususunda farklı yaklaşımlar bulunmaktadır.¹⁷⁵

Harîrî, bu iki kavramdan kastedilenin kimler olduğunu net bir şekilde açıklamamıştır. Ancak metin içerisindeki ifadelerinden ‘el-hâssa’dan kastının şairler, edipler ve yazarlar, ‘el-‘âmme’den ise bunlar dışında kalanlar olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁶

el-Kisâi de eserinin mukaddimesinde “*Bu kitaptakiler el-Kisâi’nin Hârûn Reşîd adına derlediği ‘avâm tabakanın hatalarıdır.*” diyerek hataya düşenleri ‘avâm olarak nitelemiştir.¹⁷⁷ el-Câhiz ise bu iki kavramı şu şekilde açıklamıştır:

‘Avâm kelimesi ile çiftçileri, satıcıları, işçileri, dağlarda yaşayan Kürtleri ve adalarda yaşayan insanları kastetmiyorum. ‘Avâmdan kastım; dilleri, dinleri ve kültürleri bizimkiyle aynı fakat akıl ve bilgi açısından havâs derecesine ulaşamamışları kastediyorum. Nasıl ki havâs kendi içerisinde bilgi ve akıl bakımından farklı derecelerde ise ‘avâm da farklı derecelere ayrılır.’¹⁷⁸

Söz konusu yaklaşımlardan şunu anlamak mümkündür: Dili, olması gerektiği gibi kullanmayanlar yazar da olsalar veya edip olduklarını da iddia etseler ‘avâm yani sıradan insan olurlar. Edip ve fasîh olma özelliğini kaybederler. Nitekim Harîrî her ne kadar eserini havâs kitleye yönelik yazdığını açıkça dile getirmişse de eserin mukaddimesinde hata yapanların bu konuda ‘avâma benzediğini ifade etmiş, bazen de “*‘avâmın yaptığı en fahiş hatalardan biri de şudur*” diyerek yanlış yapanları ‘avâm diye nitelemiştir.¹⁷⁹

Dilciler eserlerinde derledikleri hatalı kullanımlardan bazılarını ‘avâma, bazılarını ise havâsa nispet etmiştir. Fakat söz konusu hatalar arasında bariz bir fark bulmak neredeyse imkânsızdır. Zira lahn eserlerinde havâsın ve ‘avâmın yaptığı lahnlar arasında bariz bir farkın bulunması bir yana aynı hatalar iki gruba da nispet edilmektedir. Havâsın hatalarını ele aldığını ifade eden Harîrî de her iki grubun

¹⁷⁵ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Şahabettin Ergüven, **Celâleddin es-Suyûtî ve Galâtâtü’l-‘avâm’ı**, (Basılmamış yüksek lisans tezi M.Ü., SBE, İstanbul 1998), s.20-21; Sarıkaya, **Kemal Paşa-zâde’nin**, s.223-225.

¹⁷⁶ Harîrî, **Durre**, s.115.

¹⁷⁷ Ebu’l-Hasen ‘Alî b. Hamza b. ‘Abdillâh el-Kisâi el-Kûfî, **Mâ telhanu fîhi’l-‘âmme**, Ramazân ‘Abduttevvâb (Thk.) Mektebetü’l-hâncî, Kahire 1982, s.99.

¹⁷⁸ Ebû ‘Usmân ‘Amr b. Bahr b. Mahbûb Kinânî Leysî el-Câhiz, **el-Beyân ve’t-tebyîn**, Dâru mektebeti’l-hilâl, Beyrut 2002, c.1, s.130.

¹⁷⁹ Harîrî, **Durre**, s.68.

hataları arasında bir fark zikretmemekte, havâsın bu hataları ‘avâmdan aldığını dile getirmektedir.¹⁸⁰ Ayrıca eserinde ‘avâmın hatalarına da değinerek her iki kitlenin yaptığı hataları ortak başlıklar altında işlemektedir. Eserinde havâs ve ‘avâmın hatalarını farklı başlıklar altında ele alan İbn Mekkî (ö. 501/1108) ise havâs ve ‘avâmın yaptığı dil hataları arasındaki ayrımı belirgin şekilde ortaya koyan dil bilginidir.¹⁸¹

1.2.4.5. el-Galat

Dilciler arasında lahn anlamında kullanılan kelimelerden biri de el-galat (الْغَلَطُ) kelimesidir.¹⁸² Eser isimlerinde nadir kullanılan ancak metin içerisinde sıkça rastlanılan bu kelime, lahn ile eş anlamlı kullanılmıştır.¹⁸³ Harîrî’nin de metin içerisinde yer verdiği¹⁸⁴ bu kelime, Türkçede yapılan galatât çalışmalarında tercih edilen bir kavramdır. Ancak Türkçedeki kullanımında lahn kavramından farklılaşarak, “*Arapçadan Türkçeye geçen kelimelerin ana dillerine aykırı şekilde kullanılması*” anlamını kazanmıştır.¹⁸⁵ Arapça açısından galat kavramı olumsuz bir durumu ifade ederken Türkçe açısından olumsuz bir durumu ifade etmemektedir. Türkçede galatât alanında yapılan çalışmalar da nihayetinde Arapçaya katkı sağlamaktadır. Bu açıdan Türkçedeki galatât çalışmaları da Arap dili çerçevesinde değerlendirilebilir.

1.2.4.6. el-Vehm

Sözlükte ‘*unutmak, hata etmek ve zannetmek*’ anlamlarına gelen el-vehm (الْوَهْمُ) kelimesi,¹⁸⁶ Harîrî tarafından dil hatası anlamında lahn ile eş anlamlı olarak

¹⁸⁰ Harîrî, **Durre**, s.115.

¹⁸¹ Ebû Hafs ‘Umer b. Halef b. Mekkî es-Sıkillî el-Himyerî, **Teskîfu’l-lisân ve telkîhu’l-cinân**, Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut 1990, s.186, 194, 197.

¹⁸² es-Suyûtî lahn kavramı yerine galat kavramını tercih etmiştir. es-Suyûtî, **el-Muzhir**, c.2, s.495-505.

¹⁸³ Metin içerisindeki kullanımlar için bkz. ez-Zubeydî, **Lahnu’l-‘avâm**, s.102. Harîrî, **Durre**, s.149, 227, 268; Bu kullanımı eser isimlerinde ise Kemalpaşa-zâde’nin, *et-Tenbîh ‘alâ galati’l-câhili ve’n-nebîh*, Muhammed el- Hattâbî el-Bustî’nin, *Islâhu galati’l-Muhaddisîn*, Muhammed el- ‘Adnânî’nin, *Mu‘cemu’l-aglâti’l-lugaviyye el-mu‘âsire* adlı örneklerde görülmektedir.

¹⁸⁴ Harîrî, **Durre**, s.36.

¹⁸⁵ Mustafa S. Kaçalın, “Galat”, **DİA**, İstanbul 1996, c.13, s.300-303; Hayati Develi, “Kemalpaşazade ve Ebüsuûd’un Galatât Defterleri”, **İlmî Araştırmalar Dergisi**, sayı: 4, İstanbul 1997, s.100-103.

¹⁸⁶ İbn Manzûr, **Lisânu’l-‘Arab**, c.12, s.643. وهم mad.

ancak farklı kiplerle kullanılmıştır. Harîrî'nin kullanımlarına şu örnekleri vermek mümkündür.

وَمِنْ أَوْهَامِهِمْ فِي لَفْظَةِ دُنْيَا... (Vehm kelimesi çoğul olarak kullanılmış)¹⁸⁷

وَنَظِيرُ هَذَا الْوَهْمِ قَوْلُهُمْ... (Vehm kelimesi tekil olarak kullanılmış)¹⁸⁸

وَيَقُولُونَ: متواتر فيوهمون فيه... (Bu örnekte de fiil kipi olarak kullanılmış)¹⁸⁹

1.2.4.7. el-İslâh

Sözlükte, ‘*bozulan bir şeyi düzeltmek, onarmak*’ anlamlarına gelen el-islâh (الاصلاح) kelimesi,¹⁹⁰ klasik kaynakların isimlendirilmesinde kullanıldığı gibi modern eserlerde de kullanılmıştır. Eserlerin isimlendirilmesinde kullanılmakla birlikte metin içerisinde bu kelimeye rastlanılmamıştır.¹⁹¹ Bu kelimenin eserlerin isimlerinde kullanımı, eserlerin içeriğini ve gayesini ifade etmeye yöneliktir.

1.2.4.8. el-Fasîh

Sözlükte ‘*açık seçik ve anlaşılır söz*’ anlamına gelen¹⁹² el-fasîh (الفصيح) kelimesi, dil açısından tanımının yapılmasında ve sınırlarının belirlenmesinde zorlanılan bir kavramdır. Zira dilin farklı kullanımlarının hangisine fasîh hangisine gayr-i fasîh denileceği ve bunu belirleyen ölçütlerin neler olacağı hususu açık değildir. Bu konuda ölçüt dilin temel mantığı ve genel kullanımıdır. Fasîh söz, ‘*amacı net belirten ve hatalardan tamamıyla uzak olan ifadeler*’ olarak özetlenebilir.¹⁹³

Bazı dilciler herhangi bir sözün fasih sayılabilmesi için yaygın olma şartını öne sürmüşler.¹⁹⁴ el-Fasîh kelimesi, lahn eserlerinde bazen lahnın zıddı olan

¹⁸⁷ Harîrî, **Durre**, s.34,42.

¹⁸⁸ Harîrî, **Durre**, s.51.

¹⁸⁹ Harîrî, **Durre**, s.120.

¹⁹⁰ İbn Manzûr, **Lisânu'l-‘Arab**, s.2, s.517.

¹⁹¹ Eser isimlerine örnek olarak İbnu's-Sikkît'in ‘*İslâhu'l-mantuk*’ adlı eseri gösterilebilir.

¹⁹² İbn Manzûr, **Lisânu'l-‘Arab**, c.2, s.544.

¹⁹³ Hâlid ‘Abdurrahmân el-Hûlî, **el-Ahtâu'l-lugaviyye eş-şâi‘a fi’s-sihâfeti’l-‘Arabiyye**, ed-Dâru’z-zehebî, Kahire ts. s.26.

¹⁹⁴ el-Kinnevcî, **el-Bulga**, s.148-150.

‘doğru/makbul’ bazen de ‘en uygun olan’ anlamını ifade etmektedir. Dolayısıyla *Durre*’de herhangi bir örnek için kullanılan el-fasîh ifadesi, önerilen kullanımın dışındaki diğer ifadelerin lahn olduğunu belirtebileceği gibi az kullanılan bir ifade olduğunu da belirtebilir.

1.2.4.9. el-‘Âmmî

Fasîhin zıddı olarak kullanılan el-‘âmmî (العَامِّي) kavramı da fasîh kavramı gibi sınırları net olmayan göreceli bir kavramdır. Genelde okumamış, edebî ifade gücünden yoksun halk tabakasının Arap dilinin ilkelerine muhalif kullandığı kalıpları ifade eder. Arap dilinin en bariz özelliği olan i‘râb, çeşitli nedenlerle ‘âmmîcede ihmal edilen unsurların başında gelmektedir. Harflerin mahreci de tahrîf edilen bir diğer unsurdur.

‘Âmmî olarak nitelenen, klasik Arapçadan birçok yönden farklı olan ancak toplumun iletişim ihtiyacını karşılayan bu kullanımın lahn olarak görülüp görülmeyeceği hususu tartışmalı bir konudur. Özellikle günümüzde klasik Arapça ile arasındaki fark gittikçe artan ve farklı bir dil kisvesine bürünen ‘âmmîceyi tümüyle lahn olarak nitelemek, dilin canlılık gerçeğine aykırıdır.

1.2.4.10. eş-Şâz

Arap dili kurallarına ve/veya yaygın kullanıma aykırı olan ifadeler için kullanılan eş-şâz (الشاذ) kavramı, lahn ile yakın bir ilişkidir. Hem kullanıma hem de kurala uygun nitelikteki kelimeleri ifade eden muttarid kavramının zıddı olarak da kullanılan şâz kavramı; sadece kullanıma ya da sadece kurala veya hem kullanıma hem de kurala aykırı olmak üzere üç grupta incelenmiştir. İlk iki gruptakiler lahn sayılmayıp fasîh olarak kabul edilirken üçüncü gruptakiler ise lahn kabul edilmektedir.¹⁹⁵

Sadece kurala aykırı olduğu için şâz kabul edilen kelimeler Arap dilinde yaygın olarak bulunduğu gibi Kur’ân’da da bulunmaktadır. Ancak bu kelimeler reddedilmemekle beraber dil kurallarına dayanak olamadığı gibi emsal da teşkil

¹⁹⁵ et-Teftâzânî, *Şerhu Tasrîfi’z-Zencânî*, s.80; el-Kinnevcî, *el-Bulga*, s.164-165.

etmez. Semâî olarak da isimlendirilen bu örnekler dil kurallarına bir istisna oluşturmakta ve oldukları gibi kabul edilmektedir.¹⁹⁶ Dilde esas olan yaygın kullanım olduğu için kurala aykırı olan bu kelimeler reddedilmemiştir.

1.2.4.11. ez-Zarûre

Arap şiirinde vezin veya kâfiye nedeniyle görülen kural dışı kullanım olarak tanımlanan¹⁹⁷ zarûret (الضرورة) kavramı, Arap dilinin ana kaynaklarından biri olan Arap şiiri ile alakalı olması cihetiyle dil çalışmalarının da ilgi alanına girmektedir. Zira Arap dili gramerinin temellendirilmesindeki en önemli verilerden biri de şiirdir. Şiirlerde kullanılan her türlü üslup ve ifade şekilleri, özellikle dilin inceliklerine vakıf olmayan ve şairlerin her türlü ifadelerini örnek alan ‘avâm tabaka için emsal teşkil edebilir. Bu da yanlış kullanımların doğru kabul edilmesine ve yayılmasına sebep olabilir.

Zarûret olarak ifade edilen şiirlerdeki kural dışı kullanımların çeşitleri bulunmaktadır. Bu çeşitleri ekleme ve çıkarma, kıyas dışı kelimeler, munsarîf kelimeyi gayr-ı munsarîf, gayr-ı munsarîf kelimeyi de munsarîf, müzekkeri müennes, müennesi müzekker kullanma şekilleri olarak özetlemek mümkündür.¹⁹⁸

Zarûrete bakıldığında kural dışı kullanım olması hasebiyle lahn ile ortak yönleri açıkça görülür. Ancak lahndan farklı yönleri de bulunmaktadır. Birincisi, zarûret şiire özel bir durum olup şiirin temel unsurlarından olan vezin ve kafiye'nin korunması amacı taşıdığından mazur görülmüştür. Lahn ise hiçbir şekilde mazur görülmez ve herhangi bir şeyi koruma düşüncesinden ortaya çıkmamıştır.

Zarûretin lahndan farklı ikinci yönü ise şudur: Zarûrette şair, yanlışının farkında olup bunun bir hata olduğunu ancak vezin veya kafiye'yi korumak için yaptığını ve nesirde kullanılamayacağını bilir. Lahnda ise böyle bir durum söz konusu olmadığı gibi herhangi bir nedenden ötürü de değildir. Üçüncü husus ise zarûrette genel olarak kural dışı görünen kullanımın bir aslı ve dayanağı vardır. Bu

¹⁹⁶ Soner Gündüzöz, “Şâz” **DİA**, İstanbul 2010, c.38, s.384.

¹⁹⁷ Eyyüp Tanrıverdi, **Mehmet Selim Efendi ve “Mevârid el-Besâir li Ferâid ed-Darâir” Adlı Eseri**, (Basılmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2004), s.56.

¹⁹⁸ Bkz. İbn ‘Uşûr, **el-Mukarrib**, s.556-560; Eyyüp Tanrıverdi, **Mehmet Selim Efendi**, s.56.

bazen kelimenin i‘lâl öncesi aslına döndürmek¹⁹⁹ olabildiği gibi bazen gayr-ı munsarıfın munsarıfa dönüştürülmesi şeklinde olabilmektedir.²⁰⁰

Detaylıca ele alınan dil ve lahn kavramları arasındaki ilişkiye bakıldığında aralarında paralellik görülür. Zira konuşmanın var olduğu her dönemde insanın dil hatasına düşmesi, olasıdır. Ayrıca tüm fertlerin gerek eğitim gerekse de fitrat açısından aynı olmadığı ve dilin herkes tarafından aynı seviyede kullanılamayacağı bir gerçektir. Ancak fertler bazında yapılan hatalar genele yayılmadığı ve nesiller arasında kopukluğa sebep olmadığı sürece toplumun kültürü açısından büyük tehlike olarak görülmeyebilir. Diğer bilim dallarına nispeten lahn eserlerinin sistemleşmesinin gecikmesi bir nebze bununla ilişkilendirilebilir.

1.3. ARAP DİLİNDE LAHN

Araplar, hâkimiyet ve nüfus olarak Sâmi kavimlerinin en yaygın koludur. Kullandıkları dil de Sâmi dilleri arasında en yaygın ve en gelişmiş dildir. Her dil gibi Arapça da günümüzdeki şeklini kazanana dek birçok evreden geçmiştir. Geçmişten günümüze dek kaydettiği aşamaları şöyle özetlemek mümkündür:²⁰¹

1. *Eski Arapça*

2. *Klasik Arapça ve ona kaynak olan eski edebî lehçeler (VI.-VII. yüzyıllar)*

3. *Orta Arapça*

4. *Yeni (modern) Arapça*

5. *Bu son iki safhada edebî yazı diline paralel olarak gelişen mahallî lehçeler*

Arap dili köken olarak Aramca, Akkadça, Babilce, Eski Mısırca ve Kıptice’nin yer aldığı Sâmi dilleri grubuna mensuptur. Biçim açısından ise Almanca,

¹⁹⁹ Buna örnek olarak “مَبِيعٌ”un “مَبِئُوعٌ” olarak okunmasını göstermek mümkündür.

²⁰⁰ M. Faruk Toprak, “Zarûrât-ı şî‘riyye”, **DİA**, İstanbul 2013, c.44, s.138-140.

²⁰¹ Geniş bilgi için bkz., Zeydân, **Târîhu âdâbi’l-lugati’l-‘Arabiyyeti**, c.1, s.37-39; Nihad M. Çetin, “Arap” (Yazı, Dil, Edebiyat), **DİA**, İstanbul 1991, c.3, s.282.

Farsça, Fransızca ve Hintçe'nin yer aldığı çekimli/bükümlü diller grubuna dâhildir.²⁰² Köken olarak içinde yer aldığı diller arasında en gelişmiş dil, Arap dilidir.

Her dilde olduğu gibi Arapçada da dilin genel ilkelerine aykırı kullanımların bulunması kaçınılmazdır. Bu dil, geniş bir coğrafyaya yayılmış olmanın yanı sıra dinî nedenlerle değişik dil ve kültürlerle sahip milletlerin de ilgi odağı olmuştur. Farklı kültür ve milletlerin karışımının dilin değişimine etkisi barizdir. Bu etki bazen kelimenin tümünde bazen sadece bir harfinde gerçekleşebilmektedir. Bunu, günümüz Araplarının bir kısmının bazı harflerin mahreçlerinde yaptıkları tahrîf ile örneklendirmek mümkündür.²⁰³

1.3.1. Lahnın Nedenleri

Arap dilinde kullanıcıların yaptığı farklı hatalı kullanımlar bulunmaktadır. Bu hatalı kullanımlar farklılık gösterdiği gibi onların ortaya çıkmasına neden olan etkenler de farklılık göstermektedir. Söz konusu faktörleri iç ve dış etkenler olmak üzere iki gruba ayırmak mümkündür. Dış etkenlerden başlayarak bunları başlıklar halinde şu şekilde sıralamak mümkündür.

1.3.1.1. Diğer Kültürlerle İletişim ve Diğer Milletlerle İlişkiler

Dilin değişmesine etki eden ve aslından uzaklaşmasına neden olan en etkin faktör, yabancı millet ve kültürlerle karşılaşmaktır.²⁰⁴ Bu, tüm milletlerin dili için en büyük tehlike ve değişim sebebidir. Nitekim Arapçada lahnın geniş bir kitleye yayılmasına Araplar arasına giren Acemlerin neden olduğu belirtilmiştir.²⁰⁵

ez-Zubeydî (ö. 379/989) gibi birçok dilbilimci, dilin değişmesine ve özünden uzaklaşmasına en büyük neden olarak başka milletlerle karışmayı ve iletişime geçmeyi göstermektedir.²⁰⁶ Ancak dildeki karşılıklı etkileşim milletlerin ilişkilerinin seviyesi ile paralellik arz ettiği gibi iletişimin çeşidine göre de farklılık arz

²⁰² Doğan Aksan, **Her Yönüyle Dil**, TDK. Yayınları, Ankara 2009, s.107-108.

²⁰³ Buna örnek olarak Mısırlıların (ع) harfini Türkçedeki (g) sesine yakın şekilde okumaları gösterilebilir.

²⁰⁴ ez-Zubeydî, **Lahnu'l-'avâm**, s.59; İbn Haldûn, **el-Mukaddime**, c.2, s.378. Bu başlık ele alınan sebep, lahn sebepleri arasındaki en önemli faktör olmasından dolayı öne alınmıştır.

²⁰⁵ el-Câhiz, **el-Beyân ve't-tebyîn**, (Muhakkikin mukaddimesi), c1, s.14.

²⁰⁶ ez-Zubeydî, **Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn**, Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm (Thk.), Dâru'l-me'ârif, Kahire 1984, I, 1. İbnu't-Temîn, **el-Lahnu'l-lugavî ve âsâruh**, s.40-41.

etmektedir. Bundan dolayıdır ki Arapçaya giren (dahîl) kelimelere bakıldığında coğrafi yakınlık nedeniyle en çok kelimenin Farsçadan; baharat ve ilaç adları gibi kelimelerin İpek Yolu'nun son durağı Hindistan'ın dili olan Hintçeden, felsefi kelime ve ölçü birimlerine dair kelimelerin ise Yunancadan geçtiği görülmektedir.²⁰⁷

Yaratılışı itibarıyla sosyal bir varlık olan insan, hemcinsleriyle iletişimin tüm olanaklarını kullanabilmektedir. İnsan, iletişimde bulunduğu tarafı etkilediği gibi doğal olarak karşıdan da etkilenmektedir. Bu etkileşim örf ve adetlerde, giyim ve kuşamda görüldüğü gibi dilde de bariz bir şekilde görülür. Dilde etkileşimin doğal olarak güç ile bir bağı söz konusudur. Genelde ekonomi ve bilimde önde olan milletler diğer milletleri daha çok etkiler. Ancak bu, güçsüz olan tarafın karşı tarafa hiçbir etkide bulunamadığı anlamına da gelmez.

Arap olmayan toplumlarla ilişki ve kültürleriyle iletişimin Arapçada değişime neden olduğu kanalları önem sırasına göre kısaca şöyle özetlemek mümkündür:

a. Dinî ilişkiler

Dinî ilişkiler toplumsal etkileşimin tipik örneklerinden biridir. Özellikle de dinî bir metin söz konusu olduğunda metnin dili, karşı dile bariz bir etkide bulunur. Buna en güzel örnek olarak Kur'ân'ın dili olan Arapçanın diğer Müslüman milletlerin dillerine olan etkisi gösterilebilir.

Bu ilişki Arapçanın diğer dillerde bir etkide bulunmasına zemin hazırladığı gibi etkilenmesine de neden olmuştur. Özellikle mevâlîlerin dinî metinlerle ilgilenip Arapça eser ortaya koymaları bu etkileşime daha derin bir boyut kazandırmıştır.

b. Kültürel ilişkiler

Kültürel ilişkiler gerek tercüme yoluyla gerekse de tesis edilen akrabalık bağlarıyla karşılıklı etkileşime neden olmaktadır. Buna güzel bir örnek olarak Arapların tercüme yoluyla tanıştığı Yunan kültürünün etkisi ve aslen Arap olmayan mevâlîlerle tesis edilen akrabalıklar neticesinde ortaya çıkan etkileşim

²⁰⁷ Mu'arreb kelime ve çeşitleri hakkında geniş bilgi için bkz. Sarıkaya, **Kemal Paşa-zâde'nin**, s.96-101.

gösterilebilir.²⁰⁸ Özellikle mevâfîlerin ilimle meşgul olup eserler yazması ve ana dillerinde bulunan bazı ifadeleri Arapçaya çevirirken dillerinin etkisinde kalmaları, fasîh Arapçanın kendi ifade şeklinden bir nebze uzaklaşmasına neden olmuştur.

c. Ekonomik ve siyasî ilişkiler

Bu tür ilişkilerin dile etkisi her ne kadar ilk iki etkenin etkisi kadar olmasa da yadsınamaz. Özellikle siyasî iktidarı elinde tutan tarafın dili daha baskın olur. Bunu Arapçada bariz şekilde görebiliriz. Nitekim Arapların siyasî olarak güçlü oldukları dönemlerde Arapçanın diğer dilleri etkileyen, ancak Selçukluların, İranlıların ve Moğolların hâkimiyeti sonrası ise daha çok etkilenen olduğu görülmektedir.²⁰⁹

Ekonomik ve siyasî etkileşim tarzı daha çok coğrafik olarak birbirine yakın milletler için söz konusudur. Bu etkileşimde genelde ekonomik olarak üstün olan tarafın etkisi görülmekle beraber karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. Bu tür etkileşim günümüzde de kendini göstermektedir.

1.3.1.2. Yeni Anlam ve Eşyaların Ortaya Çıkışı

Günümüzde diller açısından önemli bir diğer sorun da ortaya çıkan yeni anlam ve eşyaların isimlendirilmesidir. Bu sorun, Arap diline has değildir. Ortaya çıkan yeni anlam ve eşyaların ismi doğal olarak onu keşfeden tarafından konulur. Günümüzde birçok devlet, dillerini koruma adına ortaya çıkan yeni kavram ve eşyalara kendi diline uygun isim bulmaları için müesseseler kurmuştur.²¹⁰ Zira yabancı bir dilde ortaya çıkan anlam ve eşyalara uygun bir isimlendirme yapılmaması durumunda doğal olarak bu kavram veya eşyayı icat edenin koyduğu isim ulusal dile geçecek ve dilin özünden uzaklaşmasına sebep olacaktır.

Durre’de yeni kavram ve eşyaların icadı nedeniyle ortaya çıkan ve Arapçada lahn kabul edilen yabancı kelimelere örnek olarak verilmiş bir kullanım bulunmamaktadır. Ancak her ne kadar Harîrî, kendi döneminde böyle bir durum söz konusu olmadığından bu kısma değinmemişse de söz konusu durum özellikle modern dönemde tüm dillerin en büyük sorunlarından biri haline gelmiştir. Buna

²⁰⁸ ‘Abdurrahmân el-Hûlî, *el-Ahtâu’l-lugaviyye*, s.39.

²⁰⁹ Konu hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, s.415,416.

²¹⁰ Arap ülkelerinde genel olarak ‘*Mecme’u’l-luga*’ ismi ile kurulan müesseseler bunlara örnek teşkil eder. Türkiye’de ise bu görev Türk Dil Kurumu tarafından yerine getirilmektedir.

örnek olarak da Araplarda cep telefonu için ‘mobayl’ kelimesinin kullanılması verilebilir.

Yukarıda sayılan dış etkenlerin yanı sıra lahna sebep olan bir iç etken de bulunmaktadır.

1.3.1.3. Arapçanın Yazım ve Fonetik Özelliği

Arap dilinin lahna sebep olan iç dinamiğini, yazım şekli ve mahreç olmak üzere iki ana gruba ayırmak mümkündür. Arap yazısında şeklen birbirine benzeyen harfleri ayırmak için kullanılan noktalama işaretleri ve sesli harfleri gösteren hareketlerin Kur’ân’ın inişinden sonra geliştirildiği kabul edilmektedir.²¹¹ Arap alfabesindeki noktalama işleminin ihmali, tashîfe neden olduğu gibi²¹² (زَيْدِي/زَيْدِي) ve (عَقِيل/عَقِيل) gibi yazım şekli aynı okunuşları farklı olan ve *el-Mu’telif ve ’l-muhtelif*²¹³ olarak isimlendirilen bazı kelimeler de lahna neden olabilmektedir. Ayrıca Arap alfabesinde (ص ث س/ح ه) gibi ses açısından birbirine çok yakın bazı harfler vardır. Bu da özellikle bu ses yapılarına sahip olmayan Acemlerin lahn yapmasına sebep olmaktadır.²¹⁴

Yukarıda anılan sebepler ışığında lahn örneklerine bakıldığında zaman her birisinin arka planında farklı nedenler olduğu görülür. Bu açıdan örnekleri bir tasnife tabi tutmak ve hangi lahnın hangi sebepten kaynaklandığını net bir şekilde ortaya koymak mümkün değildir. Ancak genel anlamda bakıldığında i’râb ve hareke hatalarının temelinde diğer kültür ve milletlerle ilişkileri, fonetik hatalarda yabancıların Arapçadaki yakın mahreçlere sahip harflerin kullanımına aşına olmamaları, vezin bozuklukları ve harf düşmelerinde ise Arapların kelimeleri tahfîf etmedeki alışkanlıklarını görmek mümkündür. Ayrıca yabancı dillerden yapılan harfî

²¹¹ Arap yazısının gelişim aşamaları hakkında geniş bilgi için bkz. Nihad M. Çetin, “Arap” (Yazı), **DİA**, İstanbul 1991, c.3, s.279-282.

²¹² el-İsbehânî, **et-Tenbîh ‘alâ hudûsi’t-tashîf**, Dârû sâdir, Beyrut 1992, s.27; İbnu’t-Temîn, **el-Lahnu’l-lugavî ve âsâruh**, s.45,46.

²¹³ Bu kavramlar yazımda veya anlamda birbirine yakın olduklarından dolayı karıştırılan kelime ve şahıs isimlerini ifade eder. Detaylı bilgi ve örnekler için bkz. Ebu’l-Kâsım el-Hasen b. Bişr el-Âmidî, **el-Mu’telif ve ’l-muhtelif fî esmâi’s-su’arâ**, Grenko (Thk.), Dârû’l-cil, Beyrut 1991, s.8; es-Suyûtî, **el-Muzhir**, c.2, s.447-452; el-Kinnevcî, **el-Bulga**, s.314-315.

²¹⁴ Arapçada sadece (ض) harfinin mahreci etrafında gelişen tartışmalar ve bu konuda müstakil eserlerin yazılması, kanaatimizce bu olayı en güzel biçimde göstermektedir.

tercümeler de günümüzde lahnın ortaya çıkmasına neden olan bir etken olarak görülebilir. Günümüzde (سافر في الطائرة) ‘Uçakta yolculuk yap’ ifadesi yerine (خُذْ الطائرة), ‘uçak tut’, (تمهل) ‘yavaşla’ yerine (خُذْ وقتك) ‘vaktini al’ gibi ifadelerin kullanılması bu türe bir örnek olarak mülahaza edilebilir.²¹⁵

1.3.2. Ortaya Çıkış Süreci

Sağlıklı bir iletişim için iletişimin en etkin ve en gelişmiş yolu olan dili korumak ve geliştirmek, tarih boyunca toplumların önemli gayelerinden olmuştur. Ancak bütün çabalara rağmen hiçbir dil tamamıyla korunamamıştır. Her dil bir şekilde yanlış kullanımlara maruz kalmıştır. Ayrıca bu hatalar bütün dillerde aynı sebeplerden ötürü ortaya çıkmadığı gibi aynı seviye ve şekilde de olmamıştır. Özellikle de Arap dili değişik sebeplerden dolayı lahna maruz kalmıştır.

Arap dilinde lahnın ortaya çıkış süreci ile ilgili birçok rivayet mevcuttur. İbn Kuteybe ve el-Câhiz, ilk hatalı kullanımlara (حَيَّ عَلَى) kelimesinin (حَيَّ عَلَى) şeklinde esre ile okunmasını ve mütekellim yâ’sına izafet edilen (عصا) kelimesi ile yâ arasına tâ harfinin getirilerek (هذه عصاتي) şeklinde okunmasını göstermişlerdir.²¹⁶ Bu örneklerin Arap dilindeki ilk yanlışlar olduğunun ispatı zordur. Ancak toplumun geneline yayılmış kayda geçen ilk yanlışlar veya lahn için sembolleşmiş olaylar olduklarından dolayı ‘ilk’ olarak nitelendirildiklerini söylemek mümkündür.

Sâmî dilleri arasından sıyrılarak gelişme kaydeden Arapça, ilahî vahyin vasıtası olunca Arapların diğer toplumlarla ilişkisi artmış ve dilleri lahna maruz kalmıştır. Arap dilinin lahna maruz kalması şüphesiz her dönemde aynı olmamış, dil değişiminin en önemli etkeni olan Acem toplumlarla ilişkilerin arttığı Abbâsîler döneminde hız kazanmıştır.

²¹⁵ Muhammed ‘Adnânî, **Mu‘cemu’l-ahtâî’s-şâî’a**, Mektebetu Lübnan naşirûn, Beyrut 2008, s.22.

²¹⁶ Lahn örnekleri hakkında geniş bilgi için bkz. el-Câhiz, **el-Beyân ve’t-tebyîn**, c.2, s.210-225.

Arap edebiyatı tarihi edebiyatçılar tarafından farklı tasniflere tabi tutulmuştur.²¹⁷ Konumuzun kapsamına giren dönemleri üç başlık altında incelemek mümkündür.

1.3.2.1. Cahiliye Dönemi

Dört ana kola ayrılan Arap edebiyatının ilk evresi olan Cahiliye dönemi, milâdî 475-622 tarihlerini kapsayan bir buçuk asra yakın süreyi kapsamaktadır. Genel kabule göre bu zaman diliminin ‘*Cahiliye Dönemi*’ olarak adlandırılmasının nedeni, Arapların bu dönemde vahiyden habersiz olmasıdır.²¹⁸ Kendi içerisinde tali başlıklara ayrılan bu dönemin bizi ilgilendiren kısmı, yazılı ve sözlü edebî ürünlerinin bize ulaştığı kısmıdır. Cahiliye döneminde edebiyata özellikle de şiire ilgi yoğundu. Şairler imtiyazlı hale gelmiş, şiirleriyle toplum nezdinde sıradan insanların itibarını yüceltebildikleri gibi hicivleriyle toplumun önde gelenlerini alaşağı edebilmişlerdir. İmru’l-Kays, ‘Antara, ‘Amr b. Kulsûm gibi Arap şiirinin simge isimleri bu dönemde yetişmiştir.

Cahiliye dönemine -bize ulaşan kayıtların güvenilirlik sorununa değinmeksizin- bakıldığında diğer dönemlere oranla lahnın yok denilecek kadar nadir olduğu gerçeği ile karşılaşılacaktır. Bunun birçok nedeni vardır. En önemlisi de lahnın yayılmasındaki en önemli faktör olan diğer milletlerle ilişkilerin asgari düzeyde olmasıdır. Ancak her ne kadar toplumda nadir olsa da lahnın bu dönemde de mevcut olduğu hatta edebî yeteneğe sahip şairlerden de sadır olduğu iddia edilmiştir.²¹⁹

1.3.2.2. İslâmî Dönem

İslâmî dönem, Hz. Muhammed’in (a.s.) Mekke’den Medine’ye hicret ettiği milâdî 622 tarihinde başlayan ve 750 tarihinde Emevîlerin yıkılışı ile son bulan

²¹⁷ Zeydân, *Târîhu âdâbi’l-lugati’l-‘Arabiyyeti*, c.1, s.24-25; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi‘ fi târihi’l-edebi’l-‘Arabî*, Dâru’l-cil, Beyrut 2005, c.1, s.38-39. Arap edebiyatı evreleri hakkında geniş bilgi için bkz. Nihad M. Çetin, “Arap” (Edebiyat) *DİA*, İstanbul 1991, c.3, s.286; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi*, (Cahiliye dönemi), Fenomen Yayınları, Erzurum 2012, s.11-13.

²¹⁸ Bu dönemin ‘Cahiliye’ olarak isimlendirilmesindeki nedenler hakkında farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Fayda, “Cahiliye”, *DİA*, İstanbul 1993, c.7, s.17-19; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi*, s.9.

²¹⁹ Cahiliye dönemi lahn örnekleri hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmed ‘Abdulgafûr Attâr, *Mukaddimetu’s-Sihâh*, Dâru’l-‘ilm li’l-melâyîn, Beyrut 1984, s.15-20; Hüseyin Küçükcalay, *Kur’an Dili Arapça*, Denizkuşları Matbaası, Konya 1969, s.138.

zaman dilimidir. Kendi içerisinde de tali başlıklara ayrılan bu dönem, Cahiliye dönemiyle birlikte *'el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-kadîm'* olarak da nitelenmiştir.²²⁰ İslâmî dönem, Arap dili ve edebiyatı için özellikle de muhteva açısından büyük bir değişimin yaşandığı bir devredir. Bu dönemde Arap edebiyatçılarının ulaştığı zirve, Kur'ân ile aşılmış ve edebiyatın şaheseri ortaya çıkmıştır.

İslâmî dönem edebiyatının en belirgin özelliği, biçim ve muhtevada görülen değişimdir. Zira Kur'ân, Arap şairlerinin alışık olduğu şekil ve muhtevadan farklı bir şekil ve muhteva ile ortaya çıkmıştı. Edebiyattaki muhteva değişikliğini Hassân b. Sâbit gibi hem Cahiliye hem de Sadru'l-İslâm dönemlerinde yaşamış olan muhadram şairlerin şiirlerinde görmek mümkündür.

Lahn açısından İslâmî döneme bakıldığında millî duygularla korunan Arapçanın dinî bir hüviyet kazanması ile daha arzulu bir şekilde korunduğu görülür. Artık lahn yapanlar, kınanmanın ötesinde, siyasî otorite tarafından cezaya çarptırılmaya başlanmıştır. Nitekim Hz. Ömer, Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den (ö. 42/662-63) kendisine gelen mektuptaki lahni görünce, kâtibin kırbaçlanmasını ve ücretinin kesilmesini emretmiştir.²²¹ Ayrıca bu dönemde toplumun geneline yayılmış bir lahn görülmediği gibi yetkililerin lahna karşı hassasiyetlerinin arttığı görülür. Özellikle de Emevîler, dilin korunması hususunda hassas davranmış, lahni büyük kusur olarak addetmişlerdir. Emevî halifesi 'Abdumelik b. Mervân'ın saçına ak düşmesini minberde hataya düşme endişesine bağlaması,²²² yöneticilerin lahna karşı tutumlarının göstergesidir.

1.3.2.3. Abbâsîler Dönemi

Kendi içerisinde birçok tali başlıklara ayrılan bu dönemin, Abbâsîlerin kuruluş tarihi olan 132/750 yılında başlayıp Bağdat'ın Moğollar tarafından işgal tarihi olan 656/1258 tarihine kadar sürdüğü kabul edilmektedir.²²³ Bu dönem önceki dönemlere göre lahni daha çok yaygınlaştığı ve halktan öte elit kesim olan

²²⁰ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi târîhi'l-edebi'l-'Arabî*, c.1, s.39.

²²¹ İbn Cinnî, *el-Hasâ'is*, c.2, s.8.

²²² Ebû 'Umer Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed İbn 'Abdirabbih, *el-'İkdu'l-ferîd*, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1984, c.2, s.308.

²²³ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi târîhi'l-edebi'l-'Arabî*, c.1, s.39; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi*, (Cahiliye dönemi), s.12.

edebiyatçı ve idarecilere de sirayet ettiği bir dönemdir.²²⁴ Bu olumsuz duruma karşın lahnın önlenmesine yönelik önlemler bu dönemde hız kazanmış ve lahn eserlerinin birçoğu bu dönemde yazılmıştır.

Söz konusu dönemler dışında kalan edebiyat dönemleri Harîrî sonrası dönemler oldukları için çalışmanın sınırları dışında görülerek haklarında detaya girilmemiştir. Ancak küreselleşmenin beraberinde getirdiği toplumlar arası iletişimin had safhaya ulaştığı bu dönemler, Arap dili açısından zor olmuştur. Zira her ne kadar yazı dili fasih dil ile uygunluk arz etse de halkın gündelik hayatta kullandığı dil olan ‘âmmîce ile fasîh Arapça arasındaki fark o derece artmıştır ki neredeyse toplumun çoğu fasîh Arapçayı anlayamayacak duruma gelmiştir. Bu aşırı farklılık beraberinde yeni nesil ile eski nesiller arasında kopukluğa neden olmuştur. Bunun farkında olan edebiyatçılar günümüzde de lahnın yayılmasına karşı çaba sarf etmektedirler.

1.3.3. Çeşitleri

Lahn, Arapçaya has olmayıp tüm dillerde bulunması muhtemel bir durumdur. Ancak her dilde aynı şekil ve nedenlerle tezahür etmeyebilir. Birçok dilde yapısal yanlışlar, yazım yanlışları, gereksiz ve çelişik kelimelerin bir arada kullanımı gibi değişik türden hatalar yapılmaktadır.²²⁵ Arap dili için de durum böyledir. Arap dilcileri de gerek gerçek hayatta karşılaştıkları gerekse de olmasını muhtemel gördükleri her türlü lahna karşı tedbir almış ve bu amaçla eserler yazmışlardır. Ancak genelde bu eserlerde lahn örnekleri arasında herhangi bir tasnif yapılmamış ve örneklerin işlenmesinde bir düzen gözetilmemiştir.

Dil yanlışlarını başlıklar halinde ele alan ve her örneği ait olduğu başlık altında inceleyen İbn Mekkî ise sistemli bir yaklaşıma öncülük etmiştir.²²⁶ Ancak İbn Mekkî'nin öncülük ettiği bu farklı ve haklı tarz, kendisinden sonra devam ettirilmemiştir. Çalışmanın bu başlığında lahnın çeşitlerini örnekleriyle görme adına ele aldığımız farklı dönem ve coğrafyalarda yazılmış eserlerden seçilen bazı lahn kullanımların örnek ve çeşitleri şunlardır:

²²⁴ İshrâke Nuruddîn es-Sâfi Muhammed, **Kadiyyetu'l-lahn fi'l-lugati'l-'Arabiyye hattâ nihâyeti'l-karni'r-râbi' el-hicrî**, (Basılmamış yüksek lisans tezi, Câmi'atu Hartûm, Sudan 1997), s.22-23.

²²⁵ Türkçe yanlışları ve örnekleri hakkında geniş bilgi için bkz. Ömer Asım Aksoy, **Dil Yanlışları, (900 Sözü Eleştirisi)** TDK. Yayınları, Ankara 1980, s.13-173.

²²⁶ Ebû Hafs 'Umer b. Halef İbn Mekkî es-Sıkkîlî el-Himyerî, **Teskîfu'l-lisân ve telkîhu'l-cinân, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye**, Beyrut 1990, s.304-305.

1.3.3.1. Vezin Değişimi

Arapça, vezin özelliği ağır basan bir dildir. Belli kalıpları ve her kalıbın ifade ettiği anlamlar vardır. Arapçada kelimelerin vezninin değiştirilmesi veya bir kelimenin ifade ettiği anlamın dışında kullanılması yapılan yaygın hata türlerinden biridir. Lahn eserlerinde çoğunlukla bu örnekler üzerinde durulmuştur. Ele alınan örneklerden bazıları şunlardır:

(نَفَدَ) ‘Tükenmek, bitmek’ anlamında olan bu kelimenin orta harfinin esre ile okunması gerekirken bazıları (نَفَدَ) şeklinde fetha ile okumuştur.²²⁷ Hâlbuki esre dışındaki okuma şekilleri Araplar arasında kullanılmamıştır.

(مَبْتَاعَ) ‘Satılan mal’ anlamında olan bu kelime ‘avâm tarafından (مَبْتَاعَ) şeklinde mimin esresi ile okunarak lahn yapılmıştır. Çünkü bu kelime satmak anlamında olan (باعَ) fiilinin iftiâl kalıbından türetilmiş bir ism-i mef’ûldür. Hâlbuki sülâsî mücerred dışındaki fiillerden türetilen ism-i mef’ûllerin mimi ötreli okunmalıdır.²²⁸

(مَبْيُوعَ) Bu kelime her ne kadar aslı itibarıyla bu şekilde okunması gerekiyorsa da sarf kuralları gereği (مَبْيُوعَ) şeklinde okunması gerekir.²²⁹ Vezinde yapılan bu tür hatalar sahîh ve mu‘tel fiilleri ayıramamaktan kaynaklanmaktadır.

Eserinde bu tür örnekler üzerinde çokça duran Harîrî, Arapçaya yabancı dillerden geçen kelimeleri de Arapçada bulunan bir vezne uydurmaya çalışmıştır. Harîrî yabancı dillerden alınan kelimelerin mutlaka Arap dilinde kullanılan bir vezne tabi tutulması gerekliliğini benimsemiştir.²³⁰ Mesela Hint kökenli bir oyunun adı olan ve Araplar arasında ilk harfinin fethasıyla okunan (شَطْرُنْجَ) ‘satranç’ kelimesinin,

²²⁷ el-Kisâî, **Ma telhanu fihi’l-‘âmm**, s.100.

²²⁸ ez-Zubeydî, **Lahnu’l-‘avâm**, s.108.

²²⁹ Harîrî, **Durre**, s.202. Ancak başta Benu Temîm kabilesi olmak üzere ecvef fiillerin ism-i mefullerini aslı üzere kullanan kabileler vardır. Bkz. et-Teftâzânî, **Şerhu Tasrîfi’z-Zencânî**, s.155.

²³⁰ Harîrî, **Durre**, s.64.

Arapçada herhangi bir vezne denk gelmemesi nedeniyle fetha ile okunamayacağını belirtmiş, esreyle okunması gerektiğini iddia etmiştir.²³¹

1.3.3.2. Harf Değişimi

Harf değişimi hatalarının değişik türleri bulunmaktadır. Bu değişimler kelimelerden bir harfin atılması veya farklı bir harf ile değiştirilmesi şeklinde olabildiği gibi kelimelere harf eklenmesi şeklinde de olabilmektedir. Bu tür değişimler genelde kullanıcıların telaffuzda kolay olanı tercih etmeleri nedeniyle birbirine mahreç açısından yakın olan kelimelerde görülmektedir. Aşağıda verilen örnekler bunlardan bazılarıdır:

(قَشْمِش) ‘Çekirdeksiz üzüm’ anlamına gelen bu kelimenin fasîh şekli (كَشْمِش)’tir. Kâf ve kef harflerinin mahrecinin yakın olmasından kelime tahrîf edilerek hatalı okunmuştur.²³²

(قَرَأْتُ) ‘*Kitabı okudum*’ anlamındaki bu cümledeki fiilin (قَرَأْتُ) şeklinde hemze ile okunması gerekirken mahrecinin kolaylığından dolayı hemze, yâ harfine dönüştürülerek kullanılmıştır.²³³

(نَبِصْ) ‘*Sakalı yolmak*’ anlamına gelen (نَبِصْ) fiilinin emir kipi olan bu kelimenin fasîh kullanımı, (نَبِصْ) şeklindedir. Ancak (ب) ve (م) harflerinin mahrecleri yakın olduğundan kelime tahrîf edilmiş, (م) harfi (ب) harfine çevrilerek okunmuştur.²³⁴

²³¹ Harîrî, **Durre**, s.64.

²³² Ebu'l-Ferec Cemâluddîn ‘Abdurrahmân b. ‘Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, **Takvîmu'l-lisân**, ‘Abdulaziz Matar (Thk.), Dâru'l-meârif, Kahire 1966, s.173.

²³³ İbn Mekkî, **Teskîfu'l-lisân**, s.173. İbn Kuteybe, hemzeli olup ‘avâmın hemzeyi değiştirdiği kelimelere özel bir başlık açarak çok sayıda örnek vermiştir. Bkz. Ebû Muhammed ‘Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, **Edebu'l-kâtib**, Muhammed ed-Dâllî, (Thk.) Muessesetu'r-risâle, s.369-372.

²³⁴ ez-Zubeydî, **Lahnu'l-‘avâm**, s.77-78; Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Hişâm el-Lahmî es-Sebtî, **el-Medhal ilâ takvîmi'l-lisân**, Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Thk.) Dâru'l-beşşâreti'l-İslâmiyye, Beyrut 2003, s.232.

(بَصَقَ) Sözlükte ‘tükürmek’ anlamında olan bu kelimeyi ‘avâm tabaka bazen (س) harfi ile okuyarak ‘uzamak, boy atmak’ anlamına gelen (بَسَقَ) ile karıştırmışlardır.²³⁵

Harf değişimi başlığı altına Arapça harflerin yazım şeklinden kaynaklanan örnekleri de dâhil etmek mümkündür. Bu konuda çok farklı örnekler kaydedilmiştir. Bunlardan biri de şu ayettir.

(هَٰذَاكَ تَبْلُو كُلُّ نَفْسٍ مَّا أَسْلَفَتْ) Bu ayette²³⁶ geçen (تَبْلُو) kelimesi, şekil itibarıyla uygun olduğundan bazıları tarafından (تَتَلَوُ) olarak okunmuştur.²³⁷ Ancak bu tür kullanımların lahn olarak görülmesi yerine farklı yaklaşımlar neticesinde ortaya çıkmış ve anlam itibarıyla doğru olan farklı kıraatler olarak değerlendirilmelerinin daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

1.3.3.3.Gramer Hataları

Arap dilinde yapılan yaygın hatalardan biri de gramer hatalarıdır. Bunun sebebi de Arap olmayan milletlerin Arapçaya ilgi duyması ve bu dili kullanmaya başlamasıdır. Bu tür hatalar, Arap dil gramerine vakıf olmamaktan kaynaklanmıştır. Bu tür hatalara şu örnekleri vermek mümkündür:

(حَسَنَ الشَّيْءِ) Bu cümlede sülâsî ve lâzım olan fiil, ma‘lûm okunması gerekirken (حَسِنَ) şeklinde meçhûl kip olarak okunmuştur. el-Cevâlîkî, yaygın olan bu tür hatalar hakkında özel bir başlık açmış ve detaylı örnekler vermiştir.²³⁸

(زَيْدٌ أَفْضَلُ إِخْوَتِهِ) Bu kullanımda yapılan hata gramer kurallarına uymamaktan kaynaklanmıştır. Çünkü gramer kurallarına göre ism-i tafdil aynı cinsten olan şeyler arasında kullanılır. Hâlbuki burada (زَيْدٌ) kelimesinin ifade ettiği şahıs, anlam olarak

²³⁵ İbnu’s-Sikkît, *İslâhu’l-mantık*, s.184.

²³⁶ Yûnus, 10/30.

²³⁷ es-Safedî, *Tashîhu’t-tashîf*, s.9.

²³⁸ el-Cevâlîkî, *et-Tekmile*, (Durre içinde), c.2, s.910.

(إِخْوَتِهِ) kelimesinin ifade ettiği anlamın kapsamına girmemektedir. Zira kişi kendi kardeşleri ifadesinin kapsamına girmez.²³⁹

1.3.3.4. Anlam Değişimi

Anlam değişiminden kasıt, bir kelimenin bilinen anlamından uzaklaşarak asıl anlamının dışında kullanılmasıdır. Bu tür değişimleri lahn sayarken dilin değişim gerçeğini göz ardı etmek, yanılgıya yol açabilmektedir. Zira kelimeler bazen anlam daralması veya genişlemesine uğradığı gibi, kelimelerin mecâz anlamı hakîkîye de dönüşebilir. Ancak lahn eserlerinde kelimelerdeki anlam daralması/genişlemesi veya hem müzekker hem de müennes için kullanılan kelimelerin sadece birisine tahsis edilmesi lahn sayılmış, bazı eserlerde konu ile alakalı özel başlıklar açılmış ve birçok örnek ele alınmıştır.²⁴⁰ Bu yaklaşımın eleştirisi, çalışmanın ana mevzusu olan *Durre*'deki örnekler üzerinde yapılacağı için burada sadece bu yaklaşımın dilin canlılık gerçeği ile bağdaşmadığını dile getirmekle yetineceğiz.

Kelimelerdeki anlam değişikliği örneklerine bakıldığında bu türün, anlam daralması (tahsîsu'l-âmm), anlam genişlemesi (ta'mîmu'l-hâs) ve kelimenin kendi anlamının dışında kullanılması (tagyîru'l-mevzû) olarak üç grupta karşımıza çıktığı görülür. Her kısma örnek vermek konuyu daha anlaşılır hale getirecektir.

(الراجلة) Bu kelime sözlükte '*ulaşımı sağlayan her türlü araç*' anlamını ifade etmektedir. Ancak 'avâm tarafından deve anlamına indirgenmiştir'.²⁴¹

(رَكْبٌ) Bu kelime sözlükte '*develerle sefere çıkan toplulukları*' ifade eder.²⁴² Ancak 'avâm tabaka, kelimeyi atlarla da seyahat yapanları ifade edecek şekilde kullanmıştır'.²⁴³

²³⁹ Harîrî, *Durre*, s.5.

²⁴⁰ İbn Mekkî ve İbn Hişâm el-Lahmî eserlerinde anlam daralmasına özel bir başlık ayırarak yüze yakın kelime ele almışlardır. İbn Mekkî, *Teskîfu'l-lisân*, s.170-178; İbn Hişâm el-Lahmî, *el-Medhal*, s.319-325.

²⁴¹ İbnu'l-Cevzî, *Takvîmu'l-lisân*, s.131.

²⁴² İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, c.1, s.429. ركب mad.

²⁴³ İbnu'l-Cevzî, *Takvîmu'l-lisân*, s.132.

(غُلَامٌ) Bu kelime sözlükte ‘*anlayacak yaşa gelmiş erkek çocuk*’ anlamını ifade ederken²⁴⁴ ‘avâm tabaka bunu sahip olunan köle anlamında kullanmıştır.’²⁴⁵

(جَنَّان) ‘Bahçeler’ anlamına gelen bu kelime (جَنَّة) kelimesinin çoğuludur. Ancak toplum bunu tekil olarak telakki etmiştir.²⁴⁶

(يَسْتَرْه) Sözlükte ‘*su kaynağından uzaklaşmak*’ anlamına gelen bu kelime, sadece bahçeye veya pikniğe gitmek anlamında kullanılarak asıl anlamından uzaklaştırılmıştır.²⁴⁷

1.3.3.5. Kelimelerin Aşırı Kısaltılması

Kelimelerin kullanımı esnasında kolay telaffuz için genellikle son harfleri atılır.²⁴⁸ Kelimelerin kısaltılması günlük yaşamda bir nebze hoş karşılanabilir. Arapçanın temel mantığında da tahfif amacıyla harflerin atıldığı bir gerçektir. Mesela (لا أدري) ‘*bilmiyorum*’, (حاشا لله) ‘*hâşâ! Allah için*’ ve (سَوْفَ تَرَى) ‘*görürsün*’ şeklinde söylenmesi gereken ifadelerin son harfleri atılarak (لا أدر), (حاش لله) ve (سَوْ تَرَى) şeklinde yaygın olarak kullanılmaktadır.²⁴⁹ Ancak bazen kelime o kadar tahribata uğratılır ki kelimenin aslını bilmek nerdeyse mümkün değildir. Günümüzde de buna benzer birçok örnek bulmak mümkündür. Bu kelimelerden bazılarının kullanımına ve açılımına şu örnekler verilebilir:

(إِش) Aslı itibarıyla (أَيُّ شَيْءٍ) ifadesinin kısaltılmışı olan bu kelime, ‘*hangi şey/ne*’ anlamını ifade etmektedir. Ancak kelime aşırı kısaltılarak tahrip edilmiştir.²⁵⁰

²⁴⁴ İbn Manzûr, **Lisânu'l-‘Arab**, c.12, 440.

²⁴⁵ İbnu'l-Cevzî, **Takvîmu'l-lisân**, s.162.

²⁴⁶ İbn Mekkî, **Teskîfu'l-lisân**, s.154.

²⁴⁷ İbnu's-Sikkît, **İslâhu'l-mantık**, s.314.

²⁴⁸ İbn Mekkî bu tür kullanımlara başlık ayırmış ve çok sayıda örnek vermiştir. İbn Mekkî, **Teskîfu'l-lisân**, s.84-86.

²⁴⁹ eş-Şeyh Ahmed Rızâ, **Kâmûsu raddî'l-‘âmmiyyi ile'l-fasîh**, Dâru'r-râidi'l-‘Arabî, Beyrut 1981, s.24-25.

²⁵⁰ İbnu'l-Cevzî, **Takvîmu'l-lisân**, s.95.

(شُبْدُكْ) Bu kelime günümüzde de kullanılmaktadır. Kanaatimizce açılımı ‘Sana ne lazım/gerekir?’ anlamında olan (أَيُّ شَيْءٍ لَا بُدَّ لَكَ)dir. Bu tür kullanımlar günümüzde de yaygın olarak kullanılmaktadır. Bunlara örnek olarak şu kelimeleri vermek mümkündür:

Türkçesi	Fasih Arapça	Konuşma Dilinde
Niye, ne için?	لَأَيِّ شَيْءٍ؟	لَبِشْ؟
Bir şey olmaz, bir şey değil	مَا عَلَيْهِ شَيْءٌ	مَا عَلِيشْ
Ne yapıyorsun?	أَيُّ شَيْءٍ تُسَوِّي؟	أَبِشْ تَسِي؟
Böylece/gibi...	كَمَا أَنَّ	كَمَانْ
Karşılıksız	بِلَا شَيْءٍ	بَلَاشْ
Yok, bulunmuyor.	مَا فِيهِ شَيْءٌ	مَا فِيشْ

Her ne kadar bazı dilciler tarafından lahn olarak görülüp tasvip edilmemişse de bu tür kullanımları naht olarak görmek mümkündür.

1.3.3.6. Yazım Yanlışları

Yazım yanlışları, dil hataları kadar olmasa da lahnın önemli bir boyutu olarak görülmüş ve tashîhi için gerekli çaba gösterilmiştir. İlk dönemlerde nadir ele alınan yazım yanlışları, ilerleyen süreçte daha çok ilgi görmüş ve müstakil başlıklar altında ele alınmıştır. Yazım hatalarını lahn olarak niteleyip ele alanlardan biri de Harîrî’dir. Kendi ifadesiyle dönemin önde gelen edip ve yazarların eserlerinde rastladığı yanlışları derlemiştir.²⁵¹ Ele alınan yazım yanlışlarına şu örnekleri vermek mümkündür:

وَمِنْ ذَلِكَ أَنَّهُمْ يَحْذِفُونَ الْأَلْفَ مِنْ ابْنٍ فِي كُلِّ مَوْضِعٍ يَقَعُ بَعْدَ اسْمٍ أَوْ كُنْيَةٍ أَوْ لَقَبٍ، وَلَيْسَ ذَلِكَ مَطْرُودًا)

Arapçadaki bazı yazım kuralları sık kullanılan kelimelerde tahfif amaçlı esnetilebilmektedir. Bunlardan bir tanesi de (بن) kelimesidir. Bu kelime iki özel isim arasında kullanıldığında (بن) şeklinde hemzesiz yazılır. Harîrî, (ابن) kelimesinin (بن) şeklinde hemzesiz yazılabilmesinin bazı şartları olduğunu ancak kimi yazarların bu

²⁵¹ Harîrî, **Durre**, s.421.

şartlara uymadan kelimeyi her durumda (بن) şeklinde hemzesiz yazarak lahn yaptıklarını ifade etmiştir.²⁵²

وَمِنْ أَوْهَامِهِمْ فِي الْهَجَاءِ أَنَّهُمْ لَا يَفْرُقُونَ بَيْنَ مَا يَجِبُ أَنْ يَكْتُبَ بَوَاوٍ وَاحِدَةً وَمَا يَكْتُبُ بَوَاوَيْنِ، وَلَا يَمِيزُونَ (بَيْنَ هَذَيْنِ التَّوَعَيْنِ .

Arapçada aynı cinsten iki harfin yan yana gelmesi durumunda ikisinin de yazılması esastır. Ancak vav harfi sıkça kullanılan harf olmasından kendi cinsinden bir vav ile karşılaşması durumunda bir tanesinin yazımıyla yetinilmektedir. Ancak bunun da belli yerleri vardır. Harîrî bazen bu yerlerin karıştırılarak hata yapıldığını belirtmektedir.²⁵³

(وَأَمَّا حَيْثَمَا فَتَكْتُبُ مَوْصُولَةً وَتَكْتُبُهَا بَعْضُهُمْ مَفْصُولَةً وَذَلِكَ خَطَأً) Arapçada bazı kelimeler tek kelime olmalarına rağmen iki kelimeden oluşmuş gibi görülebilir. Bunlardan biri (حيثما) kelimesidir. Bu kelime (حيث ما) olarak kullanıldığı gibi (حيثما) olarak da kullanılmaktadır. Ancak birinci kullanımda ism-i mekân olup ‘nerede’ anlamına gelirken, ikinci kullanımda şart edatı olup ‘nerede olursa’ anlamına gelir. İbn Kuteybe, şart edatına dönüşen (حيثما) kelimesinin tek kelime olduğunu ve bitişik yazılması gerektiğini dile getirmiştir.²⁵⁴

1.3.4. Lahnın Yayılmasına Karşı Yapılan Çalışmalar

Dilin aslından uzaklaşmasına ve tahrip olmasına sebep olan lahna karşı dili korumanın geçerli nedenleri bulunmaktadır. Dil, geçmişin köklü birikimini gelecek nesillere aktaran, toplumun birlik ve beraberliğini sağlayan, yaşadıkları toprak parçasını vatan yapan ve anlamlı kılan en önemli etkidir. Bu açıdan milletler için dilin korunması hayatî bir önem arz eder. Vatanlarının bir karış toprağı için savaşı göze alanların, vatani anlamlı kılan diline sahip çıkmamaları ise izahı zor bir tezattır. Dili koruma gerekliliği kullanıcılarının azınlıkta olduğu diller için her ne kadar daha önemliyse de kullanıcısı yüz milyonları aşan diller için de gereklidir. Zira her ne

²⁵² Harîrî, **Durre**, s.423.

²⁵³ Harîrî, **Durre**, s.428.

²⁵⁴ İbn Kuteybe, **Edebu'l-kâtib**, s.236.

kadar kalabalık nüfusa sahip olsa da hiçbir dil lahn açısından mutlak güvende değildir.

Özelde her milletin kendi dilini koruması için çaba sarf etmesi doğal ve beklenen bir davranıştır. Genel anlamda bakıldığında da farklı dillerin varlığı tüm dünya milletleri açısından faydalıdır. Zira günümüzde dilbilimin temel konuları arasında yer alan dilin kökeni, çokanlamlılık, eş anlamlılık gibi konular, farklı dillerden yararlanılarak çözülmeye çalışılmaktadır. Dillerin korunması hakkında 1992 yılında yapılan ‘Uluslararası Dilbilim Kongresi’nde dilbilimcilerin şu beyanati kayda değerdir:

“Herhangi bir dilin yok oluşu insanoğlu için telafisiz bir kayıp olduğundan, şu ana kadar çalışılmamış veya belgelere yeterince dökülememiş tehlikedeki veya ölmekte olan dillerin sözlü edebiyatlarının kaydedilmesi dâhil olmak üzere, dilbilgisi kurallarının, sözlüklerinin ve metinlerinin tanımlanması için dilbilim kuruluşlarının programlarını teşvik ederek ve mümkünse destekleyerek bu duruma karşılık vermek UNESCO’nun acil görevidir.”²⁵⁵

Diller, günümüzde kitle iletişim araçlarının belli başlı dillerin etkisinde olmasından dolayı tarihinde olmadığı kadar tehlike altındadır. Bunun vahametini İngiltere’de kurulan Tehlikedeki Diller Vakfı’nın şu ifadeleri ortaya koymaktadır:

“Durum üzerine kafa yoran dilbilimciler arasında dünyadaki dillerin yarısından fazlasının ölümle burun buruna olduğu, yani bir sonraki nesle etkin şekilde aktarılmadığı üzerinde fikir birliği vardır. Demek ki biz ve çocuklarımız insanlık tarihinde öyle bir noktada duruyoruz ki belki de iki nesil içinde dünya dillerinin çoğu ölmüş olacak.”²⁵⁶

Herhangi bir dilin ölmesine veya tahrip edilmesine karşı duruşlar, basit bir nedenle izah edilemez. Bilakis her dilin sahip olduğu ve diğer dillerde bulunmayan fonetik ve gramatik zenginlik kaynağının korunması gibi mühim bir amacı vardır. Mesela Arapçada bulunmayan ‘p’ sesini Türkçede, Türkçede bulunmayan (خ-ح-ع) gibi sesleri de Arapçada görmektediriz.

Yok olmaya yüz tutmuş dilleri kurtarmak gerektiği gibi mevcut dilleri de tahribata karşı korumak gerekir. Zira her dil, iletişim görevinin yanı sıra muazzam bir geçmişi gelecek nesillere aktarma görevini de yüklenmektedir. Geçmişte

²⁵⁵ David Crystal, **Dillerin Katli**, Gökhan Cansız (Çev.), Profil Yayıncılık, İstanbul 2007, s.7.

²⁵⁶ David Crystal, **Dillerin Katli**, s.8.

kullanılmış ve onunla edebî ve kültürel eserler verilmiş bir dilin korunma ihtiyacının temelinde dilin zamanla yeni nesil tarafından tanınmayacak hale gelmesi ve yeni neslin tarihinden, kültüründen ve benliğinden kopması endişesi vardır. Nitekim Türkçede örneğini gördüğümüz gibi dilin sembolleri olan alfabenin değiştirilmesi sonucunda yeni nesil, ecdadının yüzlerce yıllık dünya hâkimiyeti dönemindeki Arap harfleriyle yazmış olduğu eserleri okuyamamaktadır.

Genel anlamda dilin korunmasının gereklilik nedenlerini belirttikten sonra özelde Arapçanın korunma gerekliliğinin nedenlerini şöyle özetlemek mümkündür:

Arapça, günümüzde yaklaşık bir buçuk milyar müntesibi bulunan İslâm dininin ana kaynağı olan Kur'ân ve hadislerin dilidir. Ayrıca İslâm dini hakkında yazılan eserlerin çoğu Arapça yazılmıştır. Günümüz modern Avrupa'nın temelinde, ortaçağda tıp, astronomi, edebiyat gibi birçok alanda altın çağını yaşayan İslâm medeniyetinin katkısı vardır. Modern Avrupa'yı tanımak biraz da bu temelin geçmişini bilmekle mümkündür. Bundan dolayı bu eserlerin yazı dili olan fasîh Arapçayı korumak gerekir.

Aklî gerekçelerin yanı sıra Arapçanın lahdan korunmasının dinî gerekçeleri de bulunmaktadır. Bu da Arapçanın İslâm dininin ibadet dili olmasıdır. Ayrıca fıkıhçıların kıraatte yapılan bazı lahnların ibadetin fesadına sebebiyet verdiğine dair görüşlerini de dinî bir gerekçe olarak görmek mümkündür.²⁵⁷ İslâm toplumundaki hukuk kurallarının fasîh Arapça ile yazılmış olması, bu dilin korunmasına sosyolojik bir boyut da kazandırmaktadır.

Yazı dili ile halk dilinin aşırı farklılaşması edebiyatçılar açısından da ya yazı dilini terk etmesi ya da halk kitlesinden uzaklaşması gibi bir çıkmaza sebep olmaktadır. Buna örnek olarak sanatçıların 20. yüzyılda özellikle Mısır'da yayılan tiyatronun sunumunda edebî dilin tiyatro oyunlarını halkın zevkinden uzaklaştırdığı ve yazılan oyunlarda rol alan kişilerin gerçek hayattan seçilmiş olmaları gerekçesiyle mahallî lehçelere yer vermek zorunda kalmaları gösterilebilir. Bu seçim de sorunu çözememiş, lehçeye indirgenerek yazılan tiyatro oyunlarının farklı kullanımlara

²⁵⁷ Geniş bilgi için bkz. İbnu't-Temîn, *el-Lahnu'l-lugavî ve âsâruh*, s.79-102.

sahip diğer Arap ülkelerine hitap etmekten uzak kalmasına neden olmuştur. Bu konuda Nihad M. Çetin'in şu mülahazaları kayda değerdir:

“Fasîh dilin muhafazasının ehemmiyetini bugün Arap memleketlerindeki münevverlerin çoğu ve bilhassa ilim adamları idrak etmiş bulunuyorlar. Bu dil, bir taraftan âlimleri ve sanatkârları çok zengin bir mâziye bağlarken diğer taraftan bütün Arap memleketlerindeki fikir, ilim ve sanat hareketlerini birleştirmektedir. Nitekim meselâ Rabat'ta çıkan bir ilim veya sanat eserinden Bağdat'ta veya Bağdat'ta çıkanın Rabat'ta neşredildiği şekliyle istifade edilebilmesi Arap âlemi için büyük bir nimettir. Bugün siyasî veya tabii hudutların birbirinden ayırdığı bütün Arap memleketleri fasîh Arapçanın imparatorluğunda birleşmekte ve çeşitli teşebbüslerin sağlayamadığı Arap birliğini kültür sahasında klasik dil öteden beri yaşatmaktadır. Bu müşterek bağın koparılmasının ne gibi neticeler vereceğini gören münevverler dil mevzusunda daima hassas davranmışlardır.”²⁵⁸

Arapların, dillerini korumak için Cahiliye döneminde de çaba sarf ettikleri bilinmektedir. Öteden beri bedevî Araplar, şehirde yaşayanları fasih olmamakla eleştirmiş, şehir halkı da fasîh Arapça öğrenmeleri için ücret karşılığında çocuklarını bedevî kabilelere emanet etmiştir.²⁵⁹ Ayrıca lahn büyük kusur sayılmış, sözün etkisini kırdığı gibi kişilerin itibarına da halel getirmiştir. Buna en güzel örneği şu olayda görmekteyiz:

لحن الوليد على المنبر فقال الكزوس: لا والله إن رأيته على هذه الأعواد قط فأمكنني أن أملاً عيني منه، من

كثرت في عيني، وجلالته في نفسي. فإذا لحن هذا اللحن الفاحش صار عندي كبعض أعوانه.

“Velîd, minberde lahn yapınca Kerrûs şöyle dedi: ‘Vallahi onu bu minberde hiç görmemişim. Saygınlığı ve heybeti ile gözümde girmişti. Ama bu lahnı yapınca gözümde kendi avanelerinden biri gibi oldu.’”²⁶⁰

Bu tür örneklerin yanı sıra Peygamberimizden nakledilen bazı hadisler de dilin korunmasına yönelik tavsiyeler olarak telakki edilebilir.²⁶¹ Arap edebiyatının sistemli bir şekilde kayıt altına alındığı dönemde de edebiyatçıların dili koruma

²⁵⁸ Nihad M. Çetin, “Arap”, **DİA**, İstanbul 1991, c.3, s.308.

²⁵⁹ ez-Zurkânî, **Şerhu'l-‘Allâme ez-Zurkânî ‘ala'l-Mevâhib**, Dâru'l-kutubi'l-‘ilmiyye, Beyrut 1996, c.1, s.266.

²⁶⁰ el-Câhiz, **el-Beyân ve't-tebyîn**, c.2, s.205.

²⁶¹ Şunu belirtmeliyiz ki dil ile ilgili olarak Peygamberimize nispet edilen haberlerin sağlam bir senedi bulunmamaktadır. Rivayet edilen, (رحم الله امرأ أصلح من لسانه) (Dilini düzeltene Allah rahmet etsin) hadisinin hatalı konuşmaktan ziyade edep dışı sözlerden ve yalandan uzak durmaya teşvik olduğu ifade edildiği gibi mevzu olduğu ifade edilmiştir. Hadisin sıhhati hakkında bilgi için bkz. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, **Silsiletu'l-ehâdisi'd-da'îfe ve'l-mevdû'a**, Dâru'l-Me'ârif, Riyad 1992, c.5, s.432, 2414 nolu hadis.

hassasiyeti devam etmiştir. Yabancı toplumlarla ilişkilerin paralelinde artan dil bozulmaları neticesinde dildiler, Arap dilini derlerken her dönem ve her yöre insanından dil derlemesi yapmaktan çekinmişlerdir.²⁶² Özellikle de geniş halk kitlelerinde lahnın yaygınlaşması ve toplumun elit kesimi olan edebiyatçıların da bundan etkilenmesi neticesinde lahna karşı önlemler alınmıştır.

Ancak alınan önlemlere gerekçe olarak sadece lahnı göstermek doğru bir yaklaşım değildir. Lahnın, söz konusu önlemlerin geliştirilmesinde önemli bir paya sahip olduğunu söylemek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Bu çalışmada gerek direk gerekse de dolaylı yoldan lahna karşı yapılan faaliyetlerin tümüne kısaca göz atmak, bütünlüğü sağlamak açısından uygun olacaktır.

Aşağıda sayılan söz konusu çabaların dışında da kayda değer faaliyetler vardır. Bunlar da devlet kayıtlarının Arapça tutulması, ileri gelenlerin fasîh dil melekesi kazanmaları için çocuklarını çölde yaşayan kabilelerin yanına göndermesi, mümkün oldukça fasîh dile sahip kabilelerle evlilik yapılması, şair ve ediplerin siyasî otorite tarafından desteklenmesi gibi faaliyetler olarak özetlenebilir.²⁶³ Bu çalışmaların dili korumadaki etkisi ortadadır. Ancak günümüzde dilin gelişmesine engel olduğu gerekçesi ile gramer çalışmalarına karşı çıkanlar da olmuştur.²⁶⁴

1.3.4.1. Gramer Kurallarının Tespiti

Dili korumanın en etkin yollarından biri de dilin kendi içerisinde var olan ve çoğu kez kullanıcıların bile fark edemediği kuralları ortaya çıkarmak ve bu kurallara uymayı sağlamaktır. Çölün derinliklerinde yaşayan Araplar, dillerini gramer kurallarını bilmeksizin fitrî olarak konuşmuşlardır. Ayrıca o dönemde gramere ihtiyaç da ortaya çıkmamıştı. Ancak Kur'ân-ı Kerîm'in nüzülü ve Arapların diğer milletlerle kaynaşması neticesinde Arapçada bozulma hız kazanmış ve gramere olan ihtiyaç bariz bir şekilde ortaya çıkmıştı.

²⁶² İbn Cinnî, **el-Hasâ'is**, c.2, s.5.

²⁶³ Geniş bilgi için bkz., Sankaya, **Kemal Paşa-zâde'nin**, s. 232-233; Şahabettin Ergüven, "Arap Dilinde Lahnın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri", **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, cilt: 6, sayı: 11, yıl 2007/1, s.155-183.

²⁶⁴ Başta Emîn el-Hûlî ve Ahmed Fethî Zaglûl olmak üzere bu yenilikçi grup, fasîh Arapçanın kurallarına bağımlı olmayı reddetmekte ve özellikle birçok kişinin uygulamasında sıkıntı yaşadığı i'râbı, Arap dilinden çıkarmanın dilin gelişimine katkı sağlayacağını iddia etmektedirler. Emîn el-Hûlî, **Arap-İslam Kültüründe Yeni Yaklaşımlar**, Emrullah İşler, Mehmet Hakkı Suçin (Çev.), Kitâbiyat, Ankara 2006, s.255-258.

Birçok bilim dalında olduğu gibi Arap dili gramerinde de ilk çalışmalar bir bütün olarak gelişmiştir. Gramerin oluşum seyrine bakıldığında şu an ayrı bilim dalları olarak detaylı şekilde ele alınan sarf, nahiv ve belâgat gibi bilim dallarının bir bütün olarak ele alındığı görülür.²⁶⁵

İslâm dünyasında Arap dili grameri çalışmalarının Harîrî'nin yaşadığı Irak coğrafyasında başlamasının birçok nedeni vardır. Fasîh Arap kabilelerinin yaşadığı bölgelere yakınlığı ve yabancılarla iletişimin kilit noktası olması nedeniyle lahnın yaygınlığı, Irak'ın gramer çalışmalarının merkezi olmasının sebeplerinden bazılarıdır.²⁶⁶

Gramerin geliştirilip sistemli bir hale getirilmesinin hem dili korumadaki katkısı hem de yazılı metinlerin anlaşılmasındaki rolü ortadadır. Zira kuralların oluşturulması, hem mevcut dilin özünü korumaya yarayacak hem de ortaya çıkacak yeni anlamlar için kullanılacak kelimelerin türetilmesinde yeknesaklığa katkı sağlayacaktır.

1.3.4.2. Yazının Geliştirilmesi

Arapların kullandığı dil gibi kullandıkları yazı da dünyada geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Arapların şu an kullandıkları bu yazı günümüzdeki şeklini alana dek birçok aşamadan geçmiştir. İlk başlarda Müsned olarak isimlendirilen bir yazı türü kullanan Araplar daha sonra Nabat yazısının geliştirilmesiyle yeni bir yazıya geçmişlerdir. Gerek Cahiliye dönemine gerekse de İslâm'ın ilk yıllarına ait yazılı belgelere bakıldığında Nabat yazısı ile günümüz Arap yazısı arasındaki benzerlik görülmektedir. Bundan yola çıkılarak günümüz Arap yazısının Nabat yazısı kanalıyla Fenike yazısına bağlandığı kabul edilmektedir.²⁶⁷

²⁶⁵ Buna örnek olarak ilk dönem dilcilerinden olan Sîbeveyhi'nin bu konularının tümünü aynı eserde toplaması gösterilebilir. Gramer tarihi hakkında geniş bilgi için bkz. Selami Bakırcı, Kenan Demirayak, **Arap Dili Grameri Tarihi**, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 2001, s.14-32.

²⁶⁶ Tantâvî, **Neş'etu'n-nahv**, s.20,21.

²⁶⁷ Taşköprizâde Ahmed Efendi, **Miftâhu'se'ade ve misbâhu's-siyâde**, Muhammed Ali Beydûn, (Thk.) Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 2002, c.1, s.82-84; Nihad M. Çetin, "Arap" **DİA**, İstanbul 1991, c.3, s.276; Salâhuddîn el-Muneccid, **Dirâsâtun fî târîhi'l-hattî'l-'Arabî**, Dâru'l-kitâbi'l-cedîd, Beyrut 1979, s.13; Remzî Ba'lebekkî, **el-Kitâbetu'l-'Arabiyye ve's-Sâmiyye**, s.122.

Arapların Cahiliye döneminde yazıya çok önem vermedikleri hatta yazının Mekke'ye Peygamberimizin çağdaşı olan Ebû Sufyân'ın babası Harb tarafından getirildiği rivayet edilir.²⁶⁸ Ancak İslâmiyet'ten sonra özellikle Kur'ân'ın yazıyı ve yazarları övmesiyle²⁶⁹ Araplarda yazıya olan bakış açısı değişmiş ve yazı önemsenir hale gelmişti. Yazının ve yazarların fazileti hakkında birçok eserlerde konu ile ilgili özel başlıkların açılması ve müstakil eserlerin verilmesi bunun bir kanıtıdır.²⁷⁰

İlk başlarda günün ihtiyaçlarına kâfi gelen Arap yazısının özellikle de Kur'ân'ın inmesiyle hızlı bir ivme kazanan ilmî gelişmeler karşısında eksikliği hissedildi. Zira bu yazının özellikle de (ب ت ث) veya (ج ح خ) gibi yakın şekillerden oluşan harfler bazen karışıklığa sebep oluyordu. Her ne kadar İslâmiyet'ten önce de karışıklığı engellemek için noktalama işaretleri kullanılmışsa da bu yeterli olmamıştı. Zira Arap yazısının sadece noktalardan değil hareketlerden de kaynaklanan bazı eksiklikleri vardı. Bu eksikliği fark eden âlimler, özellikle de Kur'ân gibi kutsal bir metnin yanlış okunmasına engel olmak için arayışlara girmiş ve farklı yöntemler geliştirmiştir.

Arap harfleriyle yazılan ilk kitap olan Kur'ân'da noktasız kelimelerinin karışmaması için Hz. Peygamber döneminden itibaren kısmî de olsa noktalama işaretleri yapılmıştı.²⁷¹ Bunu daha sistemli hale getiren ise Ebu'l-Esved ed-Duelî'dir.²⁷² Yalnız ed-Duelî'nin müdahalesi, yazının ana unsurunda herhangi bir değişiklik amacı gütmemiş, sadece okuyucuyu hatadan korumayı hedeflemiştir. ed-Duelî'nin yaptığı işaretler; ötre için harfin önüne, üstün için harfin üstüne, esre için ise harfin altına bir nokta koyma şeklinde idi. Nokta şekilleri ile gösterilen hareketleri harfleri birbirinden ayırmak için kullanılan noktalardan ayırmak için de farklı renklerden yararlanılmıştı.²⁷³

²⁶⁸ İbn Haldûn, **el-Mukaddime**, c.2, s.455.

²⁶⁹ 'Alak, 96/4; el-Kalem, 68/1, 2; İnfitâr, 82/10-12; 'Abese, 80/15.

²⁷⁰ Bu tür eserler erken dönemde telif edilmiştir. İbn Kuteybe'nin *Edebu'l-kâtib* isimli eseri buna güzel bir örnektir. Eserinde yazı ve yazarların önemine başlık ayırarak işaret edenlere örnek olarak el-Kalkaşendî gösterilebilir. Bkz. el-Kalkaşendî, **Subhu'l-a'sâ**, c.1, s.63-76.

²⁷¹ Muhammed Hamidullâh, **Kur'ân-ı Kerîm Tarihi**, Abdülaziz Hatip, Mahmut Kanık (Çev.), Beyan Yayınevi, İstanbul 2000, s.52.

²⁷² el-Muneccid, **Dirâsâtun fi târîhi'l-hattî'l-'Arabî**, s.125.

²⁷³ el-Muneccid, **Dirâsâtun fi târîhi'l-hattî'l-'Arabî**, s.127.

İlerleyen süreçte Arap yazısında köklü değişimlerden biri de el-Halîl tarafından yapıldı. O kullanılan noktalar yerine fetha için harfin üstüne, esre için altına çizgi, ötre için ise harfin üstüne küçük vav şeklini getirdi.

Yazıdaki herhangi bir yanlışlık veya yanlışlığa sebebiyet verecek benzerlikler dile de etkiye bulunur. Bu yüzden yazıda alınacak her türlü önlem doğal olarak dil lahndan korumaya da katkı sağlayacaktır. Gerçi yazımdan kaynaklı hataların tashîf olarak isimlendirildiğini daha önce belirtmiştik. Bununla birlikte burada dikkat çekilecek husus, Arapların yazıdan kaynaklanabilecek lahna karşı da önlem almış olduklarının belirtilmesi hususudur. Harfî de eserinde imlâ hatalarına değinmiş ve kendi döneminde yapılan yazım hatalarını ayrı bir başlıkta ele almıştır.

1.3.4.3. Tecvîd Kurallarının Geliştirilmesi

Lahna karşı yapılan çalışmaların çoğu Kur’ân eksenli gelişmiştir. Kur’ân eksenli geliştirilen hatta Kur’ân ile özdeşleşmiş ilim dallarından biri de tecvîd ilmidir. Sözlükte, *“bir şeyi güzel ve sağlam yapmak, süslemek”* anlamına gelen²⁷⁴ tecvîd, terim olarak *“Harflerin mahreç ve sıfatlarının konu edildiği ilimdir”*, *“Kur’ân-ı Kerîm’i harflerin mahreç ve sıfatlarına riayet edip vakf, vasl, sekte gibi tilâvet kurallarına da uyarak hatasız okumayı öğreten ilimdir.”* gibi ifadelerle tanımlanmıştır.²⁷⁵ Özellikle ilk tanıma bakıldığında tecvîd ilminin dil ile direkt bağlantılı olduğu görülür. Tecvîd ilminin konusu olan meselelerin Sîbeveyhi gibi dilciler tarafından gramer kitaplarında ele alınmış olması²⁷⁶ da bu bağlantıyı ispatlar niteliktedir.

Tecvîd ilminin tarihi, dil çalışmalarının başladığı ilk dönemlere kadar uzanmaktadır. Ancak tecvîd kurallarının sistemleştirilmesi ve müstakil bir bilim haline gelmesi konusunda değişik rivayetler bulunmaktadır. Tecvîdin ilk olarak gramerin de kurucusu olan Ebu’l-Esved ed-Duelî tarafından ortaya konulduğunu

²⁷⁴ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, c.3, s.145.

²⁷⁵ et-Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâtî’l-funûn*, c.1, s.266.

²⁷⁶ Sîbeveyhi, *Kitâbu Sîbeveyhi*, c.4, s.479.

söyleyenlerin yanı sıra el-Halîl tarafından ortaya konulduğunu söyleyenler de olmuştur.²⁷⁷

Tecvîd ile lahn arasında bir bağlantı söz konusudur. Bu bağlantı Arapça ile de sınırlı değildir. Zira tecvîdin özellikle de harfin mahreçleri ve uzatmalarla ilgili olan kısımları diğer diller için de geçerlidir. Buna Türkçe ve Arapçadan birkaç örnek vermek yerinde olacaktır.

Türkçede ‘kar’ kelimesi, ince okunduğunda ticarî bir anlam ifade ederken kalın okunduğunda gökten yağın suyun donmuş halini ifade eder. Aynı şekilde ‘hala’ kelimesi de kalın okunduğunda *babanın kız kardeşi* anlamını ifade ederken, ince okunduğunda ‘henüz’ anlamını ifade eder.

Arapçada ise harflerin uzatılması veya mahreçlerindeki değişikliğin anlama etkisi diğer dillere göre daha fazladır. Zira Arap dilinin mahreç açısından birbirine yakın harf sayısı çok olduğu gibi müenneslik (emir kiplerin bazı kısımlarında görüldüğü gibi), çoğulluk (sâlimlerin nasb ve cer hali) ve aidiyet (kelimenin 1. tekil zamire izafet hali) gibi birçok anlamlar uzatmalarla ifade edilmektedir. Bunları birkaç örnekte kısaca şöyle göstermek mümkündür:

Arapçada son harfi (ي) olan nâkıs fiillerin emir kipleri yapılacak ufak bir ilave ile farklı anlamlara gelebilir. Örneğin, (هَدَى يَهْدِي) fiilinden emir kipi türetildiğinde erkek kipi için (اهْدِ), bayan kipi içinse (اهْدِي) şeklinde uzatmalı olur. Dolayısıyla kelimenin son harekesinde yapılacak bir uzatma, kelimeyi müzekker kipinden müennes kipiye dönüştürür.

(سَلَّمْتُ عَلَى مُسْلِمٍ) cümlesinde geçen (مُسْلِمٍ) kelimesinin sonunda bulunan esre kısa kesildiğinde kelime tekil, esrenin biraz uzatılması ile çoğul olur. İşte bu inceliklerin farkına varan Arap bilginleri bu tip hatalara karşı tecvîd ilmini sistemleştirmişlerdir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki ilk yıllarda daha geniş bir çerçeveye sahip olan tecvîd, zamanla Kur’ân’a has ve sadece Kur’ân’da uyulması gerekli kurallar bütünü olarak algılanmış ve dil alanından çekilmiştir. Günlük

²⁷⁷ Tecvîd ilminin tarihi hakkında geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Çetin, **Kur’an Okuma Esasları**, Emin Yayınları, Bursa 2008, s.85-86.

konuşmalarda ise riayeti gerekli görülmemiştir. Hâlbuki yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere tecvîdin dildeki gerekliliği ortadadır. Bu gerekliliği fark eden Harîrî, eserinde özellikle imâle konusunda tecvîd hatalarını ele alarak tecvîd kurallarının ihmali neticesinde ortaya çıkan somut örnekler vermiştir.²⁷⁸

1.3.4.4. Sözlüklerin Telifi

Arap dilinde erken dönemde başlayan faaliyetlerden biri de Arapça kelimelerin derlenerek tasnif edilmesidir. Bu tasnif neticesinde ortaya farklı üslup ve muhtevalarda sözlükler çıkmıştır. Arap edebiyatında sözlük çalışmaları günümüzdeki şeklini alana dek birçok aşamadan geçmiştir.²⁷⁹ İlk başlarda ilgili kişilerin belli konularda tuttıkları notlar olarak da nitelenebilecek küçük eserler telif edilmiş, ilerleyen süreçte ise Arap dilinin tüm kelimelerini kapsayacak şekilde hacimli eserler ortaya konmuştur. İşte bu tasnif şekillerine dayanarak sözlükleri iki ana gruba ayırmak mümkündür.²⁸⁰

Birinci grup sözlükler herhangi bir konu veya ilgi alanı çerçevesine giren kelimelerin derlendiği eserlerdir. Bunlara örnek olarak el-Asmaî'nin (ö. 216/831) sesteş kelimeleri, el-Enbârî'nin kendi dönemindeki garîb kelimeleri, el-Cevâlîkî'nin farklı kalıplarda gelmekle beraber aynı anlamı ifade eden kelimeleri derledikleri eserleri vermek mümkündür. Sözlüklerin ilk oluşum aşamalarını da temsil eden bu eserler, belli bir alanı kapsadıklarından dolayı hacimsiz olmakla beraber alanı detaylı şekilde ele alıp derinlemesine bilgi vermektedirler. Bu tür eserlerin telifi ilk başlardaki hızını kaybetmişse de modern dönemde İbrâhîm Yâzîcî gibi edebiyatçılar tarafından sürdürülmüştür.²⁸¹

İkinci grup sözlükler ise konularına bakılmaksızın tüm kelimelerin derlendiği, mu'cem ve kâmûs gibi isimlerle anılan sözlük türleridir. Bu tür eserlere örnek olarak el-Halîl'in *Kitâbu'l-'ayn*'ı, ez-Zemâhşerî'nin *Esâsu'l-belâga*'sı ve İbn Manzûr'un *Lisânu'l-'Arab*'ı verilebilir. Bu eserlerde Arap dilinin tüm kelimeleri ayırt

²⁷⁸ Harîrî, **Durre**, s.377.

²⁷⁹ Arap edebiyatında sözlüklerin gelişimi ve sebepleri hakkında geniş bilgi için bkz. Huseyn Nessâr, **el-Mu'cemu'l-'Arabî, neş'etuhu ve tatavvuruh**, Dâru Mısır, Kahire 1988, s.27-29.

²⁸⁰ Dizîre Sekkâl, **Neş'etu'l-me'âcimi'l-'Arabiyyeti ve tatavvuruhâ**, Dâru's-sidâketi'l-'Arabiyye, Beyrut 1995, s.10.

²⁸¹ İbrâhîm Yâzîcî'nin *'Nuc'atu'r-râ'id ve şîr'atu'l-vârid fi'l-muterâdif ve'l-mutevârid'* adlı sözlüğü üç cilt olup birinci ve ikinci ciltleri basılmıştır.

edilmeksizin derlenmiş, fiillerin farklı kalıp ve anlamları da ele alınmıştır. İslâm dünyasında bilimlerin gelişmesiyle beraber dilciler, kelimelerin sözlük anlamını ele alan eserlerin yanı sıra terim anlamlarını da ele alan yeni bir sözlük türünü oluşturmuşlardır. Bu türe örnek olarak Ebû Hâtim er-Râzî 'nin (ö. 322/934) *'ez-Zîne fi'l-elfâzi'l-İslâmiyye* 'sini, Seyyid Şerîf el-Curcânî'nin *et-Ta'rîfât* 'ını Muhammed en-Nesefî'nin *Tilbetu't-talebe fi'l-istilâhâtî'l-fikhiyye* 'sini ve et-Tehânevî'nin (ö. 1158/1745) *Keşşâfu istilâhâtî'l-funûn* 'unu vermek mümkündür.

Dilin özünü korumada ve anlamının bir sonraki nesillere doğru şekilde aktarımını sağlamadaki etkin yollardan biri de kelimelerin belli bir sistem çerçevesinde derlenmesidir. Genel anlamda sözlüklerin ortaya çıkış tarihine bakıldığında Arap edebiyatında sözlük çalışmalarının erken dönemlerde başladığı ve çeşitlilik açısından zengin olduğu görülür. Sözlük çalışmalarının başlamasında yegâne etkenin lahn olmadığı bilinmekle beraber, sözlüklerin lahnın engellenmesinde önemli bir payı olduğu da açıktır. Zira kelimeleri derlemenin yanı sıra birçok örnekte kelimelerin fasîh şekli verildikten sonra halk arasındaki yanlış kullanımına da işarette bulunmaktadır. Bu da bir anlamda lahn örneklerinin derlenmesidir. Ayrıca şehir ve kasabaların veya şahısların isimlerinin telaffuzunu konu edinen eserlerin bu isimlerin yanlış okunmalarını engellemedeki rolü ortadadır. Aynı şekilde Arapçadaki fiilleri barındıran ve bu fiillerin mâzî, müzari gibi kiplerinin kullanımını kaydeden sözlükler de fiillerin kullanımındaki muhtemel yanlışları engellemektedir. Sözlüklerin bu yönü göz önüne alındığında lahn eserlerinin ilk nüvelerini oluşturduklarını söylemek mümkündür.

Sözlük çalışmaları kapsamında değerlendirilebilecek olan el-Meydânî'nin *Mecma'u'l-emsâl* 'i gibi darb-ı mesel ve hikmetli sözleri derleyen eserler de yersiz deyim kullanımını engellemede etkin bir rol üstlenmiştir. Sözlüklerin bir diğer katkısı da kelimelerin zamanla asıl anlamlarının unutulması neticesinde alakasız ifadelerde kullanılmasını engellemeleridir.

1.3.4.5. Belâgat İlminin Geliştirilmesi

Kısaca; *‘Tüm kelimelerinin fesâhatın şartlarına haiz olmasının yanı sıra sözün duruma uygun olması*²⁸² olarak tanımlanabilecek olan belâgat ilminin kökü, Cahiliye dönemine dayanmaktadır. Nitekim bu dönemde şairlerinin gerek panayırarda gerekse şiir meclislerinde okudukları şiirler, diğer şairler tarafından tenkide tabi tutulmuş ve yapılan hatalara dimağlarında sahip oldukları fitrî sanatsal zevk duyguları çerçevesinde itirazlar yapılmıştır. Ancak gramerde olduğu gibi Arap ediplerin fitratında var olan belâgatın bir ilim haline gelmesi, İslâmî dönem sonrasında olmuştur.²⁸³

Belâgat ilmi uygulama alanında en parlak dönemini Cahiliye döneminde yaşamış, Kur’ân-ı Kerîm’de de belâgatın en güzel örnekleri ortaya çıkmıştır. Daha sonraki dönemlerde kullanımda gerilemekle beraber sistemleşmede hız kazanmış; kelim, fıkıh gibi alanlarda da önemli bir rol üstlenmiştir. Müstakil bir bilim dalına dönüştürülmesi ise genel kabule göre ‘Abdulkâhir el-Curcânî tarafından yapılmıştır.²⁸⁴

Belâgat ilminin dili korumada ve edebî metinlerin sanatsal ifadelerini anlamada etkin bir rolü vardır. Zira lahn dilin lafız boyutunda ortaya çıkabildiği gibi belâgata aykırı yersiz kullanımlar olarak da ortaya çıkabilmektedir. Harîrî’nin ele aldığı dil hatalarının önemli bir bölümü de yersiz kullanılan kelime ve cümlelerden oluşmaktadır.

1.3.4.6. Lahn Eserlerinin Telifi

Lahn örneklerini ele alan eserlerin telifi lahn bağlamında sayılan diğer tedbirlerden bir noktada farklılık göstermektedir. Bu farklılık da lahn eserlerinin telifinin temel gayesi ve odak noktasının lahnın bizzat kendisi olmasıdır. Gramer ve tecvîd kuralları gibi diğer tedbirler her ne kadar lahnı engellemede bir role sahip ise de ana gayeleri lahnın engellenmesi olmadığı gibi yüklendikleri başka amaçları da vardır.

²⁸² el-Curcânî, *et-Ta’rîfât*, s.46.

²⁸³ Tarihi ve gelişim aşamaları için bkz. Hulusi Kılıç, “Belâgat”, *DİA*, İstanbul 1992, c.5, s.380-383.

²⁸⁴ Şevkî Dayf, *el-Belâgatu tetavvurun ve târîhun*, Dâru’l-Me’ârif, ts. s.160-161; Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Abdülkahir el-Curcânî”, *DİA*, İstanbul 1988, c.1, s.247-248.

İçerik olarak sözlük kabul edilen ancak sadece yanlış kullanılan kelimeleri hedeflemeleri ile sözlüklerden farklılaşan lahn eserlerinin telifi, gramerin sistemleştirildiği döneme kadar uzanmaktadır. Lahn alanında yazılan ilk eserin gramerin kurucularından kabul edilen Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* isimli eseri ile yaşıt olması da söz konusu eserlerin telif sürecinin gramer eserleri ile yaşıt olduğunu gösterdiği gibi bu eserlerin Arapların zihin dünyasında var olan ve genel kabul gören kullanımlardan da beslendiğini göstermektedir.

Abbâsîler döneminde lahnın geniş bir alana yayılması üzerine lahna karşı çalışmalar zarûret haline gelmiş ve birçok âlimin bu alana eğilmesine sebep olmuştur. Bu da farklı metot ve hacimde eserlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Zamanla gelişen bu alan, şerh ve hâşiyelerle daha da zenginleşmiştir.²⁸⁵ Bu eserler - müelliflerinin birçoğunun belirttiği gibi- yaygınlaşan dil hatalarına karşı dili korumak ve kullanıcıları bu tür hatalara karşı uyarmak amacıyla kaleme alınmıştır.²⁸⁶

İlk başlarda dilin kendisini konu edinen söz konusu bu eserler zamanla çeşitlenmiş; fıkıh, hadis ve kelam gibi değişik bilim dallarında kullanılan yanlış terimleri de kapsar hale gelmiştir. Lahn eserlerinin telifi, lahna karşı alınmış tedbirlerin en somut örneğini oluşturmaktadır. Sayılan diğer tedbirlerin ise lahnı engellemenin yanı sıra başka amaçları da vardır.

Kısaca ele alınan bu başlıklar, dili korumayı amaçlayan ve lahnı engellemede katkı sunan faaliyetler olarak görülebilir. Ancak tümünün söz konusu amaca katkısı aynı seviyede olmadığı gibi doğuşu ve gelişimi de aynı değildir.

1.4. LAHN ESERLERİNİN TARİHSEL SÜRECİ

Lahn alanında yazılmış olan eserlerin bir kısmı günümüze ulaşmış bir kısmının ise günümüze sadece isimleri ulaşmıştır. Bu eserlerin çoğu dil açısından lahn sayılan kullanımları ele almakla beraber hadis, fıkıh, akaid ilimleri açısından hata sayılan örnekleri ele alan eserler de vardır. Bu eserlerin tarihsel süreci, *Durre* 'nin eserler içerisindeki konumunun tespiti ve lahn alanındaki diğer eserlerle

²⁸⁵ Lahn eserlerini derleyen ve haklarında kısa bilgi veren Ramazân 'Abduttevvâb, elli yedi lahn eseri saymıştır. Bkz. Ramazân 'Abduttevvâb, *Lahnu'l-â'mme ve't-tatavvuru'l-lugavî*, s.105-108.

²⁸⁶ Harîrî, *Durre*, s.115; İbn Mekkî, *Teskîfu'l-lisân*, s.18.

mukayesesi için lahn eserlerinden farklı dönem ve coğrafyalara ait birkaç örnek, yöntem ve içerik açısından ele alınacaktır.

a. Ebu'l-Hasen 'Alî b. Hamza el-Kisâî, *Mâ telhanu fîhi'l- 'âmme*

Arapların Abbâsî döneminde farklı kültür ve milletlerle karşılaşması neticesinde artan lahn, el-Kisâî'yi eserini telif etmeye sevk etmiştir. el-Kisâî'nin bu eseri, alanın bilinen en eski eseri olması açısından değerlidir. Toplamda yüz yedi adet düzeltmeden ibaret olan eserde örneklerin diziminde herhangi bir sistem takip edilmemiş, ancak her madde için rakam verilmiştir. Yazar düzeltmelerini ayet ve Arap şiiiriyle desteklemiştir.²⁸⁷ Eserde daha çok Arap dilinin vezinleriyle ilgili hatalar ele alınmış, bazen mahreci birbirine yakın harflerin karıştırılmasından kaynaklanan hatalı kullanımlara da dikkat çekilmiştir.

Eserin dikkat çeken farkı ise birçok lahn eserinin aksine hadislerle istişhâd etmemesidir. Bu da yazarın hadislerle istişhâda²⁸⁸ her ne kadar karşı çıkmamışsa da sıcak bakmadığını göstermektedir. Eserde yanlış olduğu iddia edilen kelimelerin doğru şeklinin verilmemesi, bir eksiklik olarak telakki edilebilir.

Eser öncelikle Carl Brockelmann tarafından, daha sonra da üç risale içerisinde ikinci risâle olarak 'Abdulazîz el-Meymenî tarafından neşredilmiş daha sonra da tahkikli olarak Kahire'de 1982 yılında basılmıştır.²⁸⁹ Eserin el-Kisâî'ye aidiyeti tartışmalıdır.²⁹⁰

b. Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkât, *İslâhu'l-mantık*

Basra dil ekolüne mensup Arap dilcilerinin önde gelen şahsiyetlerinden biri olan İbnu's-Sikkât'ın (ö. 244/858) ²⁹¹ telif ettiği *İslâhu'l-mantık* adlı eser, küllî kuralları ihtiva eden bir lahn eseridir. İsmi, felsefî bir eseri hatırlatsa da lahn alanında yazılmış eserlerden biridir. Esere Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Mureysî (ö. 460/1068), Ebû Muhammed Yûsuf b. Hasen es-Sîrâfî (ö. 385/995) ve Ebu'l-Feth

²⁸⁷ Örnekler için bkz. el-Kisâî, **Mâ telhanu fîhi'l- 'âmme**, s.117,128,133,134.

²⁸⁸ Dil alanında hadislerle istişhâd meselesi hakkında geniş bilgi için bkz. Nusrettin Bolelli, "Nahivde Hadislerle İstişhâd Meselesi", **MÜİFD**, sayı: 5-6, 1987-1988, İstanbul 1993, s.164-175.

²⁸⁹ Tayyar Altıkulaç "el-Kisâî", **DİA**, İstanbul 2002, c.26, s.70

²⁹⁰ el-Kisâî, **Mâ telhanu fîhi'l- 'âmme**, (Muhakkikin mukaddimesi), s.69-72.

²⁹¹ Biyografya için bkz. Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbnu's-Sikkât", **DİA**, İstanbul 2000, c.21, s.211.

Burhânuddîn Nâsır b. ‘Abdusseyyid b. ‘Alî el-Mutarrizî el-Hârizmî (ö. 610/1213) gibi âlimler tarafından şerh, hâşiye ve telhîs çalışmaları yapılmıştır.²⁹²

Hacimli olan bu eser, bir lügat kadar kelime barındırmaktadır. Eserde sadece dil hatalarına yer verilmemiş, kendisinden önce yazılmış olan lahn eserleri de tahlil edilmiştir.²⁹³ İbnu’s-Sikkât eserini iki bölüm ve yüz on iki kısma ayırmış, kelimelerin okunuş şekilleri üzerinde durduğu gibi halkın bu kelimelerde yaptığı yanlış kullanımlara da dikkat çekmiştir.²⁹⁴ Ahmed Muhammed Şakir ve ‘Abdusselam Muhammed Hârûn’un tahkîk ettikleri eser, Mısır’da Daru’l-mearif tarafından yayımlanmıştır.

c. Ebû ‘Abdillâh Huseyn b. Hâleveyh el-Hemedânî, *Leyse fî kelâmi’l-‘Arab*

Hemedân’da doğan İbn Hâleveyh (ö. 370/980), edebiyat ve kıraate dair birçok eser yazmıştır. En meşhur eseri ise lahn alanında yazdığı ‘*Leyse fî kelâmi’l-‘Arab*’ adlı eseridir. İbn Hâleveyh eserinde Arap vezin ve kullanımında bulunmayan yüz seksen sekiz ifade ve kelime tarzını ele almış ve doğrusunu akabinde serdetmiştir. Yanlış kelimeleri ele alırken de her yanlış ifade başında ‘*Arap dilinde... demek yoktur*’ diyerek kullanımın yanlışlığını güçlü bir ifade ile dile getirmiştir. Söz konusu eser, Ahmed ‘Abdulgafûr Attar tarafından tahkîk edilerek 1979 yılında Mekke’de yayımlanmıştır.²⁹⁵

d. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen ez-Zubeydî, *Lahnu’l-‘avâm*

Endülüs’te yetişen ez-Zubeydî’nin yazdığı bu eser, Endülüs’teki dil hatalarını ihtiva etmesi açısından önemlidir. Zira bu sayede farklı bir coğrafyada kullanılan Arapçanın farklı milletlerin etkisiyle ne tür değişimlere uğradığını takip etme imkânı elde edilir. Eserde kaydedilen ve dikkat çekilen hatalar Bağdat ve Basra gibi yerlerdeki hatalardan farklıdır. Bu da coğrafi olarak yakın yörelerin etkileşimine dair somut bir örnek olarak görülebilir.

²⁹² Kâtib Çelebî, *Keşfu’z-zunûn ‘an esâmi’l-kutubi ve’l-funûn*, c.1, s.81.

²⁹³ Geniş bilgi için bkz. Ramazân ‘Abduttevvâb, *Lahnu’l-‘âmme ve’t-tatavvur*, s.135-149.

²⁹⁴ Detaylı bilgi için bkz. Nasuhi Ünal Karaarslan, “İslâhu’l-mantık” *DİA*, İstanbul 1999, c.19, s.194.

²⁹⁵ Yazar ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz. Hüseyin Tural, “İbn Hâleveyh”, *DİA*, İstanbul 1999, c.20, s.16.

ez-Zubeydî, eserinin yazılış amacını ‘avâm tabakada görülen ve havâs grubun diline sirayetinden korktuğu dil yanlışların yayılmasını engellemek olarak açıklamıştır.²⁹⁶ Üç bölüme ayırdığı eserin birinci bölümünde ‘avâm tabakanın vezin ve fonetiğini tahrip ettiği kelimeleri, ikinci ve üçüncü bölümlerde ise anlam açısından yanlış yerde kullanılan kelimeleri ele almıştır. Yanlış olarak telakki ettiği maddelerin izahına (يقولون) “*derler*” tabirini kullanarak başlamıştır. Kelimenin neden yanlış olduğunu açıkladıktan sonra da doğru şekli açıklamış, iddiasını da ayet ve Arap şiirleriyle desteklemiştir. Yaklaşık dört yüz altmış düzeltmeyi ele alan müellif, kendine ait olmayan her bilgiyi kaynağına nispet etmekten de çekinmemiştir. Bu da kitabın biyografik bilgiyle dolmasını sağlamıştır. Eserde sürekli olmasa da alfabetik sıra gözetilmiştir.

ez-Zubeydî, kendinden önce yazılmış eserlerden de yararlanmış, yaşadığı coğrafyada yapılan hataların diğer Arap toplumlarında yapılan hatalarla karşılaştırmasını da yapmıştır.²⁹⁷ Ramazan ‘Abduttevvâb’ın tahkikiyle Mektebetu’l-hancî tarafından basılan²⁹⁸ eserin ismi hakkında farklı rivayetler vardır. Bu eser başta Harîrî olmak üzere sonraki nesiller için kaynak olmuştur. Zira lahn eserlerinin çoğu ez-Zubeydî’den nakilde bulunarak onu referans göstermişlerdir.

e. Ebû Suleymân Hattâbî el-Bustî, *İslâhu galati’l-muhaddisîn*

Afganistan’ın Kabil şehri yakınındaki Büst şehrinde doğan el-Hattâbî (ö. 388/998) tarafından yazılan bu eser, dil alanındaki hatalı kullanımlardan ziyade hadisçilerin hadis metinlerinde yaptığı yanlışları ele almıştır. Her ne kadar yazarın nispetinin el-Hattâbî olması onun Hz. Ömer’in neslinden olduğu izlenimini verse de bu husus kesinlik kazanmış değildir.²⁹⁹ Yazar, hadis aktaran bazı râvîlerin gerek telaffuz gerekse de anlam açısından hataya düştüklerini fark edince bu eseri kaleme aldığını belirtmiştir.³⁰⁰

²⁹⁶ ez-Zubeydî, *Lahnu’l-‘avâm*, s.61-63.

²⁹⁷ ez-Zubeydî, *Lahnu’l-‘avâm*, s.61.

²⁹⁸ Detaylı bilgi için bkz. Halit Zevsalsiz, “Zubeydî”, *DİA*, İstanbul 2013, c.34, s.519-520.

²⁹⁹ Detaylı bilgi için bkz. Salih Karacabey, “Hattâbî”, *DİA*, İstanbul 1997, c.16, s.489-491.

³⁰⁰ Ebû Suleymân Hamd Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el- Hattâbî el-Bustî, *İslâhu galati’l-muhaddisîn*, Hâtim Sâlih Dâmin (Thk.) Muessesetu’r-risâle, Beyrut 1985, s.19.

Eserde toplamda yüz dört hadisin kaydı bulunmaktadır. Hadisin yanlış rivayet edilen kısmını ele alan musannif, olması gerekeni zikrettikten sonra bunu ayet ve şiirlerle teyit ederek yapılan yanlışla işaret eder. İlk defa İbrâhîm ed-Dağistani tarafından yayınlanan eserin tahkikli basımı da yapılmıştır.³⁰¹

f. Ebû Hafs ‘Umer b. Halef b. Mekkî, *Teskîfu’l-lisân ve telkîhu’l-cinân*

İbn Mekkî’nin bu eseri, dil hatalarının yanı sıra fıkıh, hadis ve tıp alanlarındaki ifadelerin hatalı kullanımlarını da barındırmaktadır. Sicilya’da yazıldığı kabul edilen eserin basımı ve tahkiki yapılmıştır.³⁰²

Yazar, eserini elli konu başlığına ayırmış, her başlık altında ele aldığı kelimeleri de alfabetik sıraya göre düzenlemiştir. Kelimelerin doğru okuyuşlarını önemsemiş, *galatu ehli’l-hadis*, *galatu ehli’l-fikh*, *galatu ehli’t-tib* gibi başlıklar açarak bu alanlarla ilgili kavramlarda yapılan hatalı kullanımları da incelemiştir. İbn Mekkî, diğer lahn eserlerinde alışık olmadığımız şekilde ‘avâm tabakanın doğru, havâsın ise yanlış kullandıkları ifadelerle dair bir başlık açmıştır.³⁰³ Eserin dikkat çeken yanı dönemin dil yozlaşmasındaki durumu bize aktaran şu ifadeleridir:

‘Avâmın çoğu yaptığı hatanın farkında değildir. Sanki kendisine bilgiden büyük bir pay verilmiş gibi doğru konuşanı yadırgar. Küçük bir zümre hariç toplumun tümü yanlış ve doğrudan aynı seviyededir. O küçük zümre de sadece yazarken, okurken ve ilmî meselelerde fasih konuşur. Günlük konuşmalarında ise onlar da toplumun çoğunluğunun düştüğü hataya düşerler.’³⁰⁴

Bu ifadeler bize daha o dönemden itibaren dilde hissedilir bir bozulma olduğunu ve yazı dili ile halk dilinin ayrışmasının o dönemden itibaren hissedildiğini göstermektedir. Bu sitemlere İbn Mekkî’den yaklaşık bir asır sonra gelen İbnu’l-Cevzî de katılmaktadır.³⁰⁵ Bu da edebiyat ve günlük konuşma dili arasındaki farkın hissedilir seviyeye gelmesinin hicrî beşinci asırda başladığına ve bunu ilk defa dile getirenin İbn Mekkî olduğuna dair bir kanıt olarak görülebilir.

g. Ebu’l-Hasen ‘Alî b. Huseyn el-Bâkûlî, *Mâ telhanu fihi’l-‘âmmе fi’t-tenzîl*

³⁰¹ Salih Karacabey, “Hattâbî”, **DİA**, İstanbul 1997, c.16, s.491.

³⁰² Saffet Köse, “İbn Mekkî”, **DİA**, İstanbul 1999, c.20, s.174-175.

³⁰³ İbn Mekkî, **Teskîfu’l-lisân**, s.198-201.

³⁰⁴ İbn Mekkî, **Teskîfu’l-lisân**, s.15.

³⁰⁵ İbnu’l-Cevzî, **Takvîmu’l-lisân**, s.73.

el-Bâkûlî (ö. 543/1149) eserinde ‘avâm tarafından Kur’ân’da yapılan hatalara dikkat çekmeyi amaçlamıştır. Yazar, Kur’ân’daki lahnlarla ilgili bir esere rastlamadığını bu boşluğu doldurmayı arzuladığını belirtmiştir.³⁰⁶ Yazar, otuz adet hatalı kullanıma dikkat çekmiş ve doğru kullanım şekillerini delilleri ile ortaya koymuştur. Eserde ayetler nakledildikten sonra ‘avâmın yanlış okuyuş şekli belirtilmiş, dilbilgisi kuralları ve Arap ediplerin kullanımından deliller ile ‘avâmın yanlışlığı ispat edilmiştir. Bu eserin en farklı yanı, *lahnu’l-‘âmme* adıyla Kur’ân’daki hatalı okuyuşları ele aldığı bilinen ilk eser oluşudur.

h. İbn Hişâm el-Lahmî es-Sebtî, *el-Medhal ilâ takvîmi’l-lisân*

Endülüs’ün İşbîliyye (Sevilla) şehrinde dünyaya gelen İbn Hişâm el-Lahmî, (ö. 577/1181) ömrünün çoğunu Sebte’de geçirmiş, doğduğu şehir olan İşbîliye’de de vefat etmiştir. Dil ve edebiyatta yetkin olduğu gibi diğer alanlarda da eserler vermiştir.³⁰⁷ Yazar, eseri yazma sebebini şu ifadelerle dile getirmiştir:

*ez-Zubeydî -Allah razı olsun- kendi döneminde toplumun yaptığı hatalar ve kullanımlar hakkında eser yazdı. Ancak onlara bazı kelimelerde haksızlık etti ve onların yanlış yaptığını söyledi. Arapçada iki kullanıma da müsait olan ve iki yönlü kullanılan kelimeleri de hatalı kabul etti. Ben de kitabımda tüm bunları topladım haksız olduğu yerleri açıkladım. Daha sonra İbn Mekkî’nin Teskîfu’l-lisân ve telkîhu’l-cinân’daki hatalarını sıraladım. Kitabıma her ikisinin reddettiği kelimelerin eleştirisiyle başladım. Ayrıca kitaplarına almadıkları ve günümüzde toplumun hatalı kullandığı birçok kelimeyi de ekledim.*³⁰⁸

Eserin üslubu ve yaklaşım tarzı eleştireldir. Bu da yazarın dildeki tabii değişimi ve gelişimi dikkate aldığını göstermektedir. Harîrî’nin de aralarında olduğu birçok lahn yazarının aksine dilin çok anlamlılık, yan anlam, mecâz ve anlam genişlemesi gibi özelliklerini göz ardı etmemiş ve bu tür değişimi lahn olarak nitelememiştir.

Yazar eserini ilk ikisi reddiye olmak üzere altı kısma ayırmıştır. Reddiye olarak yazdığı bölümlerde öncelikle ez-Zubeydî ve İbn Mekkî’nin yanlış olarak gördüğü örnekleri alır, sonra da kendisini kastederek, (قال الرأى) ‘*reddeden dedi ki...*’

³⁰⁶ Ebu’l-Hasen ‘Alî b. Huseyn el-İsbehânî el-Bâkûlî, *Mâ telhanu fihi’l-‘âmme fi’t-tenzîl*, Muhammed Ahmed ed-Dâllî (Thk.), Mecelletu Mecme’i’l-lugati’l-‘Arabiyye, Dimeşk ts., s.35.

³⁰⁷ M. Reşit Özbalıkcı, “İbn Hişâm el-Lahmî”, *DİA*, İstanbul 1999, c.20, s.73-74.

³⁰⁸ Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Hişâm el-Lahmî es-Sebtî, *el-Medhal ilâ takvîmi’l-lisân*, Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Thk.) Dâru’l-beşâreti’l-İslâmiyye, Beyrut 2003, s.26.

diyerek örneği kendi penceresinden ayet, şiir ve aralarında Harîrî'nin de olduğu âlimlerden nakillerle ispatlamıştır. Diğer dört bölümde de kendi dönemindeki insanların yaptığı hataları ele almıştır. Bu eser, farklı ve gündelik hayattan eşya, şehir ve şahıs isimlerini de kapsamıyla dönemin sosyal hayatına da ışık tutar mahiyettedir.

i. Ebû Muhammed ‘Abdullâh b. Berrî, *Galatu'd-du‘afâ mine'l-fukahâ*

el-Cevherî'nin (ö. 400/1009) *es-Sihâh* adlı sözlüğüne hâşiye yazan ‘Abdullâh b. Berrî, (ö. 582/1187) söz konusu eserinde sadece fıkıhçıların dil ve anlam açısından yanlış kullandıkları kelimeleri ele almıştır. Metot olarak Harîrî'ye benzer bir yol izlemiştir. Maddeyi ele alacağı zaman önce (وَيَقُولُونَ) ifadesiyle başlamış, maddelerin diziminde herhangi bir sistem takip etmemiştir. Sekiz sayfadan oluşan eser, doksan sekiz madde içermektedir. Bazı yazmalarda ez-Zubeydî'nin *Lahnu'l-'avâm* adlı eserinin sonuna bitişik olarak yazılmıştır. İçerik olarak Harîrî'nin *Durre*'sinden ve İbn Mekkî'nin *Teskîfu'l-lisân*'ından bariz izler taşımaktadır.³⁰⁹

j. Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî el-Bağdâdî, *Takvîmu'l-lisân*

Takvîmu'l-lisân, İslâmî ilimlerin birçok alanında eser veren, takdir edildiği kadar eleştirilen ve yüzlerce esere imza atan İbnu'l-Cevzî'nin³¹⁰ lahn alanında yazdığı eserdir. Bu eser, es-Safedî gibi kendisinden sonra gelen dilcileri etkilemiştir. Yazar, eserinin lahn alanında yazılmış mühim eserlerin derlemesi olduğunu, üslubunun alfabetik, içeriğinin ise ses ve anlam açısından yanlış kullanılan kelimelerden oluştuğunu belirtmiştir.³¹¹

Eser o döneme kadar yapılan çalışmaların hülasası mahiyetinde olup, lahn alanında toplu bilgi sunması ve kelimelerin alfabetik sıraya göre dizilmesi açısından değerli bir kitaptır. Eserini oluştururken yararlandığı kitapların bir kısmının ismini verirken bir kısmını vermemiştir.³¹² Ancak naklettiği hatalara bakıldığında

³⁰⁹ Eser, Sâlih ed-Dâmin tarafından tahkik edilmiş, ‘Âlemu'l-kutûb tarafından da Beyrut'ta basılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Ramazân ‘Abduttevvâb, **Lahnu'l-'âmm ve't-tatavvuru'l-lugavî**, Mektebetu zehrâ eş-şark, Kahire 2000, s.281-285.

³¹⁰ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz-Casim Avcı, “İbnu'l-Cevzî Ebu'l-Ferec”, **DİA**, İstanbul 1999, XX, 543-549.

³¹¹ İbnu'l-Cevzî, **Takvîmu'l-lisân**, s.74-75.

³¹² İbnu'l-Cevzî, **Takvîmu'l-lisân**, s.74.

yararlandığı eserler arasında Harîrî'yi de görmek mümkündür. ‘Abdulazîz Matar’ın tahkik ettiği bu eser, Dâru’l-me‘ârif ve Dâru sâdır tarafından basılmıştır.

k. es-Sekûnî el-İşbîlî, Lahnu’l-‘avâm fî mâ yete’alleku bi ‘ilmi’l-kelâm

es-Sekûnî³¹³ (ö. 717/1317) bu eserinde dil hatalarından ziyade ifadelerin kelam ilmi açısından uygunluğunu ele almış ve itikadî açıdan uygun olmayan tabir ve kullanımları derlemiştir. Bu ifadelerin lahn oluşunu da kelam ilminin delilleri çerçevesinde ayet ve hadislerle ispatlamıştır. Ele aldığı örneklerin çoğu kelam açısından uygun olmayan kullanımlar olmakla birlikte eserde dil hatalarından kaynaklanan örnekler de bulunmaktadır. Birinci kısma örnek olarak ele aldığı şu cümleyi göstermek mümkündür.

(وَيَقُولُ قَائِلُهُمْ إِذَا رَأَى طِفْلاً صَغِيراً مَتَّالِماً: هَذَا الطِّفْلُ أَصَابَهُ هَذَا الْأَلَمُ بِذُنُوبِ وَالِدَيْهِ) ‘Onlardan

bazıları acı çeken küçük bir çocuk gördüklerinde şöyle der: Bu çocuk ebeveyninin günahından dolayı bu musibete düşer kaldı.’

Yazar bu cümlelerin başkasının hatasının cezasını suçsuz birine yükleme iması taşıdığını ve ﴿وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى﴾ ‘Hiçbir günahkâr, başkasının günahını yüklenmez.’³¹⁴ ayetine ters düşmesinden kelam açısından uygun bir kullanım olmadığını belirtmiştir.³¹⁵ İkinci kısma ise örnek olarak şu cümleyi göstermek mümkündür:

(وَيَقُولُ قَائِلُهُمْ: اللَّهُ وَكَبُرَ بِإِبْدَالِ وَاوٍ مِنَ الْهَمْزَةِ) ‘Onlardan bazıları da tekbirde hemzeyi

vâva dönüştürerek okur.’ Musannif bu örnekte de kelimenin dil açısından uğradığı tahribatı ele almıştır.³¹⁶

İbn Hibbân (ö. 354/965), el-Câhiz, Nazzâm (ö. 132/845), İbnu’r-Râvendî (ö. 298/911), Kindî (ö. 260/874), İbn Hazm, İbn Rüşd (ö. 595/1199), İbn Arabî (ö. 638/1240), Hallâc (ö. 309/922), gibi sakıncalı düşüncelere sahip olduğunu

³¹³ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Akçay-Ömer Türker, “Sekûnî”, **DİA**, İstanbul 2009, c.36, s.336.

³¹⁴ ez-Zümer, 39/7.

³¹⁵ Ramazân ‘Abduttevvâb, **Lahnu’l-‘âmme ve’t-tatavvuru’l-lugavî**, s.304; Seyhan Özsoy, ‘Sekûnî’nin Lahnu’l-‘âmme ve’l-hâssa Adlı Eserinin Edisyon Kritiği’ (Basılmamış yüksek lisans tezi M.Ü., SBE. İstanbul 2014), s.34.

³¹⁶ Ramazân ‘Abduttevvâb, **Lahnu’l-‘âmme ve’t-tatavvuru’l-lugavî**, s.303.

düşündüğü bazı yazarların adını vererek okuyucuya eserlerinden uzak durmayı telkin ederken Hatîb el Bağdâdî, Bâkîllânî, İsferyânî (ö. 418/1027) ve İbn Fûrek (ö. 406/1015) gibi yazarları ise tavsiye etmektedir.

Ülkemizde değişik kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan bu eserin Berlin’de ve Zeytûniye kütüphanesinde de yazma nüshaları bulunmaktadır. ‘Abdulkâdir Zemâme tarafından *Ma‘hedu’l-Mahtûtâtî’l-‘Arabiyye* dergisinde (17. sayı 1971) neşredilen eserin edisyon kritiği, Seyhan Özsoy tarafından Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde yüksek lisans çalışması olarak yapılmıştır.

I. Kemalpaşa-zâde, *et-Tenbîh ‘alâ galatî’l-câhili ve’n-nebîh*

Osmanlı devletinin yükseliş döneminde yetişen ve dönemin ilim adamları arasında akla ilk gelenlerden olan Kemalpaşa-zâde’nin (ö. 940/1534) Tokat’ta doğduğu kabul edilmektedir. Arap âleminde İbn Kemal Paşa olarak bilinen müellif, askeriye mensup bir komutan iken ilmiye sınıfına geçmiş ve birçok alanda eser vermiştir.³¹⁷

Söz konusu eserin muhtevası güncel kelimeler olup daha çok Anadolu Arapça eser yazan müelliflerin hatalı kullandıkları kelimelerden oluşmaktadır. Derlenen bu kelimeler önceki kitapların tekrarından çok dönemin toplumunda kullanılan kelimelerdir. Yazar, galat kelimeleri üç kısma ayırmış; birinci kısımda lahn olarak görülen ancak Arap dilinin mantığına bir vecihle uyanları, ikinci kısımda Arap dili mantığına uymadığı halde elit kesimin diline sirayet etmiş kelimeleri, üçüncü kısımda ise dile hiçbir şekilde uymayan ve sadece ‘avâm tabakanın kullandığı kelimeleri derlemiştir. Alfabetik sırayla zikrettiği kelimeler yüz elli adedi bulunmaktadır.

Eseri önemli kılan faktörlerden biri günümüzde de Türkçede kullanılan ve yazı diline geçmiş Arapça kökenli birçok kelimenin doğru şeklini vermesidir. Buna örnek olarak Türkçede kullanılan *muhabbet* kelimesinin Arapça fonetik kurallarına uymadığını, kelimenin *mahabbet* şeklinde okunması gerektiğini dile getirmesi

³¹⁷ Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Şerafettin Turan ve diğerleri, “Kemâlpâşazâde”, **DİA**, İstanbul 2002, c.25, s.238-247; Sarıkaya, **Kemal Paşa-zâde’nin**, s. 28-94.

gösterilebilir.³¹⁸ Eserin bir diğer önemli yanı da ele aldığı Arapça dil hatalarında Türkçenin etkisini gösteren örneklerle yer vermesidir. Zira Kemalpaşa-zâde'nin derlediği hataların temelinde Türkçenin etkisini görmek mümkündür. Buna örnek olarak (خَيْرَان) şeklinde okunması gereken kelimenin (خَيْرَان) veya (هَزَان) şeklinde okunması gösterilebilir.³¹⁹

Yazar, eleştirilerini edebî üslup içerisinde ince dokundurmalarla zenginleştirmiş, şairliğini nesir nazmı olan bu eserinde göstermiştir. Ayrıca yazarın kendi coğrafyasındaki topluma lahn konusunda kitap yazma gereği duyması, o dönemde Osmanlı toplumunda Arapçanın yaygınlığına bir kanıt olarak görülebilir.

Kemalpaşa-zâde'nin bu eseri günümüze ulaşmış ve araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Eser, 'Abdulkâdir el-Magribî'nin tahkiki ile Dâru'l-muktabes tarafından yayınlandığı gibi ülkemizde başta Zuhâl Kültürel ve Muammer Sarıkaya olmak üzere birçok araştırmacı tarafından akademik çalışmalara konu edilmiştir.

m. Hâlid el-Hûlî, *el-Ahtâu'l-lugaviyye eş-şâi'a fi's-sihâfeti'l-'Arabiyye*

Bu eser, el-Hûlî tarafından iletişimde büyük yer tutan gazetelerdeki hatalara dikkat çekmek üzere hazırlanmıştır.³²⁰ Modern dönemin icadı olan gazetelerin yaygınlıkları göz önüne alınınca dildeki etkileri daha iyi anlaşılır. Ayrıca gazetelerin kullanımı 'avâm tabaka tarafından her şekli ile kabule yakındır. Bu etkinin farkında olan yazar, eserini gazetelerdeki yanlışlara yönelik hazırlamış ve bu anlamda öncü olmuştur. İki kısımdan oluşan eserin birinci kısmı teorik bilgi olan dil, lahn, 'âmmî ve fasîh kavramlarının tanımı ve detaylarıyla ilgili olup, ikinci kısmı ise yazarın Mısır gazetelerinde karşılaştığı imlâ ve gramer hatalarının somut örneklerinden oluşmaktadır.

Lahn alanında yapılan çalışmalar elbette bunlardan ibaret değildir. Ancak tüm eserlerin burada zikredilmesi çalışmanın amacını aşan bir durumdur. Lahn çalışmalarının genel bir resmini çizen yukarıdaki eserlerin içerik ve üslupları ışığında şu sonuçları elde etmek mümkündür:

³¹⁸ İbn Kemal Ahmed Şemseddin Kemalpaşa-zâde, **et-Tenbîh 'alâ galatî'l-câhili ve'n-nebîh**, 'Abdulkâdir el-Magribî (Thk.) Daru'l-muktabes, Beyrut 2014, s.44.

³¹⁹ Kemalpaşa-zâde, **et-Tenbîh**, s.46-47.

³²⁰ 'Abdurrahmân el-Hûlî, **el-Ahtâu'l-lugaviyye eş-şâi'a**, s.9.

Arap dilbilimciler, genel anlamda dilin kökeni, gösterge bilim ve anlam bilim gibi temel konuları erken dönemlerde kayda geçirmiş ve tartışmıştır. Arap dilinin korunmasına yönelik ciddi çalışmalar yapılmıştır. Dil etkileşiminin temel noktaları ele alınmış, çok anlamlılık, eş anlamlılık gibi boyutlar ve dilin gelişime uygun olduğu gerçeği dikkate alınmıştır. Toplumda mevcut olan lahna karşı mücadele edildiği gibi ortaya çıkması muhtemel yanlışlara karşı da tedbir amaçlı eserler telif edilmiştir. Bu eserler, geçmişten günümüze Arap dilinin değişim aşamalarını takip imkânı sunmaktadır.

1.5. LAHN ESERLERİNİN TASNİFİ

1.4.1. Yöntem Açısından Lahn Eserleri

Ele alınan örnekler ışığında bakıldığında lahn eserlerinde hem içerik hem de sunum açısından farklı yöntemler izlendiği görülür. Derlenen örneklerin sunumunda izlenen yöntem açısından lahn eserlerini iki kısma ayırmak mümkündür.

1.4.1.1. Belli Bir Yönteme Dayanan Eserler

Ele aldıkları lahn örneklerini belli bir sisteme göre düzenleyen yazarların tümü de aynı sistemi takip etmemiş, kimisi alfabetik sıralamayı dikkate alırken kimisi ise lahn yapanları veya lahnın çeşidini dikkate alarak eserini telif etmiştir. Bazı eserlerde ise örneklerden ziyade genel ilkeler geliştirilmiş ve bu ilkeler altında örneklendirme yapılarak vezne dayalı bir sistem takip edilmiştir. Belli bir sistemi takip eden eserlere örnek olarak İbnu's-Sikkât'in *İslâhu'l-mantık*, İbn Mekkî'nin *Teskîfu'l-lisân* ve İbnu'l-Cevzî'nin *Takvîmu'l-lisân* adlı eserlerini vermek mümkündür.

1.4.1.2. Belli Bir Yönteme Dayanmayan Eserler

Birçok bilim dalında olduğu gibi lahn eserlerinde de sistemleşmenin belli bir süreçten geçtiği görülmektedir. İlk nüvelerine bakıldığında bilgilerin genelde dağınık ve belli bir çerçeveye dayanmadığı görülür. Bu tür eserlere el-Kisâî'nin *Mâ telhanu fîhi'l-âmmeh*, İbn Hâleveyh'in *Leyse fî kelâmi'l-'Arab*, ve ez-Zubeydî'nin *Lahnu'l-'avâm* adlı eserlerini örnek olarak göstermek mümkündür.

Bu eserlerde bilginin sunumunda herhangi bir sistemin takip edilmediği ve yazarın kelimeleri düzensiz işlediği görülür. Bu da eserin içeriğine ulaşmayı ve bilgilerin görsel olarak zihinde canlanmasını zorlaştırmaktadır. Bu türün ortak noktası, konuyu kelime bazında işlemeleridir. Bu eserlerin yazarları, genelde ya şahit oldukları kullanımları veya yazılı belgelerden derledikleri lahn örneklerini incelediklerini belirtmiştir.³²¹

1.4.2. İçerik Açısından Lahn Eserleri

1.4.2.1. Dil Açısından Lahn Sayılan Örnekleri Derleyen Eserler

Birinci gruptaki eserler, dil açısından hatalı kabul edilen kullanımları ele alan eserlerdir. Bu eserlerde herhangi bir kullanımın yanlış oluşu, Arapçanın gramer kuralları ve genel kullanıma dayanarak temellendirilir. Bu tür eserlerin muhtevasında yazım hataları da bulunmaktadır. Lahn eserleri içerisinde en yaygın olan eserler bu tür eserlerdir. Bunlara örnek olarak el-Kisâî'nin *Mâ telhanu fîhi'l- 'âmme*, İbnu's-Sikkît'in *İslâhu'l-mantık*, İbn Hâleveyh'in *Leyse fî kelâmi'l- 'Arab* adlı eserlerini göstermek mümkündür.

1.4.2.2. Diğer Bilimler Açısından Lahn Sayılan Örnekleri Derleyen Eserler

İkinci grup lahn eserleri ise dil açısından hatalı kullanımlardan ziyade, belli bir bilim dalındaki kavram veya ifadelerin o bilim dalının kurallarına aykırı kullanılmasını ele alan eserlerdir. Bu tür eserler, örneğin fıkıh ilminde bulunan kavramların veya ifadelerin yine fıkıh ilmi kuralları çerçevesinde değerlendirilerek hatalı yönlerini ele almaktadırlar. Bu tür eserlere örnek olarak es-Sekûnî'nin *Lahnu'l- 'avâm fî mâ yete'alleku bi 'ilmi'l- kelâm*, el-Bâkûlî'nin *Mâ telhanu fîhi'l- 'âmme fî t-tenzîl*, el-Hattâbî el-Bustî'nin *İslâhu galati'l-Muhaddisîn ve İbn Berrî'nin Galatu'd-du'afâ mine'l-fukahâ* isimli eserleri verebiliriz. Lahn literatüründe bu tür eserler, yaygın olmadıkları gibi bir dil olarak Arapçaya herhangi bir katkı amacı da gütmemektedirler.

³²¹ Bazı eserlerin mukaddimesinde yazarların 'Ne zaman gördüm ki toplumda hatalı kullanımlar artmış, ben de bu eseri yazdım' gibi ifadeleri de bunu destekler mahiyettedir. ez-Zubeydî, **Lahnu'l- 'avâm**, s.61-61; Harîrî, **Durre**, s.115.

Genel anlamda lahn eserlerinin dili korumadaki etkilerini ortaya koymak, tashîh ettikleri örneklerin toplumda kabul görüp görmediğinin tespitiyle mümkündür. Bu amaçla lahn eserlerine bakıldığında kendi dönemlerinden derledikleri bazı örneklerin sonraki dönemlerde tavsiye ettikleri şekilde düzeltilerek kullanıldığı, bazılarının ise eski şekli ile kullanılmaya devam ettiği görülür.

Bunun bir takım nedenleri vardır. Bunlardan en önemlisi düzeltme çabalarının yanlış kullanımın yaygınlaşmasından sonra gerçekleşmesidir.³²² Bir diğer neden de mecâz, istiâre, anlam genişlemesi ve daralması gibi dildeki tabîî değişim ve gelişimler göz önüne alınmayarak birçok kelimenin gereksiz yere lahn ile nitelenmesidir. Dilin temel mantığına aykırı olan ve lahn eserlerinin ittifakla reddettiği kelimelerin birçoğunun tedavülden kalkmış olması, söz konusu nedenleri desteklemektedir.

Harîrî'nin eserinde yanlış kullanım olarak tespit edip doğru kullanımını verdiği ve günümüzde önerdiği şekliyle kullanılan ifadelere şu örnekleri vermek mümkündür:

(وَيَقُولُونَ قَدْ حَدَّثَ الْأَمْرُ فَيَضُمُونَ الدَّالَ) Harîrî bu örnekte (حدث) fiilin kendi kalıbı dışında kullanılmasını hatalı olarak değerlendirmiş ve fiilin orta harfinin fetha ile okunması gerektiğini belirtmiştir.³²³ Gerek klasik metinlerde gerekse de günümüz kullanımında bu fiilin Harîrî'nin önerdiği şekilde kullanıldığına şahit olmaktayız.³²⁴

(وَيَقُولُونَ لِّلْمَتَوَسِّطِ الصِّفَةِ هُوَ بَيْنَ الْبَيْنَيْنِ) Bu örnekte de (بَيْنَ) kelimesinin tesniye kipinde kullanılmasını³²⁵ lahn olarak niteleyen Harîrî, kelimenin (هُوَ بَيْنَ بَيْنَ) şeklinde

³²² Bunun güncel örneklerinden biri yabancı kökenli “kompitör” kelimesi yerine TDK’nın önerdiği ve halkın da kabul ettiği “bilgisayar” kelimesidir. Diğer yandan yabancı kökenli bir kelime olan “selfie” yerine önerilen “özçekim” kelimesi, halk arasında yeterince kabul görmeyerek yaygınlaşmamıştır.

³²³ Harîrî, **Durre**, s.187.

³²⁴ İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, c.2, s.131. Ancak şunu belirtmekte fayda vardır: Bu fiil قَدْ fiili ile kullanıldığında vezin açısından uyumun sağlanması için ötre ile okunması caizdir. Ancak (حَدَّثَ) fiili normalde ötre ile okunmamalıdır. Harîrî'nin lahn saydığı da normal kullanımda ötre ile okunmasıdır.

³²⁵ Kanaatimizce (بَيْنَ) kelimesinin bu şekilde kullanılmasının arka planında genelde birden fazla sayı bildiren kelimelere izafetle kullanılması yatmaktadır. Hâlbuki bu kullanım izafet değil lafzî bir tektir. Lafzî tektirler de Arap dilinde bir önceki lafzın tekrarıyla olur.

tekil olarak tekrar edilmesini önermiştir.³²⁶ Bu hatanın düzeltildiğine ve günümüzde artık hatalı şekliyle kullanılmadığına şahit olmaktayız.

Harîrî'nin lahn olarak gördüğü ve sahîh şeklini önerdiği bazı kullanımların ise buna rağmen toplumda yaygın olarak hatalı şekli ile kullanıldığını görmek de mümkündür. Bu tür kullanımlara şu örnekleri verebiliriz:

(إِنْدُأْ بِهْ أَوْلَا) Harîrî, (وَيَقُولُونَ ابدَأْ بِهْ أَوْلَا، وَالصَّوَابُ أَنْ يُقَالَ: ابدَأْ بِهْ أَوْل بِالصَّم) cümlesinde geçen (أَوْلَا) kelimesinin tenvinli şekilde okunduğunu, hâlbuki kelimenin mebnî olduğundan dolayı tenvinsiz ve ötreli okunması gerektiğini dile getirmiştir.³²⁷ Harîrî'nin önerisine rağmen günümüzde (أَوْلَا) şeklinde okunduğu görülmektedir.

Harîrî'nin önerisinin toplumda karşılık bulmamasının nedeni, tenvinle okunmasına gramer açısından bir engelin bulunmamasıdır. Zira bu kelime, ism-i tafdîl olarak kabul edildiğinde mebnî olsa da (سَابِقَا) anlamında mu'rab bir kelime olarak görülmesinde herhangi bir engel yoktur.³²⁸ Bu da toplumda bu kelimenin yayılmasında etkili olmuştur.

(وَيَقُولُونَ لِلْبَلَدَةِ الَّتِي اسْتَحْدِثَهَا الْمَعْتَصِمُ بِاللَّهِ سَامَرَا، فَيُوهَمُونَ فِيهِ وَالصَّوَابُ أَنْ يُقَالَ فِيهَا: سر من رأى) Harîrî bu örnekte Abbâsiler döneminde kurulan şehrin isminin (سر من رأى) 'Surra men reâ' şeklinde olması gerekirken (سَامَرَا) 'Sâmarrâ' şeklinde okunduğunu ve bunun hata olduğunu belirtmiştir.³²⁹ Ancak Harîrî'nin bu önerisine rağmen halk arasında (سر من رأى) şeklinde bir kullanım neredeyse yoktur. Bunun en büyük nedeni de Harîrî'nin müteşeddîd davranarak Arap dilinin temelinde var olan naht kavramıyla elde edilmiş bir kullanımı lahn olarak nitelemesidir.

³²⁶ Harîrî, **Durre**, s.207.

³²⁷ Harîrî, **Durre**, s.306.

³²⁸ Harîrî, bu eleştirisine rağmen kelimeyi (أَوْلَا) şeklinde kullanmaktadır. Bkz. Harîrî, **Durre**, s.231, 299; **Makâmât**, s.114.

³²⁹ Harîrî, **Durre**, s.392.

1.5. GÜNÜMÜZDE ARAP DİLİNİ KORUMA ÇABALARI

Günümüzde Arapçayı konuşan Arap âleminin siyasî anlamdaki parçalanmışlığı dile de yansımış, her ülkenin dili nerdeyse diğer Arap toplumları tarafından anlaşılmayacak derecede değişmiştir. Dilciler, Arapçadaki bozulmalara karşı çaba sarf etmiştir. Bu çabalar her ne kadar ‘avâm tabakayı lahndan alıkoyamamışsa da özellikle görsel ve yazılı medyada etkisini göstermiştir. Bu çabaları özetle ele almak, geçmiş ve yaşadığımız zamanı karşılaştırma imkânı verecektir.

Genel anlamda bakıldığında modern dönemin beraberinde getirdiği iletişim imkânları sonucunda artan dil bozulmalarına karşı milletlerin harekete geçtiği görülür. Günümüzde fasîh Arapçayı korumak için lahna karşı yapılan çalışmalar, devlet ve birey çabaları olmak üzere iki başlık altında incelenebilir.

Devlet bağlamındaki çabalara dil kurumlarının oluşturulması ve kanunlarla medyanın denetlenmesi örneklerini vermek mümkündür. Nitekim Arap ülkelerinin hemen hemen hepsinde ülkemizdeki Türk Dil Kurumu’nun görevini ifa eden *Mecma’u’l-lugati’l-‘Arabiyye* isimli kurumlar bulunmaktadır. Bu kurumlar, yazılı ve görsel yayın organlarının fasîh Arapça ile yayın yapmasını takip etme ve yeni çıkan anlamlara Arap diline uygun şekilde isim koyma yetkisine sahiptir. Ayrıca eski yayınları neşredip fasîh Arapçaya katkıda bulunan ve *Vizaretu’l-evkâf* olarak isimlendirilen bakanlıklar bulunmakta ve dili korumak için kanunlar çıkarmaktadır. Bu kanunlardan biri de 2015 yılında Ürdün’de çıkan ve on sekiz maddeden oluşan *Arap Dilini Koruma Kanunu*’dur.³³⁰ Bu kanun, özetle şu hususları içermektedir:

a. Resmi kurum ve kuruluşlarda, ticarî meskenlerde, okullarda, cadde isimlerinde mümkün oldukça Arapça kelimeler kullanılacak gerekli görülmesi halinde Arapça ibare daha büyük puntoda ve görünür olması şartıyla yabancı tercümesi de eklenebilecektir.

b. Eğitim müesseslerinde öğretmenler Arapça eğitim verecek, görsel ve işitsel yayınlarda Arapça kullanılacak, yabancı programlar açık ve görünür şekilde fasîh Arapçaya çevrilerek sunulacaktır.

c. Bilimsel yayınlar Arapça yayınlanacak, yabancı dilde yazılan yazılara Arapça tercümeleri eklenecektir. Ayrıca bilimsel terimler yabancı kelimeler yerine kurulun uygun gördüğü Arapça kelimelerle ifade edilecektir.

³³⁰ <http://www.majma.org.jo/index.php/2015-07-14-08-30-44.html>, Erişim tarihi: 26.10.2015.

Arap âleminde artan dil bozulmalarına karşı bireysel çalışmalar da hız kazanmış, modern dilbilimin ortaya koyduğu yeni veriler de göz önünde bulundurularak kıymetli eserler verilmiştir. Kimi yazarlar yazılı basında yapılan hataları eleştirerek konuya dikkat çekmiş, kimisi de ‘avâm tabakanın kullandığı kelimelerin fasîh dildeki karşılığını bulup okuyucudan fasîh kelimeyi kullanmasını istemiştir. Bu çalışmaları yakından tanımak ve modern dönem ile klasik çalışmaları gerek içerik gerekse de üslup açısından karşılaştırma imkânı elde etmek için modern dönemin önemli bazı eserleri içerik ve metot açısından ele alınacaktır.

a. Muhammed ‘Adnânî, *Mu‘cemu’l-ahtâi’s-şâi’a*

Eser, yazılı ve görsel basında yapılmış hatalardan örnekler barındırmaktadır. Bu örnekleri uzun süren bir takip ile elde ettiğini belirten yazar, bu yanlışların sahîh şeklini verdikten sonra önerisinin doğruluğunu başta Kur’ân, hadis ve Emevîler dönemine kadar olan Arap şiiri ile desteklemektedir.³³¹ Yazar, dilin gelişim boyutuna dikkat çekerek katı olmaktan uzak kalacağını da belirtmektedir.³³² Eserde derlenen kelimeler alfabetik sıraya göre ele alınmıştır. Yazar, kendisinden önceki dönemlerde yanlış telakki edilen bazı kelimelerin doğru olduğunu da söyleyerek düzeltmeler yapmıştır.

Hatalı olarak telakki edip düzeltmesini yaptığı cümlelerden biri (هَذَا الْبُئْرُ عَمِيقٌ) ‘bu kuyu derindir.’ cümlesidir. ‘Adnânî, bu örnekte Arap dilinin esaslarından olan mübteda ile haber arasındaki erillik ve dişilik uyumuna riayet edilmeyerek hata yapıldığını belirtmiş ve doğru kullanımın (هَذِهِ الْبُئْرُ عَمِيقَةٌ) şeklinde olduğunu belirtmiştir.³³³ Aynı zamanda (سُئِلَ عَنْكَ الْخَيْرُ) ‘Güzellik senden sorulsun.’ şeklinde okunması gereken cümlenin (سَلَّ عَنْكَ الْخَيْرُ) ‘Güzellik seni sorsun.’ şeklinde okunarak hata yapıldığını ifade etmiştir.³³⁴

b. Hâlid el-Hûlî, *el-Ahtâu’l-lugaviyye eş-şâi’a fi’s-sihâfeti’l-‘Arabiyye*

³³¹ ‘Adnânî, *Mu‘cemu’l-ahtâi’s-şâi’a*, s.5.

³³² ‘Adnânî, *Mu‘cemu’l-ahtâi’s-şâi’a*, s.5-9.

³³³ ‘Adnânî, *Mu‘cemu’l-ahtâi’s-şâi’a*, s.33.

³³⁴ ‘Adnânî, *Mu‘cemu’l-ahtâi’s-şâi’a*, s.115. Bu tespit Harîrî tarafından da dile getirilmiştir.

Eserini iki ana bölüme ayıran yazar, birinci bölümü dilin tanımına, önemine ve lahn olgusunun çıkış nedenlerine, ikinci bölümü ise gazetelerden derlediği somut örneklerle ayırmıştır. Bu örnekler başta gramer hataları olmak üzere imlâ ve yersiz kelime kullanımı hatalarından oluşmaktadır. Yazar ele aldığı örneklerin lahn boyutunu ve sebeplerini açıklamış, doğru şekillerini de Kur'ân, hadis ve klasik Arap şiirinden örneklerle temellendirmiştir. Eser, ed-Dâru'z-Zehebiyye tarafından Mısır'da tarihsiz olarak basılmıştır. Ele aldığı örneklerden bazıları şunlardır:

(العَامِلِينَ فِي حَقْلِ السَّيَّارَاتِ يُهْدُونَ تَحِيَّةً) Bu cümlede dil kuralına muhalefet vardır. Zira (رَنْدَةً) (العَامِلُونَ) şeklinde okunması gerekir.³³⁵ (يَكْتُبُونَ رَانْدًا. وَالصَّوَابُ رَنْدَةً) örneğinde ise yazım yanlışına değinilmiştir.³³⁶

c. **Muhammed 'Abdullâh İbnu't-Temîn, *el-Lahnu'l-lugavî ve âsâruhû fî 'l-fikhi ve 'l-luga,***

İbnu't-Temîn tarafından kaleme alınan bu eserde lahnın tanımı, ortaya çıkış nedenleri ve sonuçları üzerinde durulmuş, diğer tüm eserlerden farklı olarak lahnın dinî boyutu da incelenmiştir. Verdiği örneklerden bazıları şunlardır.

(يُتْلَوْنَ الْبَاءَ مِنْ اللَّهِ أَكْبَرُ. فَتَصِيرُ أَكْبَارُ. وَالْأَكْبَارُ كَبِيرٌ وَهُوَ الطَّبَلُ) Bazı insanlar (اللَّهُ أَكْبَرُ) cümlesinde bulunan *be* harfini uzatıp (أَكْبَارُ) şeklinde okuyarak yanlış yaparlar. Zira (أَكْبَارُ) kelimesi, 'darbuka' anlamına gelen (كَبِيرٌ) kelimesinin çoğuludur.³³⁷ (يُتْلَوْنَ فِي أَوَّلِ أَشْهَادِهِمْ فَيُخْرِجُ عَلَى حَيْزِ الْأَسْتِغْثَامِ) Bazı insanlar (أَشْهَادُ) fiilinin başındaki hemzeyi uzatırlar. Bu da cümleyi soru şekline çevirir.³³⁸

İçerik ve örneklerine dair kısa bilgi verilen bu üç eser, günümüz lahn çalışmalarına örnek olarak görülebilir.³³⁹ Klasik lahn eserleri ile modern dönemde yazılan bu eserleri karşılaştırdığımız zaman şu sonuçları elde etmek mümkündür:

³³⁵ 'Abdurrahmân el-Hûlî, *el-Ahtâu'l-lugaviyye eş-şâi'a*, s.66.

³³⁶ 'Abdurrahmân el-Hûlî, *el-Ahtâu'l-lugaviyye eş-şâi'a*, s.44.

³³⁷ İbnu't-Temîn, *el-Lahnu'l-lugavî ve âsâruh*, s.90.

³³⁸ İbnu't-Temîn, *el-Lahnu'l-lugavî ve âsâruh*, s.90.

³³⁹ Bu eserler dışında da çalışmalar mevcuttur. Özellikle tashîh çalışmalarının dile katkısının ele alındığı ve lahn eserlerinin modern dönem dil bilimleri ışığında değerlendirildiği eserler günümüzde yaygınlaşmıştır. Bu alanda önde gelen eser ve yazarları şunlardır: Muhammed Dârî Hammâdî, *'Hareketu't-tashîhi'l-lugaviyyi fî 'l-'asri'l-hadîs*; Ramazân 'Abduttevvâb, *Lahnu'l-'âmme ve 't-tatavvuru'l-lugavî*; 'Abdulaziz Matar, *Lahnu'l-'âmme fî dav'i'd-dirâsâti'l-hadîs*.

Klasik lahn eserlerinde genellikle küllî kurallara yer verilmiştir. Ayrıca dilin değişim ve gelişim boyutu ihmal edilmiş, kelimelerin doğruluğuna veya yanlışlığına dayanak noktası olarak Kur'ân, hadis ve Arap şiirindeki kullanım gösterilmiştir. Hâlbuki bu üç kaynaktan geçen kullanımların yegâne doğru olarak telakki edilmeleri lehçelerin varlığıyla çelişmektedir. Zira bu üç kaynaktaki kullanımların dışındaki her kullanımı yanlış görmek, dili dar bir kalıba hapsetmeye neden olacaktır. Ayrıca dili koruma endişesiyle aşırıya gidilmiş, dilin fitrî gelişim kısımları dahi lahn kapsamında tasavvur edilmiştir.³⁴⁰

Modern lahn eserlerinde ise somut örnekler ön plandadır. Dayanak noktası olarak Kur'ân, hadis ve Arap şiirlerinin yanı sıra yöresel lehçeler ve dil kurumlarının kararları da kabul edilerek dayanağın çerçevesi geniş tutulmuştur. Modern dönemde yazılan eserlerde konuların planlaması önemsenmiş; örnekler bazen alfabetik sıralamaya tabi tutulmuş bazen de konu tasnifine ağırlık verilen bir düzen içerisinde sunulmuştur.

Bunun yanı sıra modern dönem eserlerinde klasik eserlerde pek rastlanılmayan yabancı kökenli kelimelere karşı da bir çaba söz konusudur. Dilin korunması adına mümkün oldukça kullanım alanı bulan kelimeleri hata kabul etmek yerine Arap diline uygun bir yorumlama tercih edilmiştir. Ancak bazen bariz hataları da dayanaktan yoksun zorlama yorumlarla sahîh kullanım kalıbına sokma hatasına düştükleri de görülür. Gerek klasik dönem gerekse de modern dönem eserlerinin ortak eksik yönleri, gereksiz kelime ve mantık çelişkisinden kaynaklanan anlatım bozukluklarının üzerinde yeterince durmamış olmaları görülebilir.

³⁴⁰ Buna örnek olarak Harîrî'nin anlam genişlemesine uğrayan مائدة kelimesini lahn saymasını göstermek mümkündür. Bkz. Harîrî, **Durre**, s.136.

İKİNCİ BÖLÜM

HARÎRÎ'NİN 'DURRETU'L-GAVVÂS' İSİMLİ ESERİ

İslâm âleminde ortaya çıkan birçok bilim dalı, Kur'ân ekseninde gelişmiştir. Mesela tefsir, Kur'ân'ın anlaşılması gayesiyle geliştirilmiş, fıkıh ise Kur'ân'ın ilkeleri ışığında bir yaşam şeklinin oluşturulması amacıyla ortaya çıkmıştır. Dil alanındaki çalışmalar da ilk başlarda Kur'ân'ın orijinal şeklinin korunması amacıyla geliştirilmiştir.³⁴¹ Kur'ân'ın anlaşılmasına yönelik çabaların bir sonucu olarak sonraki süreçlerde bir disiplin halini alan dil çalışmalarının kapsamı zamanla gelişmiş, Arap dilinin korunmasını da içermeye başlamıştır. Bunun neticesinde dilciler arasında, toplumda yaygınlaşan hatalı kullanım (lahn) örneklerini barındıran ve bu hatalara dikkat çeken çalışmalar ortaya çıkmıştır. Bu tür çalışmaların öncülüğünü *'Mâ telhanu fihi'l-âmmeh'* adlı eseriyle el-Kisâî yapmıştır. Daha sonra farklı isimlerle kaleme alınan benzer eserler, muhteva olarak yazım hatalarını da kapsayacak şekilde genişlemiştir. Hafîd Efendî'nin (ö. 1226/1811) de belirttiği³⁴² gibi bu amaçla yazılmış eserlerin en yaygını Harîrî'nin *Durretu'l-gavvâs* isimli eseridir.

Durre, nahiv ve edebiyat alanlarında da eser veren Harîrî'nin *Makâmât*'ından sonraki en önemli ve en çok bilinen eseridir. Kendisinden önce yazılan eserlerden edindiği birikime kendi döneminin örneklerini de ekleyerek özgün bir eser ortaya koyan Harîrî, kendisinden sonra gelen yazarları etkilemiştir. *Durre*'ye çok sayıda

³⁴¹ Ahmed Emîn, **Duha'l-İslâm**, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut ts., c.1, s.289; Ignace Goldziher, "Arap Dili Mektepleri", Süleyman Tülücü (Çev.), **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Tetkik Dergisi**, Yıl 1990, sayı: 9, s.330.

³⁴² Mehmed Hafîd Efendi, **ed-Dureru'l-muntahabâtu'l-mensûre fî islâhi galati'l-meşhûre**, Dâru't-tibâa, İstanbul 1221, s.3-4.

şerh, hâşiye, tekmile, reddiye ve ihtisâr gibi çalışmaların yapılması, eserin ehemmiyetini ortaya koyan en önemli kanıttır.

2.1. ESERİN İSMİ, AMACI VE KONUSU

Arap diline hâkimiyetini *Makâmât* adlı eseriyle ispatlayan Harîrî, yaşadığı dönemdeki edebiyatçıların konuşmalarında ve eserlerinde Arap dilinin genel kurallarına aykırı kullanımlarda bulunduklarını fark etmesi üzerine dilin korunması ve bu yanlışların yayılmadan düzeltilmesi adına bir eser telif etmeyi düşündüğünü belirtmiştir.³⁴³ Harîrî’den önce de dili korumaya yönelik eserler, (لَحْنُ الْعَامَّةِ) ‘*avâmın dil hataları*, (مَا تَلَحَّنُ فِيهِ الْعَامَّةُ) ‘*avâmın hatalı kullanımları*’ gibi isimler altında telif edilmişti. Ancak bu eserlerin birçoğunun içeriği, somut örneklerden ziyade genel ilkelerden oluşmaktaydı. Harîrî ise somut örneklerden yola çıkarak, dili en güzel şekliyle kullanmaları beklenen havâsın hatalarını ele aldığını iddia etmiştir.

Bazı eserlerin yazarlarına aidiyeti tartışmalı olsa da³⁴⁴ *Durre* için böyle bir durum söz konusu olmamış, eserin Harîrî’ye ait olduğu ittifaken kabul edilmiştir. Bunun bir nedeni de yazarın gerek mukaddimede gerekse de metin içerisinde kendi adını birçok kez zikretmesidir.³⁴⁵ Ancak eserin adı hakkında farklı kayıtlar bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda³⁴⁶ (دُرَّةُ الْغَوَاصِ فِيمَا يَلْحَنُ فِيهِ الْخَوَاصُّ) olarak geçse de, yaygın kanaate göre (دُرَّةُ الْغَوَاصِ فِي أَوْهَامِ الْخَوَاصِّ)³⁴⁷ tır.

(دُرَّةُ) kelimesi sözlükte ‘denizden çıkarılan iri inci tanesi’,³⁴⁸ (الْغَوَاصِ) kelimesi ise ‘daldı/dalıyor’ anlamına gelen (غَاصَ يَغُوصُ) fiilinden türetilen ve ism-i fâil olan (غَاصٌّ) kelimesinin mübalağa kipidir. ‘Dalgıç/dalgıçlığı meslek edinen kişi’

³⁴³ Harîrî, *Durre*, s.115.

³⁴⁴ Yazarlarına aidiyeti tartışmalı olan eserlere el-Kisâfî’nin ‘*Mâ telhanu fihî*’-l-‘âmmeh’ ile es-Suyûtî’nin ‘*Galatâtü*’l-‘avâm’ adlı eserleri gösterilebilir.

³⁴⁵ Harîrî, *Durre*, s.2,63.

³⁴⁶ el-Enbârî, *Nuzhetu*’l-elibbâ, s.327.

³⁴⁷ İbnu’l-Kıftî, *İnbâhu*’r-ruvât, c.3, s.23.

³⁴⁸ İbn Manzûr, *Lisânu*’l-‘Arab, c.4, s.282. درر mad.

anlamındadır.³⁴⁹ (أُوْهَام) kelimesi, ‘sanmak, zannetmek, hata yapmak’ anlamına gelen (وْهَم) kelimesinin kırık çoğuludur.³⁵⁰ (الْخَوَاصُّ) kelimesi ise ‘bir şeye özel/ait’ anlamına gelen (خَاصٌّ) kelimesinin kırık çoğuludur.³⁵¹ Burada toplumun edebî zevke ve yeteneğe sahip belli bir zümresini ifade etmektedir.

Harîrî, ilmi denize, kendisini dalgıca, ulaşılan sonuçları da incilere benzeterek teşbih sanatını kullanmıştır. Yazar sadece anlam açısından sanatsal ifade kullanmakla yetinmemiş daha önce yazılmış lahn eserlerinin aksine eserini isimlendirirken daha dikkat çekici ve zihinlerde kalıcı olması için mevzûn bir ifade kullanmıştır. Onun bu üslubu daha sonraki eserlerin mevzûn olarak isimlendirilmesinde örnek olmuştur.³⁵²

Harîrî eserinin adını, konusunu ve telif nedenini açıkça belirtmiş, yazım tarihi hakkında ise herhangi bir bilgi vermemiştir. Hâlbuki *Durre*’nin telif tarihi bizim açımızdan önemlidir. Zira bu sayede müellifin hata olarak gördüğü kullanımları diğer eserlerinde kullanmasını, zaman içerisinde yazardaki fikir değişikliği ile gerekçelendirmemiz mümkün olur. Yapılan araştırmalarda Harîrî’nin eserlerinde kesin bir sıralama bilgisine ulaşılamamıştır. Ancak Harîrî ile talebesi Ebu’l-Feth Hibetullâh b. Sa’d, b. Tilmîz arasında cereyan eden yazışmalardan yola çıkarak bir öngöründe bulunmak mümkündür. Bu yazışmaların bir kısmı şöyledir:

*er-Reîs Ebu’l-Feth Hibetullâh der ki: Harîrî ile Makâmât’ı yaymaya çalıştığım hicrî 495 tarihinden beri yazışıyorduk. Onunla hicrî 504 yılında Bağdat’ta görüşme imkânım olduğunda Makâmât’ı bizzat ondan defalarca dinledim. Hem (Mulhatu’l-i-râb) adlı eserini hem de Durre’yi bitirmesini hatırlatmak için defalarca ona mektup yazdım. Bana şu cevabı yazdı: Durre’nin ise gözden geçirilmesi için Bağdat’a doğru yola çıkmasını umarım. Ve yola çıkmış gibi.*³⁵³

Bu bilgilerden yola çıkarak *Makâmât*’ın Harîrî’nin ilk eseri olduğunu ve hicrî 495 yılından önce yazıldığını, *Durre*, *Mulhatu’l-i-râb* ve *Şerhu Mulhati’l-i-râb* adlı

³⁴⁹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, c.7, s.62. غوص mad.

³⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, c.12, 643. وهم mad.

³⁵¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, c.7 s.24. خَصَّ mad.

³⁵² Harîrî’den sonra eserlerin isimlendirilmesinde vezinli isim kullananlara ve eserlerine örnek olarak; ‘Alî b. Bâlî el-Konstantînî ve *Hayru’l-kelâm fi’t-takassî ‘an ağılâtî’l-‘avâm*, es-Safedî ve *Tashîhu’t-tashîf ve tahrîru’t-tahrîf*, İbn Manzûr ve *Tehzîbu’l-havâs min Durreti’l-gavvâs*, İbn Hanbelî ve *Sehmu’l-elhâz fi vehmi’l-elfâz*’ı göstermek mümkündür.

³⁵³ el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-udebâ*, c.4, s.611-613. (özetlenerek alınmıştır.)

eserlerin ise *Makâmât*'tan ve hicrî 504 tarihinden sonra telif edildiğini söylemek mümkündür. Risalelerin telif tarihi hakkında ise herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Harîrî, *Durre*'nin telif nedenini ve amacını şöyle dile getirmektedir:

*Edebiyatta makam sahibi olduğunu iddia eden bir kesimin, görülmesi durumunda ayıplanacak olan ve onların şanında eksikliğe yol açacak dil hatalarında 'avâm tabakaya benzediklerini ve onların kalemi ile yazmaya başladıklarını gördüm. Onlara olan saygım ve namlarının güzelleşmesine olan yükümlülük hissim, beni onları uyarmaya ve yanlış kullanımları onlara açıklamaya sevk etti. Hasadı temiz ve kendisine istediğini kardeşine de isteyenlerden olmak için bu kitabı telif ettim.*³⁵⁴

Eserin girişinde iyi niyetini bu şekilde ifade eden Harîrî, bitiminde de eseri telif etmekten kastının kusurları araştırmak veya yanlışları ortaya koyup insanları teşhir etmek olmadığını, aklı başında kişilerin böyle bir şeyi yapmaması gerektiğini net ifadelerle belirtmiştir.³⁵⁵

Durre'nin konusu ise anlatım bozuklukları ve yazım hatalarıdır. Yazar, ayrıca derli toplu olarak başka bir yerde bulunamayacak önemli bilgileri de eserinde topladığını ifade eder.³⁵⁶ Eserin ismi her ne kadar sadece havâsın dil hatalarının ele alındığı izlenimini verse de eserde 'avâm ve havâsın dil hataları ele alınmış ve ikisi arasında net bir ayırım yapılmamıştır.'³⁵⁷

2.2. METODU

Durre'nin girişinde eseri yazma nedenini ve amacını açıklayan Harîrî, yazım esnasında izleyeceği yönteme dair herhangi bir bilgi vermemiştir. Eserinde toplumdaki hatalı kullanımları ele almış, akabinde bunun doğru kullanımını göstermiştir. Lahn olarak gördüğü maddelerin sıralamasında herhangi bir düzen takip etmemiş, maddeleri gelişigüzel sıralamıştır. Hatalı maddeleri ele alırken (وَيَقُولُونَ) 'derler' ifadesiyle başlamış, kimi maddelerde hatalı kullanımın hatalı yönünü açıklarken kimi örneklerde ise hatalı yönleri açıklamadan kanaatince olması

³⁵⁴ Harîrî, *Durre*, s.2.

³⁵⁵ Harîrî, *Durre*, s.433.

³⁵⁶ Harîrî, *Durre*, s.115.

³⁵⁷ Yazar bazı yerlerde açıkça 'avâmın yaptığı en fahiş hatalardan biri de şudur' diyerek 'avâmın hatalarına da yer vermektedir. Harîrî, *Durre*, s.307, 329.

gerekeni, (والصواب، والصحيح، والأصح، والوجه، وَتَصْحِيح هَذَا الْكَلَامِ) gibi ifadelerle açıklamıştır.³⁵⁸ Bazen (وَكُلُّ ذَلِكَ لِحَنٍ مُجْمَعٍ عَلَيْهِ وَغُلَطٌ مُقْطُوعٌ بِهِ) ‘*Tüm bunlar hatalı olduklarına dair görüş birliği bulunan kullanımlardır ve kesin hatadır*’ gibi ifadelerle kullanımın bariz hata olduğuna vurgu yapmıştır. Ayrıca kullanıcıları latif bir şekilde uyarmış, ağır ifadeler kullanmaktan kaçınmıştır.

İddiasını ispatlamak için ayet, hadis, eski Arap şiiri ve Arap dili gramerinden yararlanmıştır. Ele aldığı ayet, hadis ve şiirlerden gramer veya anlam açısından izaha muhtaç gördüklerini detaylıca ele almıştır. Ancak gerek hadislerin gerekse de şiirlerin kaynağı konusunda sabit bir metot uygulamamış, hadislerin senedini, şiirlerin sahibini ve müfessirlerin adını bazen açıklamış³⁵⁹ bazen de açıklamamıştır.

İstişhad için kullandığı ayetlerin başında (كما قال تعالى), ‘Yüce Allah’ın dediği gibi’, hadislerin başında (وفي الحديث) ‘*Hadiste*’, şiirlerde ise (كقول الشاعر, كما قال الشاعر) ‘*Şairin sözü gibi, şairin dediği gibi*’ vb. ifadeler kullanmıştır. Şiir türleri arasında ayırım yapmaksızın recez, basit, tavîl gibi bahirlerde yazılmış şiirleri kullanmıştır. Seçtiği şiirlerin istişhâd dönemi şiirlerinden olmasına önem vermiştir. Yeri geldikçe konu ile bağlantısını kurduğu hikmetli kıssa ve olaylara da yer vermiştir. Arap dili gramerinde ise genellikle Basralıların görüşüne yer vermiş ve bu ekolden olan dilcilerden yararlanmıştır. Gramer konularında sık olmamakla beraber bazı dilcilerin ismini zikretmiştir.³⁶⁰

Ele aldığı bazı lahn örneklerinde toplumun hataya düşme nedenini açıklamıştır.³⁶¹ Eserin bazı yerlerinde konuyla ilgili akla gelebilecek muhtemel itirazları (فإن قيل) ‘*Eğer şöyle söylense...*’ ifadesiyle dillendirerek kendi yorumuna uygun şekilde cevaplamıştır.³⁶² Ele aldığı örneklerde birden fazla açıdan lahn

³⁵⁸ Kullanılan bu farklı ifadelerin sözlük anlamı açısından yakın olmalarına rağmen fıkıh gibi bazı bilim dallarında farklı grup ve seviyelere işaret ettiği biliniyor. Lahn eserlerinde ise bu ifadeler arasında bariz bir fark görülmemektedir. Harîrî de bu kavramları yakın anlamlarda kullanmıştır.

³⁵⁹ İsmi açıkça verdiği müfessirlerden biri el-Kâdî Ubeydullâh b. Hasen’dir. Harîrî, **Durre**, s.296.

³⁶⁰ Harîrî, **Durre**, s.229.

³⁶¹ Harîrî, **Durre**, s.206.

³⁶² Harîrî, **Durre**, s.144, 167, 171, 201.

yapılmışsa onu da belirtmiştir.³⁶³ Bazı örneklerde çok detaylı bilgiler vermiş, bazılarında ise detaya girmemiştir. Ele aldığı hatalı kullanıma benzeyen veya aynı sebeple lahn sayılan kelimeleri, (وَمِنْ هَذَا النَّوعِ, وَمِنْ هَذَا النَّمطِ, وَمِنْ هَذَا الْبَابِ) ‘*Bu kapsamdadır, buna örnektir*’ gibi ifadelerle bir başlık altında işlemiştir.³⁶⁴ Lahn örnekleri ile alakalı gördüğü deyim ve atasözlerinin yanı sıra kelimenin farklı kullanımlarını da aktarmıştır. Eserinde belli aralıklarla (قَالَ الشَّيْخُ الْإِمَامُ أَبُو مُحَمَّدٍ الْحَرِيرِيُّ) ‘*Şeyh, İmâm Ebû Muhammed Harîrî dedi ki...*’ denilerek isim ve künye de tekrarlanmıştır.³⁶⁵

Dil hataları ile imlâ hatalarını ayıran Harîrî, sona bıraktığı imlâ hatalarını (الأوهام في الهجاء) ‘*Yazıdaki hatalar*’ olarak nitelemiştir. Harîrî, imlâ hatalarının örneklerini ele aldığı bölümde (وَيَقُولُونَ) tabiri yerine (وَيَكْتُبُونَ) tabirini kullanmıştır.³⁶⁶ Özellikle imlâ hatalarını ele aldığı kısımda kendisinden önceki eserlerde geçen örneklerle uyuşan birçok örneğe yer vermekle beraber, lahn eserlerine açıkça atıfta bulunmamıştır.

Günümüzdeki ilmî araştırmalar üslubu açısından ise bilginin alındığı kaynağa atıf yapılması beklenen bir durumdur. Ancak dönemin telif üslubu ve geleneği göz önünde bulundurulduğunda yazarın her örnek ve konu için açık işaretle bulunmamasının eserin değerine hanel getirecek bir eksiklik olmadığı anlaşılır. Ayrıca diğer eserlerle örtüşen örneklerin yazar tarafından da tespit edilmiş olma ihtimali de gözardı edilmemelidir.

2.3. KAYNAKLARI

Durre, dönemin revaçta olan İslâmî ilimlerinin hemen hemen hepsinden kesitler barındırmaktadır. Ancak barındırdığı bu bilgiler belli bir plan çerçevesinde sunulmamıştır. Her örnek üzerinde değerlendirme yapan Harîrî, uygun gördüğü yerde alan farkı gözetmeksizin gerekli gördüğü bilgileri vermiştir. Arap sayılarının

³⁶³ Harîrî, *Durre*, s.220.

³⁶⁴ Harîrî, *Durre*, s.202.

³⁶⁵ Harîrî, *Durre*, s.281, 313.

³⁶⁶ Harîrî, *Durre*, s.322-224.

yazım şeklini, tarihlerin nasıl söylenmesi gerektiğini, ayet ve hadislerden çıkarılabilecek fikhî konuları, darb-ı mesellerin ortaya çıkış nedenleri gibi farklı bilgileri detaylıca işlemiştir.³⁶⁷ Bu da bize Harîrî'nin yaşadığı neslin edebiyat gündemine dair ipuçları verdiği gibi dönemin deyim, hikâye, atasözleri ve gramer terimleri hakkında da bilgi vermektedir.³⁶⁸

Daha önce de belirtildiği gibi dilde herhangi bir kullanımı lahn olarak niteleyebilmek için geçerli bir dayanağa ihtiyaç duyulmaktadır. Lahn eserlerine bakıldığında bazı kullanımların kimi dilciler tarafından doğru kullanım olarak görülürken Harîrî tarafından lahn ile nitelendirildiği görülür. Dilciler arasındaki bu ihtilaflar, iddialarını temellendirmede dayanak olarak kullandıkları kaynaklardan ve fesâhatin temellendirilmesinde dayandıkları semâ' ve kıyas farklılığından neşet etmektedir. Harîrî'nin iddialarını temellendirmedeki dayanaklarını tanımak, kaynak seçiminden doğan farklı yaklaşımlarını görmek için gereklidir. Harîrî'nin *Durre*'de kullandığı kaynaklar şunlardır:³⁶⁹

2.3.1. Arap Şiiri

Arap dilinin en mükemmel şeklini aldığı Kur'ân, Arap diliyle ilgilenen her kesimin tartışmasız başvuru kaynağı olmuştur. Arap şiiri de gerek Arap toplumunun gerekse de İslâmî ilimlerle iştigal eden kesimin dikkatini çekmiştir. Ancak sözlü nakille olduğu gibi yazılı kayıt ile de korunan Kur'ân'ın aksine belli bir dönemden sonra çeşitli nedenlerle toplumda kendini hissettiren dil bozulmaları, toplumdan beslenen şairlerin dilinde de değişime neden olmuştur. Bu değişim nedeniyle birçok ilim dalına kaynak olan şiir, belli bir dönem sonra özellikle dil çalışmaları açısından ölçü olma özelliğini yitirmiştir.

Arap şairlerini Câhiliyyûn, Muhadramûn, İslâmiyyûn ve Muhdesûn olmak üzere dört kısma ayıran dilciler,³⁷⁰ ilk üç grubun şiirlerini dilin temel kurallarının

³⁶⁷ Harîrî, *Durre*, s.229.

³⁶⁸ Mesela sonraki dönemlerde nûn-i vikâye olarak meşhur olmasına rağmen Harîrî (حَرِيرِي) örneğinde görüldüğü gibi fiil ile mef'ûl olan mütekellim yâ'sı arasına giren nûna nûn-i 'imâd, fiilden türetilen ism-i mef'ûle de 'mef'ûl bih' demektir. Harîrî, *Durre*, s.7,28.

³⁶⁹ Başlıklar ele alınırken kronolojik sıra dikkate alınmıştır.

³⁷⁰ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi târîhi'l-edebi'l-'Arabî*, c.1, s.38-39; Nihad M. Çetin, "Arap" (Edebiyat) *DİA*, İstanbul 1991, c.3, s.286; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi*, (Cahiliye dönemi), s.11-13.

belirlenmesinde dayanak olarak kullanmış, ancak muhdes şairlerin şiirlerini kullanmamışlardır.³⁷¹ Arap şiiri birçok dilbilimci gibi Harîrî için de iddialarını ispatlamada temel kaynaklardan biri olmuştur. Eserinde şiirle istiṣhâd eden Harîrî, nadiren de olsa kendi şiirlerini de kullanmıştır.³⁷²

Yaklaşık üç yüz yirmi şiir örneği kullanan Harîrî'nin ilke olarak 'Abîd b. el-Ebras el-Esedî,³⁷³ (ö. m. 555 [?]) eş-Şenferâ el-Ezdî³⁷⁴ (ö. m. 525-550 arası) ve Zuheyr b. Ebî Sulmâ (ö. m. 609 [?]) gibi Cahiliye dönemi şairlerinin şiirlerini tercih ettiği gözlemlenmiştir. Genel olarak istiṣhâd için kullandığı şiirlerin ait olduğu şairleri belirtmiştir.³⁷⁵ Bazen de (وَمِنْهُ قَوْلُ الرَّاجِزِ، كَقَوْلِ الشَّاعِرِ وَعَلَيْهِ قَوْلُ الشَّاعِرِ) 'Şairin sözü de bu türdendir, şairin dediği gibi... Şair bu şekilde kullanmıştır' diyerek şairin ismini vermediği de görülür.³⁷⁶

Harîrî aşağıdaki örneklerde görüldüğü üzere bazı yerlerde ele aldığı şiirlerde izaha muhtaç gördüğü ifadelerin muğlak yerlerini de açıklamıştır.

أَمَّا قَوْلُ الشَّاعِرِ الْأَوَّلِ: تَرَى الثَّوْرَ فِيهَا مَدْخُلَ الظِّلِّ رَأْسَهُ، فَإِنَّهُ أَرَادَ بِهِ مَدْخُلَ رَأْسِهِ الظِّلِّ، فَقَلْبَ الْكَلَامِ كَمَا يُقَالُ: أَدَخَلْتُ الْخَاتَمَ فِي إصْبَعِي. وَحَقِيقَتُهُ إِدْخَالُ الإِصْبَعِ فِي الْخَاتَمِ، وَقَلْبُ الْكَلَامِ مِنْ سَنَنِ الْعَرَبِ الْمَأْثُورَةِ وَتَصَارِيفِ لُغَاتِهَا الْمَشْهُورَةِ.

Bu paragrafta geçen (تَرَى الثَّوْرَ فِيهَا مَدْخُلَ الظِّلِّ رَأْسَهُ) 'öküzü, gölgeyi başına sokmuş görürsün' ifadesinde öğelerin Arap dilinde bir üslup olan kalbu'l-kelama dayanılarak yer değiştiğine dikkat çeken Harîrî, bu ifadenin düzeltilmiş halinin (تَرَى الثَّوْرَ فِيهَا مَدْخُلَ) 'öküzü, başını gölgeye sokmuş görürsün' olduğunu belirtmiştir.³⁷⁷

³⁷¹ İsmail Durmuş "İstiṣhâd" **DİA**, İstanbul 2001, c.23, s.396.

³⁷² Harîrî, **Durre**, s.194.

³⁷³ Harîrî, **Durre**, s.207.

³⁷⁴ Harîrî, **Durre**, s.117.

³⁷⁵ Bkz. Harîrî, **Durre**, s.122.

³⁷⁶ Harîrî, **Durre**, s.130,249.

³⁷⁷ Harîrî, **Durre**, s.118.

وَأَمَّا قَوْلُ الشَّنْفَرِيِّ: وَلَكِنْ أُبَشِّرِي أَمَّ عَامِرٍ، فَقَدْ اخْتَلَفَ فِي تَفْسِيرِهِ، فَقِيلَ أَنَّهُ أَلْتَفَتَ عَنْ خُطَابِ قَوْمِهِ إِلَى خُطَابِ الضَّبْعِ، فَبَشَّرَهَا بِالتَّحَكُّمِ فِيهِ إِذَا قَتَلَ وَلَمْ يَقْبِرْ، وَأَمَّ عَامِرَ كُنْيَةِ الضَّبْعِ، وَالْاِلْتِفَاتُ فِي الْمَخَاطَبَةِ نَوْعٌ مِنْ أَنْوَاعِ الْبَلَاغَةِ وَأَسْلُوبٌ مِنْ أَسَالِيبِ الْفَصَاحَةِ.

Bu paragrafta eş-Şenferâ'nın şiirinde kullandığı (وَلَكِنْ أُبَشِّرِي أَمَّ عَامِرٍ) ifadesinde belâgatta iltifat olarak isimlendirilen üslubun kullanıldığına dikkat çekerek şiirin açıklamasını yapmıştır.³⁷⁸

2.3.2. Kur'ân

Harîrî kendisinden önceki âlimler gibi ele aldığı lahn örneklerinin tahlilinde Kur'ân'ı ana kaynak olarak kullanmıştır. İki yüzden fazla ayeti kullanan Harîrî, diğer müelliflerden farklı olarak genelde anlaşılması zor ayetleri izah etmiş ve gramer açısından tahlilini yapmıştır. İstişhad bağlamında kullandığı ayetlere şu örnekleri vermek mümkündür:

﴿وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَى فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَى وَأَضَلُّ سَبِيلًا﴾ Harîrî, *Durre*'de ism-i tafdîli açıklarken konuyla ilgili olarak bu ayeti³⁷⁹ ele almıştır. Ancak bu ayette geçen (أَعْمَى) 'kör' kelimesinin mecâz anlamda kullanıldığını ve kalbin gerçeklere kapalı olmasından kinâye olduğunu vurgulamıştır.³⁸⁰

﴿وَأَسْرُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا﴾ Harîrî, bir kısım Arapların fiili tesniye ve çoğul yapıp akabinde açık fail getirmek suretiyle yaptıkları lahnı ele alırken bu kullanımı andıran ve bu kullanıma dayanak olarak gösterilebilecek olan ayeti³⁸¹ de ele almaktadır. Harîrî, ayette her ne kadar çekimli fiille zamirin yanı sıra açık failin de kullanıldığı

³⁷⁸ Harîrî, *Durre*, s.117-118.

³⁷⁹ İsrâ, 17/72.

³⁸⁰ Harîrî, *Durre*, s.155.

³⁸¹ Enbiyâ, 21/3.

zannedilse de aslında (الذين) kelimesinin fail olmadığını, fiile bitişik olan zamire bedel olduğunu belirtmiştir. Birçok tefsirci de bu yönde görüş belirtmiştir.³⁸²

﴿وَمَرِّمَ ابْنَةَ عِمْرَانَ﴾ Müellif, (ابْنَةَ) kelimesinin bazıları tarafından hemzeden sonra gelen (ب) harfinin harekelendirilerek (ابْنَةَ) şeklinde yanlış kullanıldığını açıkladığı yerde, doğru kullanıma örnek olarak bu ayeti³⁸³ göstermiştir.³⁸⁴

Bazen ayetleri delil olarak değil, sadece konunun daha iyi anlaşılması amacıyla zikretmiştir. Bu tür örneklerle şu ayet gösterilebilir.

﴿وَأَنْزَلْنَا مِنَ الْمُعْصِرَاتِ مَاءً ثَجَّاجًا﴾ Harîrî bu ayeti³⁸⁵, iddiasını temellendirmek için kullandığı şiirde geçen (عَصِير) kelimesini açıklarken kullanmış ve burada geçen (الْمُعْصِرَاتِ) kelimesinden kastedilenin bulutlar olduğunu belirtmiştir.

Bazı ayetleri işlerken farklı yorumlar yapmakta ve bazı müfessirlerin yorumlarını eleştirmektedir. Şu ayet onun bu üslubuna örnektir:

﴿ذَلِكَ أَذْنَىٰ إِلَّا تَعُولُوا﴾ kelimesinin aile anlamında kullanılmasına itiraz eden Harîrî, aynı kökten türeyen kelimeyi barındıran bu ayeti³⁸⁶ de ele almaktadır. Ayeti tefsir ederken; *'Bazı müfessirlerin yaptığı gibi te'ûlu kelimesini aile nüfusunun çoğalması olarak açıklayanlar, kelimenin iştikâkında ve anlamında hataya düşmüştür.'* diyerek eleştiride bulunmuş ve kelimelerin iştikâkını delil olarak kullanmıştır.³⁸⁷

³⁸² ez-Zemahşerî, el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vucuhi't-te'vîl, Muhammed 'Abdusselam Şahin (Thk.), Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1995, c.3, s.99; Ebû 'Abdillâh Muhammed et-Tâhir b. Muhammed eş-Şâzelî b. 'Abdilkâdir b. Muhammed b. 'Âşûr, et-Tahrîr vet-tenvîr, Muessesetu't-târîh, Beyrut ts. c.27, s.11.

³⁸³ Tahrîm, 66/12.

³⁸⁴ Harîrî, Durre, s.293.

³⁸⁵ Nebe', 78/14.

³⁸⁶ Nisâ, 4/3.

³⁸⁷ Harîrî, Durre, s.360.

2.3.3. Hadis

Kur'ân'ın tebliğcisi olan Hz. Peygamberin sözlerinin Arap dili çalışmalarında kaynak olması gayet doğaldır. Ancak bazı âlimler, hadis rivayetinde ravilerin, bazen hadislerden anladıkları anlamı kendi ifadeleri ile nakletmiş olma ihtimalini düşünerek hadisin dil kurallarının tespitinde kullanılmasına karşı ihtiyatlı bir yaklaşım sergilemişlerdir.³⁸⁸ Harîrî'nin eserinde hadislerden çokça yararlanması, bu görüşe meyiletmediğini ortaya koymaktadır.

Durre 'de seksenden fazla hadis ile istişhâd eden Harîrî, bu hadislerin şerhini yaparak anlaşılması zor ifadelerini açıklamıştır. Hadisleri bazen senedleriyle zikrettiği gibi senetsiz bir şekilde zikrettiği de olmuştur. Harîrî'nin sened vermeden zikrettiği hadislerle şu örnekleri verebiliriz:

(اِخْتَرَ أَرْبَعًا مِنْهُمْ وَفَارَقَ سَائِرَهُنَّ) Bu hadisi, (سائر) kelimesinin “arta/geride kalan” anlamında olmasına rağmen bir kısım insanların sözlük anlamının dışına çıkarak kelimeyi “tümü/hepsi” anlamında kullanarak lahn yaptıklarını iddia ettiği yerde iddiasının temellendirilmesinde istişhâd için kullanan Harîrî, hadisi senetsiz olarak (والدليل على صحة ذلك أَنَّ النَّبِيَّ قَالَ لَغَيْلَانِ...) ‘*Bunun doğruluğuna delil, Peygamberin Gaylân’a ... demesidir.*’ şeklinde kullanmıştır.³⁸⁹

(لَأَنْ تَدَعَ وَرَثَتَكَ أَغْنِيَاءَ خَيْرٌ مِنْ أَنْ تَدْعَهُمْ عَالَةً يَتَكَفَّفُونَ النَّاسَ) Harîrî'nin lahn olarak zikrettiği kelimelerden biri de (عَيْلَةً) kelimesidir. Burada işaret ettiği yanlışlık anlam olarak *fakirlik/yokluk* anlamında olan (عَيْلَةً) kelimesinin köken olarak benzediği ve

³⁸⁸ Arap edebiyatında özellikle dil kurallarının tespiti hususunda hadisle istişhada dair farklı görüşler bulunmaktadır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Nusrettin Bolelli, “Nahivde Hadislerle İstişhad Meselesi”, s.164-175; Mehmet Reşit Özbalkıç, **Kur'ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü**, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul 2006, s.201-210.

³⁸⁹ Harîrî, **Durre**, s.116. Bu metin, hadis kitaplarında da bulunmaktadır. Bkz. Ebû Bekr el-Beyhakî, Ahmed b. el-Huseyn b. Ali b. Musâ el-Husrevcirdî el-Horâsânî, **es-Sunenu'l-kubrâ**, Muhammed ‘Abdulkadir Atâ, (Thk) Daru'l-kutubi'l-‘ilmiyye, Beyrut 2003/1424, c.7, s.296.

aile efradı anlamında olan عيال kelimesi anlamında kullanılmasıdır. Harîrî burada hadisi (وفي الحديث)³⁹⁰ diyerek senetsiz bir şekilde zikretmiştir.

(إِنَّ امْرَأَةً دَخَلَتْ النَّارَ مِنْ جَرِّ هَرَّةٍ رَبَطَتْهَا) Harîrî, ‘...den dolayı/nedeniyle’ gibi anlamları ifade eden (فعلته مجراك) kelimesinin harfleri tahrip edilerek (مِنْ جَرًِّا) kelimesinin harfleri tahrip edilerek ‘senden dolayı/senin için’ şeklinde okunarak hatalı kullanıldığını belirtmiş ve bu hadisi, iddiasını ispatlamak için şahit olarak kullanmıştır. Ancak hadisi senedsiz bir şekilde (وفي الحديث)³⁹¹ ifadesiyle yetinerek aktarmıştır. Senedlerini tam olarak verdiği hadislere de şu örneği vermek mümkündür:³⁹²

كَمَا جَاءَ فِي الْأَثَرِ مِمَّا أَخْبَرَنَا بِهِ أَبُو الْحَسَنِ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ السِّيرَافِيُّ الْخَافِظُ فِيمَا قَرَأْتَهُ عَلَيْهِ، قَالَ: حَدَّثَنَا الْقَاضِي أَبُو مُحَمَّدٍ عَلِيٌّ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ بَشَرَ، قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُونُسَ الْبَيْهَقِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ عَامِرٍ الضَّبْعِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَمْرٍو عَنْ أَبِي سَلَمَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ فِي الْجَنَّةِ لَشَجَرَةً يَسِيرُ الرَّكَّابُ فِي ظِلِّهَا مِائَةَ عَامٍ، لَا يَقْطَعُهَا.

Bazı kullanıcıların (جَلَسْتُ فِي ظِلِّ الشَّجَرَةِ) demeleri gerekirken (فِيء) ile (ظل) kelimelerini, aralarındaki anlam yakınlığından dolayı karıştırarak (جَلَسْتُ فِي فِءِ الشَّجَرَةِ) diyerek hata yaptıklarını belirten Harîrî, doğru kullanıma örnek olarak bu hadisi senediyle beraber zikretmiştir.³⁹³

2.3.4. Lahn Eserleri

Harîrî’nin önemli kaynaklarından biri de kendisinden önce telif edilen lahn eserleridir. Ancak başta da belirtildiği gibi ele aldığı birçok örnek, diğer lahn eserlerindeki örneklerle örtüşse de nadiren diğer eserlere atıfta bulunulmuştur. Harîrî, bazı örnekleri kimlerden aldığını açıklamış bazılarını ise açıklamamıştır.

³⁹⁰ Harîrî, **Durre**, s.359-360. Bu metin, hadis kaynaklarında da geçmektedir. Bkz. **Buhârî**, Nafakât, 1.

³⁹¹ Harîrî, **Durre**, s.383. Bu metin de hadis kaynaklarında geçmektedir. Bkz. **Muslim**, Birr ve’s-sıla, 135; **Musned**, c.16, s.344.

³⁹² Harîrî, **Durre**, s.255-256.

³⁹³ Harîrî, **Durre**, s.255-256.

Kendilerinden nakilde bulunduğuna dair isimlerini açıkça belirttiği şahıslar; Ebu'l-‘Abbâs Sa‘leb,³⁹⁴ (ö. 291/904) Ebû ‘Alî el-Fârisî,³⁹⁵ Gulâmu Sa‘leb lakabıyla meşhur olan Ebû ‘Umer ez-Zâhid³⁹⁶ (ö. 345/957) ve *Kitâbu'l-garîbeyn fî'l-Kur'âni ve'l-hadîs* isimli eserin sahibi, Ebû ‘Ubeyde el-Herevî, el-Bâşânî'dir (ö. 401/1011).³⁹⁷ Harîrî'nin verdiği örnekleri kendi örnekleriyle örtüşen ancak isimleri verilmeyen âlimler ise İbnu's-Sikkât, İbn Kuteybe³⁹⁸ ve İbnu'l-Enbârî'dir (ö. 328/940).

2.4. MUHTEVASI

Harîrî iddialarını temellendirmek için kullandığı kaynakların yanı sıra konu ile bağdaştırdığı bilgileri de alan farkı gözetmeksizin eserinde derlemiştir. Eser muhteva olarak dönemin lahn eserleri ile ortak yönlerle sahip olmakla birlikte diğer eserlerden daha zengin bir içeriğe sahiptir.³⁹⁹ Eserin muhtevası şu başlıklardan oluşmaktadır:⁴⁰⁰

2.4.1. Lahn Örnekleri

Durre'nin muhtevasında önemli bir yer tutan lahn örneklerinin sayısı hakkında bir ittifaktan bahsetmek mümkün değildir. Toplamda iki yüz yirmi iki veya iki yüz elli altı lahn örneği barındırdığı iddia edilmiştir.⁴⁰¹ Lahn ifadelerini ele alırken (ويقولون) ifadesiyle giriş yapan Harîrî, bazı başlıkların altında birden fazla lahn örneğini işlemiştir. Ele aldığı lahn örnekleri *anlamsal* ve *yapısal bozukluklar* olmak üzere iki ana gruba taksim edilebilir.

³⁹⁴ Harîrî, *Durre*, s.149, 163, 243.

³⁹⁵ Harîrî, *Durre*, s.153, 199, 299, 386.

³⁹⁶ Harîrî, *Durre*, s.254, 324, 329.

³⁹⁷ Harîrî, *Durre*, s.408.

³⁹⁸ Harîrî, İbn Kuteybe'den lahn örneklerinden bağımsız bir şekilde bazı yerlerde bahsetmektedir. Bkz. Harîrî, *Durre*, s.161, 210, 431.

³⁹⁹ Mesela İbn Kuteybe'de Harîrî'nin ele aldığı tarihî kıssaları, darb-ı meselleri ve gramer konularını görmek mümkün değildir.

⁴⁰⁰ Sıralamada, konunun *Durre*'deki yoğunluğu göz önüne alınmıştır.

⁴⁰¹ Harîrî'nin tespit ettiği hatalı kullanımların sayısı hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Sıtkı Güllü 222 olarak ifade ederken elimizdeki baskıda 256 örnek sayılmıştır. Bu konuda farklı görüşlerin ortaya çıkmasında örneklerin başlıklandırılmaması ve aynı başlık altında birden fazla örneğe yer verilmesi etkili olmuştur.

2.4.2. İmlâ Hataları

Harîrî eserinde dil hatalarının yanı sıra imlâ hatalarına da yer vermiştir. İmlâ hatalarını ‘*Evhâmu’l-hecâ*’ olarak niteleyen müellif, on bir tane imlâ yanlış örneği ele almıştır. Hem kâtipleri konu hakkında bilgilendirmek ve bu tür hatalara karşı uyararak hem de eserinin içeriğini zenginleştirmek için bu örnekleri derlediğini ifade etmiştir.⁴⁰² Harîrî’nin ele aldığı örneklerin çoğunun İbn Kuteybe’nin *Edebu’l-kâtib* isimli eserinde de bulunması, bu hataların kökeninin eskiye dayandığını göstermektedir.

2.4.3. Darb-ı meseller

Durre’de yer verilen edebî türlerden biri de darb-ı mesellerdir. Bir olay esnasında söylenen sözün benzer olaylar için de kullanılması neticesinde ortaya çıkarak toplumda yer edinen ve kullanım biçiminde herhangi bir değişim yapılamayan ifadelerden ibaret olan darb-ı meseller,⁴⁰³ Arap kültüründe yaygın olarak bulunmaktadır. Harîrî, darb-ı meselleri, yanlış kullanıldıkları için ele aldığı gibi herhangi bir kullanımın yanlışlığını ve kendi önerisinin doğruluğunu ispat etmede istişhâd amacıyla da kullanmıştır.⁴⁰⁴ Bazı darb-ı mesellerin ortaya çıkış hikâyelerini zikreden Harîrî’nin ele aldığı darb-ı mesellere şu örnekleri vermek mümkündür:

(الصيفَ ضَيَّعْتَ اللبن) ‘*Sütü yazın heba ettin/Geçmişte fırsatı kendin teptin.*’ Bu darb-ı meseli ele alan Harîrî, meselin ortaya çıkış hikâyesine yer vermiş ve orijinalinin müennes kipi olduğunu belirterek doğru kullanımın (ضَيَّعْتَ) şeklinde

⁴⁰² Harîrî, *Durre*, s.421.

⁴⁰³ Ebu’l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed en-Nisâburî el-Meydânî, *Mecme‘u’l-emsâl*, Muhammed Ebu’l-Fazl İbrâhim, İsa el-Bâbî el-Halebî (Thk.), Kahire 1979, c.2, s.7; en-Nuveyrî, *Nihâyetu’l-ereb fi funûni’l-‘Arab*, Mufid Kumayha (Thk.) Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut 2004, c.3, s.3; el-Kinnevcî, *el-Bulga*, s.223-224; İsmail Durmuş, “Mesel”, *DİA*, İstanbul 2004, c.29, s.293.

⁴⁰⁴ Toplamda otuz tane darb-ı mesel ele alan Harîrî, bunlardan üç tanesini hatalı kullanıldıkları için diğerlerini de açıklamalarda örnek olarak zikretmiştir.

olduğunu ama bazılarının bunu erkek muhatap için kullandıklarında (ضَيَّعَتْ) şekline çevirerek hata yaptıklarını belirtmiştir.⁴⁰⁵

(مَنْ حَبَّ طَبَّ) ‘Seven, mahir olur, uzmanlaşır.’ Harîrî, bu darb-ı meseli ism-i mevsûlların tasğir edilirken hatalı kullanımına dair açıklamalarında örnek olarak ele almıştır.⁴⁰⁶

(أَسَاءَ سَمِعَا فَأَسَاءَ جَابَةً) ‘Yanlış duydu. Yanlış cevap verdi.’ Harîrî bu darb-ı meseli konunun anlaşılması adına zikretmiştir. Ayrıca darb-ı meselin ortaya çıkış hikâyesine de yer vermiştir.⁴⁰⁷

2.4.4. Gramer Konuları

Lahnın tespitinde ve iddialarını temellendirmede Arap dili gramerini kıstas ve önemli bir dayanak olarak gören Harîrî, lahn örnekleri bağlamında gramer konularını da ele almıştır. Ele aldığı gramer konularına yaklaşımında ve kullandığı terimlerde Basra ekolünün izlerini görmek mümkündür.⁴⁰⁸ Sîbeveyhi ve el-Halîl gibi nahivcilerden nakillerde bulunmuştur. Gramer meselelerine getirdiği beyanlar yaşadığı dönemde gramer kurallarının tekâmülüne işaret etmektedir. Lahn örnekleri münasebetiyle ele aldığı gramer konularından bazıları şunlardır:

وَقَدْ اِخْتَلَفَ النُّحَوِيُّونَ: هَلْ بَيْنَ حَرْفِي التَّعْدِيَةِ فَرْقٌ أَمْ لَا؟ فَقَالَ الْأَكْثَرُونَ: هُمَا بِمَعْنَى وَاحِدٍ.
وَقَالَ أَبُو الْعَبَّاسِ الْمُبَرِّدُ: بَلْ بَيْنَهُمَا فَرْقٌ، وَهُوَ أَنَّكَ إِذَا قُلْتَ: أَخْرَجْتَ زَيْدًا كَانَ بِمَعْنَى حَمَلْتَهُ عَلَى الْخُرُوجِ. فَإِذَا قُلْتَ:
خَرَجْتَ بِهِ، فَمَعْنَاهُ أَنَّكَ خَرَجْتَ وَاسْتَصْحَبْتَهُ مَعَكَ وَالْقَوْلُ الْأَوَّلُ أَصَحُّ.

⁴⁰⁵ Harîrî, **Durre**, s.384. Yanlış kullanılan diğer darb-ı meseller için bkz. Harîrî, **Durre**, s.309, 310.

⁴⁰⁶ Harîrî, **Durre**, s.6; el-Meydânî, **Mecme‘u’l-emsâl**, Na‘îm Huseyn Zerkûr (Thk.), Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut 1988, c.2, s.357.

⁴⁰⁷ Harîrî, **Durre**, s.158-159. Ele alınan diğer darb-ı meseller için bkz. Harîrî, **Durre**, s.126, 158, 253, 288, 309, 378, 397.

⁴⁰⁸ Bunun en bariz delili de i‘râb olgusunu ifade ederken Basra ekolünün kullandığı ref, nasb ve cer terimleri kullanmasıdır.

Burada ele aldığı gramer meselesinde if'âl babına nakille veya cer harfi ile müte'addî yapılan fiilin anlam açısından farklı olup olmadığı hususunu işlemiş ve dildilerin konuya farklı yaklaşımlarını delilleriyle aktarmıştır.⁴⁰⁹

وَأِنَّمَا بَنِي أَوَّلُ هَاهُنَا لِأَنَّ الْإِضَافَةَ مُرَادَةٌ فِيهِ، إِذْ تَقْدِيرُ الْكَلَامِ: اِبْدَأْ بِهِ أَوَّلُ النَّاسِ، فَلَمَّا اقْطَعَ عَنِ الْإِضَافَةِ بَنِي كَأَسْمَاءِ الْغَايَاتِ الَّتِي هِيَ قَبْلَ وَبَعْدَ وَنَظَائِرِهِمَا، وَمَعْنَى تَسْمِيَةِ هَذِهِ الْأَسْمَاءِ بِالْغَايَاتِ، أَيَّ قَدْ جَعَلْتَ غَايَةً لِلنُّطْقِ، بَعْدَ مَا كَانَتْ مُضَافَةً، وَلِهَذَا الْعِلَّةُ اسْتَوْجِبَتْ أَنْ تَبْنَى.

Harîrî'nin ele aldığı gramer konularından biri de (أول) kelimesinin mebnî oluşuyla alakalı konudur. Musannif, söz konusu kelimenin mebnî oluş nedenlerini ele almış ve konuya farklı açıdan yaklaşan dildilerin görüşlerini de aktarmıştır.⁴¹⁰

2.4.5. Fıkıh

Harîrî'nin eserinde yer verdiği bilgilerden biri de fikhî bilgilerdir. Lahn örneklerinin açıklanması münasebetiyle ele aldığı fikhî konular da yazarın kendi görüşünden ziyade nakillerden oluşmaktadır. *Durre* 'de ele alınan fikhî bilgilere şu örnekleri vermek mümkündür:

وَجَاءَ فِي الْأَثَرِ أَنَّ الصَّحَابَةَ لَمَّا اخْتَلَفُوا فِي الْمَوْوُودَةِ قَالَ لَهُمْ عَلِيُّ كَرَّمَ اللَّهُ وَجْهَهُ: إِنَّهَا لَا تَكُونُ مَوْوُودَةً حَتَّى تَأْتِيَ عَلَيْهَا التَّارَاتُ السَّبْعُ، فَقَالَ لَهُ عُمَرُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: صَدَقْتَ أَطَالَ اللَّهُ بَقَاءَكَ.

Rivayete göre sahabeler mev'ûde⁴¹¹ hakkında ihtilafa düşünce Hz. 'Alî onlara şöyle demiş: Çocuk yedi aşamayı geçirmedeği sürece mev'ûde olmaz. Hz. Ömer, Hz. 'Alî'ye 'doğru söyledin. Allah sana uzun ömür versin dedi.⁴¹²

⁴⁰⁹ Harîrî, *Durre*, s.133.

⁴¹⁰ Harîrî, *Durre*, s.306.

⁴¹¹ Mev'ûde, Arapların Cahiliye döneminde yokluk ve iffetsizlik gibi endişelerle diri diri toprağa gömdüğü kız çocuklarına verilen bir isimdir. Nâsiruddîn Ebû Sa'îd 'Abdullâh b. 'Umer b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Beyzâvî, *Tefsîru'l-Beyzâvî*, Dâru'l-Kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 2003, c.2, s.572; el-Muftî es-Seyyid Muhammed 'Amîm el-İhsân el-Muceddidî el-Berkitî, *et-Ta'rîfâtü'l-fikhiyye*, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 2003, s.235.

⁴¹² Harîrî, *Durre*, s.120.

وَمَا رَوَى أَنَّهُ لَمَّا كَثَرَ شَرْبُ الْخَمْرِ فِي عَهْدِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ جَمَعَ الصَّحَابَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ، وَقَالَ: إِنِّي أَرَى النَّاسَ قَدْ تَتَابَعُوا فِي شَرْبِ الْخَمْرِ وَاسْتَهَانُوا بِحَدِّهَا، فَمَاذَا تَرَوْنَ فَقَالَ لَهُ عَلِيٌّ عَلَيْهِ السَّلَامُ: أَرَى أَنَّ أَحَدَهُنَّ ثَمَانِينَ، لِأَنِّي أَرَاهُ إِذَا شَرِبَ سَكْرًا، وَإِذَا سَكِرَ هَذَى، وَإِذَا هَذَى افْتَرَى، فَأَحَدَهُ حَدُّ الْمَفْتَرِي. فَاسْتَصَوَّبَ عُمَرُ رَأْيَهُ، وَاخَذَ بِهِ.

Rivayete göre Hz. Ömer döneminde içki kullanımı artınca, sahabeyi toplayıp şöyle demiş: Görüyorum ki insanlar içkiye dalmış ve cezasını küçümser olmuşlar. Ceza konusunda görüşünüz nedir? Hz. Ali, ona şöyle der: İçki içene seksen değnek vurulmasından yanayım. Çünkü içki içtiğinde sarhoş olur. Sarhoş olduğunda saçmalar. Saçmaladığında da iftira eder. Böylece müfteri cezasını hak eder. Hz. Ömer, görüşünü beğenir ve uygular.⁴¹³

Harîrî bazı örneklerde dil ile fıkıh arasında ilişki kurar. Aşağıdaki örnek bu konuda dikkat çekicidir:

وَعِنْدَ الْفُقَهَاءِ أَنَّهُ إِذَا قَالَ مِنْ لَهُ مَعْرِفَةٌ بِكَلَامِ الْعَرَبِ: لِفُلَانٍ عَلَيَّ كَذَا كَذَا دِرْهَمًا. أَلِزَمَ لَهُ أَحَدُ عَشَرَ دِرْهَمًا، لِأَنَّهُ أَقَلُّ الْأَعْدَادِ الْمُرَكَّبَةِ، وَإِنْ قَالَ: لَهُ عَلَيَّ كَذَا وَكَذَا دِرْهَمًا أَلِزَمَ وَاحِدًا وَعَشْرِينَ دِرْهَمًا لِكُونِهِ أَوَّلَ مَرَاتِبِ الْأَعْدَادِ الْمَعْطُوفَةِ.

Fukahâya göre dilbilgisine sahip birisi, (لِفُلَانٍ عَلَيَّ كَذَا كَذَا دِرْهَمًا) 'Falancanın benden şu kadar şu kadar alacağı vardır' derse on bir dirhem borçlu sayılır. Zira on bir, mürekkep sayıların en alt sınırıdır. Ancak, (لَهُ عَلَيَّ كَذَا وَكَذَا دِرْهَمًا) 'falanın benden şu ve şu kadar alacağı var' ifadesini kullanırsa atıflı sayıların ilk aşaması olması hasebiyle yirmi bir dirhem borçlu olur.⁴¹⁴

2.4.6. Anekdotalar

Durre'de önemli bir yer işgal eden bilgilerden biri de konuyu açıklayıcı, edebî yönlerinin yanı sıra hikmet de içeren, yaşanmış, güldürücü ve eğitici kıssalardır. Zaten kendisi de eserin girişinde başka yerde derli toplu bulunamayacak bu anekdotları derlediğini belirtmiştir. Bunlar genelde edipler ile devlet erkânı ve edebiyatçılar arasında cereyan eden olaylardır. Bu kıssalar bazen lahn olan kullanımın doğru şeklini ifade etmek, bazen de konudan bağımsız şekilde sadece

⁴¹³ Harîrî, **Durre**, s.232.

⁴¹⁴ Harîrî, **Durre**, s.267.

ibret ve eğlendirme amacıyla kullanılmıştır. Kaydettiği kıssalardan bazıları şunlardır.⁴¹⁵

ويحكى أن النَّضْرَ بنَ شُمَيْلِ المَازِنِي مَرَضَ، فَدَخَلَ عَلَيْهِ قَوْمٌ يَعُودُونَهُ، فَقَالَ لَهُ رَجُلٌ مِنْهُمْ يَكْنَى أَبَا صَالِحٍ: مَسَحَ اللَّهُ تَعَالَى مَا بِكَ، فَقَالَ لَهُ: لَا تَقُلْ: مَسَحَ، بِالسَّيْنِ وَلَكِنْ قُلْ: مَسَحَ بِالصَّادِ، أَيْ أَذْهَبَ اللَّهُ وَفَرَقَهُ، أَمَا سَمِعْتَ قَوْلَ الشَّاعِرِ: وَإِذَا مَا الْخَمْرُ فِيهَا أَزْبَدَتْ أَفْلَ الْإِزْبَادِ فِيهَا وَمَسَحَ فَقَالَ لَهُ الرَّجُلُ: أَنْ السَّيْنِ قَدْ تَبَدَّلَ مِنَ الصَّادِ كَمَا يُقَالُ: الصَّرَاطُ وَالسَّرَاطُ، وَصَقَرُ وَسَقَرُ، فَقَالَ لَهُ النَّضْرُ: فَأَنْتَ إِذَا أَبُو سَالِحٍ.

Rivayete göre: Nadr b. Şümeyl el-Mâzenî hastalanmıştı. Bir grup insan geçmiş olsun demek için ziyaretine gelir. İçlerinden künyesi (أبو صالح) olan birisi: (مسح الله تعالى ما بك،) 'Allah sıkıntıyı gidersin' der. Nadr: (مسح) deme. (مصح) de! Şairin (كöpükler yok olup gitti) dediğini duymadın mı? deyince şahıs da: 'Sîn ve sâd harfleri (الصَّرَاطُ والسَّرَاطُ، وَصَقَرُ وَسَقَرُ) örneklerinde olduğu gibi bazen bir birinin yerine kullanılır.' demiş. Bunun üzerine Nadr: 'O zaman sen de (أبو صالح) değil, (أبوسالِح)' ishal olanın babası'sın demiş.⁴¹⁶

وحكى الأصمعي قال: غَدَوْتُ ذَاتَ يَوْمٍ إِلَى زِيَارَةِ صَدِيقٍ لِي، فَلَقِينِي أَبُو عَمْرٍو بْنُ الْعَلَاءِ، فَقَالَ لِي: إِلَى أَيْنَ يَا أَصْمَعِي فَقُلْتُ: إِلَى صَدِيقٍ لِي، فَقَالَ: إِنْ كَانَ لِفَائِدَةٍ، أَوْ عَائِدَةٍ، أَوْ مَائِدَةٍ، وَإِلَّا فَلَا.

el-Asma'î şöyle aktardı: Bir gün bir dostumu ziyaret için erkenden çıktım. Ebu 'Amr b. el-'Alâ ile karşılaştım. Bana: Nereye Asma'î! dedi. Ben de: Dostuma gidiyorum! dedim. O da: Bir yarar, kazanç veya yemek sofrası ise git, değilse gitme! dedi.⁴¹⁷

قَالَ الشَّيْخُ الرَّئِيسُ أَبُو مُحَمَّدٍ رَحِمَهُ اللَّهُ: وَقَدْ أَذْكَرَنِي مَا أَوْرَدْتَهُ نَادِرَةُ تَلِيقَ بِهِذَا الْمَوْطِنَ، حَكَاهَا لِي الشَّرِيفُ أَبُو الْحَسَنِ النَّسَابَةُ الْمَعْرُوفُ بِالصُّوفِيِّ رَحِمَهُ اللَّهُ، قَالَ: اجْتَازَ الْبَسْتِي بَابِنَ الْبَوَابِ وَهُوَ جَالِسٌ عَلَى عَتَبَةِ بَابِهِ، فَقَالَ: أَظُنُّ الْأُسْتَاذَ يَقْصِدُ حِفْظَ النَّسَبِ، بِالْجُلُوسِ عَلَى الْعَتَبِ.

eş-Şeyh er-Reîs Ebû Muhammed dedi ki: Aktardığım bu anekdotlar, es-Sûfî olarak bilinen eş-Şerîf Ebu'l-Hasen'in bana anlattığı yerine uygun ilginç bir olayı hatırlattı. es-Sûfî dedi ki: el-Bustî,

⁴¹⁵ Harîrî, Durre, s.131-132.

⁴¹⁶ Harîrî, Durre, s.131-132.

⁴¹⁷ Harîrî, Durre, s.136.

*kapı eşiğinde oturan İbnu'l-Bevvâb'ın yanından geçti ve şöyle dedi: Sanırım hoca eşiklerde oturarak soy kütüklerini öğrenmek istiyor.*⁴¹⁸

Bir başlık etrafında ele alınabilecek bu bilgilerin yanı sıra Arap dilindeki farklı kullanımlara ve lehçelere ait baskın özellikleri de eserde serpiştirilmiş halde bulmak mümkündür.⁴¹⁹ Ayrıca tarihî olayların yanı sıra yüz elliden fazla şahıs, yaklaşık kırk adet mekân ve şehir, elliye yakın kabile ve topluluk isimlerini de zikretmiştir. Bu açıdan bakıldığında *Durre*'nin lahn eserleri için kaynak olduğu gibi İbn Hallikân gibi biyografi yazarlarının da nakillerde bulunduğu bir kaynak olduğu görülmektedir.⁴²⁰

Durre, kendisinden önceki eserlerden etkilendiği gibi kendisinden sonraki eserlere bariz bir etkide bulunmuştur. *Durre*'nin etkilendiği dilcilerin başında *Edebu'l-kâtib*'in sahibi İbn Kuteybe gelmektedir. Harîrî kendisinden bazen isim vererek nakillerde bulunduğu gibi isim vermeden de bilgi aktarımında bulunmuştur.⁴²¹ Harîrî'nin etkilendiği önemli isimler arasında el-Asma'î ve İbnu's-Sikkât'i de saymak mümkündür.⁴²² *Durre*'den etkilenenlerin başında ise İbn Manzûr,⁴²³ İbn Mekkî es-Sıkkîlî, es-Safedî, el-Cevâlîkî ve el-Bağdâdî⁴²⁴ gibi dilciler gelmektedir.

2.5. DURRE ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Bir eser üzerine yapılmış çalışmalar, eserin ilim dünyasında önemsendiğinin bariz göstergelerindendir. Bu yüzden incelenecek olan herhangi bir eser üzerine yapılmış olan çalışmaların bilinmesi, eserin tanınmasına önemli bir katkı sunduğu gibi farklı bakış açılarının süzgecinden geçirilmesiyle daha da zenginleşmesine imkân sağlar. Bu meyanda yapılan çalışmaların eleştirel bir tenkid veya açıklayıcı bir şerh çalışması olması arasında bir fark yoktur.

⁴¹⁸ Harîrî, *Durre*, s.375.

⁴¹⁹ Harîrî, *Durre*, s.398-401.

⁴²⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, c.3, s.312, c.5, s.402.

⁴²¹ Harîrî'nin isim vererek nakillerde bulunduğu yerler için bkz. Harîrî, *Durre*, s.161, 210, 431. İsim vermeden alıntı yaptığı yerler için ise bkz. *Durre*, s.125, 169, 213, 274.

⁴²² Asma'î için bkz. Harîrî, *Durre*, s.158, 198, 221. İbnu's-Sikkât için bkz. Harîrî, *Durre*, s.163, 347, 376.

⁴²³ Örnekler için bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, c.1, s.536,568, c.2, s.243, c.11, s.342.

⁴²⁴ 'Abdulkâdir b. 'Umer el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb*, 'Abdusselâm Muhammed Hârûn (Thk.), *Mektebetu'l-hâncî*, Kahire 1997, c.7, s.127,161.

Harîrî'nin *el-Makâmât*'ı gibi *Durre*'si de daha yazarı hayatta iken edebî çevrede kabul görmüş ve elden ele dolaşmıştır. *Durre*, Harîrî'nin döneminden itibaren her zaman dikkat çekmeyi başarmıştır. Birçok dilci *Durre*'yi şerh edip muğlak yerlerini açıklamış, bazıları da onun metoduna uygun örnekleri derleyerek tekmile yazmıştır. Harîrî'yi ele aldığı lahn örneklerinde haksız görüp eleştirenler olduğu gibi eleştirilere karşı reddiye yazıp Harîrî'yi savunanlar da olmuştur.⁴²⁵

Durre'ye yapılmış olan çalışmaları, klasik ve modern dönem çalışmaları olmak üzere iki başlıkta ele almak mümkündür. Bu çalışmaları kronolojik olarak şöyle sıralayabiliriz:

a. Ebû Mansûr el-Cevâlîkî, *Tekmiletu mâ tagletu fîhi*'l-'âmme

Eserin girişinde kullanımlarına bizzat şahit olduğu ancak lahn alanında yazılmış eserlerde görmediği lahn örneklerini eserinde derlediğini dile getiren el-Cevâlîkî⁴²⁶, eserini on altı kısma ayırmış, her kısım altında da farklı sayıda örnekler yer vermiştir. Hartwig Derenbourg tarafından yayımlanan bu eser daha sonra 1355/1936 yılında İzzeddin et-Tenûhî tarafından Dimaşk'ta neşredilmiştir.⁴²⁷ Ayrıca 'Abdulhafîz Fargalî ve 'Alî el-Karanî tarafından tahkik edilerek 1996 yılında yayımlanmıştır.

Söz konusu eserin el-Cevâlîkî tarafından *Durre*'ye zeyl mahiyetinde kaleme alındığı söylenmiştir.⁴²⁸ Ancak gerek yazarın eserinin özgün ve müstakil bir eser olduğunu '*Bu eser 'avâmın yaptığı hataların tekmlsidir. Bunları 'avâmın yaptığı hatalardan derledim. Lahn alanında yazılmış eserlerde bulamadığım bu örneklerle dikkat çekmek istedim.*⁴²⁹' ifadeleriyle dile getirmesi, gerekse de *Durre*'ye tekmile

⁴²⁵ Çalışmamızda *Durre* üzerine yapılan yaygın eserler ele alınacaktır. Eser hakkında yapılmış çalışmalar hakkında detaylı bilgi için bkz. Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, c.1, s.741-742; Sıtkı Güllü, *el-Harîrî*, s.199-200; Beşşar Bekkûr, *Durre*, (Muhakkikin mukaddimesi), s.53-60.

⁴²⁶ el-Cevâlîkî, *et-Tekmile*, s.843.

⁴²⁷ Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, c.1, s.741; Muharrem Çelebi, "Cevâlîkî", *DİA*, İstanbul 1993, c.7, s.438-439.

⁴²⁸ Muharrem Çelebi, "Cevâlîkî", *DİA*, İstanbul 1993, c.7, s.438-439.

⁴²⁹ el-Cevâlîkî, *et-Tekmile*, s.843.

olarak yazıldığına dair hiçbir işaretin bulunmaması ve birçok örneğin *Durre* ile ortak olması,⁴³⁰ eserin *Durre*'nin tekmiyesi olduğu konusunda şüpheler uyandırmaktadır.

Kanaatimizce el-Cevâlîkî önce lahn konusunda (ما تَغْلَطُ فِيهِ الْعَامَّةُ) adıyla bir eser yazmış, daha sonra bu esere almadığı ve sonradan karşılaştığı örnekleri de tekmile adı altında derlemiştir. Mukaddimede (هذا تَكْمِيلُهُ مَا تَغْلَطُ فِيهِ الْعَامَّةُ) derken (ما تَغْلَطُ فِيهِ الْعَامَّةُ) adındaki eserine atıfta bulunmuştur. es-Suyûtî'nin el-Cevâlîkî'ye ait (ما تَغْلَطُ فِيهِ الْعَامَّةُ) adında bir eserin bulunduğunu ifade etmesi⁴³¹ bu iddiayı desteklemektedir.

b. İbn Zafer es-Sıkkî, İbhâmu 'l-gavvâs fî ihâmi 'l-havâs fî beyâni galati 'l-Harîrî

Harîrî'ye reddiye ve tashîh mahiyetinde yazılan bu hâşiye, Kelile ve Dimne tarzında hikâyelerden oluşan *Sulvânu 'l-mutâ 'fî 'udvâni 'l-etbâ* adlı eserin de sahibi olan İbn Zafer (ö. 565/1170) tarafından kaleme alınmıştır. Hacimli olmayan bu hâşiye, müstakil eser olmasına rağmen İbn Berrî'nin hâşiyesi ile birlikte basılmıştır.⁴³²

c. 'Abdullâh b. Berrî, Hâşiyetu 'Abdillâh b. Berrî 'alâ Durreti 'l-gavvâs

İbn Berrî⁴³³ (ö. 582/1186) de İbn Zafer gibi *Durre*'de geçen örneklerin eleştirisini yapmış, muğlak yerleri açıklamıştır. Ayrıca Harîrî'ye yöneltilen haksız eleştirileri de cevaplamaya çalışmıştır. Her iki hâşiye de 'Abdulfazî Fargalî'nin tahkiki ile 1996 yılında *Durretu 'l-gavvâs ve şerhuha ve havâşîha ve tekमितuhâ* adı altında el-Cevâlîkî'nin *Tekmile*'si ve el-Hafâcî'nin şerhi ile birlikte basılmıştır. İkisi arasındaki fark ise İbn Zafer için (قَالَ مُحَمَّدٌ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ) 'Abdullâh b. Berrî için ise (قَالَ أَبُو مُحَمَّدٍ) tabiri kullanılmak suretiyle sağlanmıştır. Toplamda iki yüz on kullanım ve imlâ

⁴³⁰ Buna örnek olarak *Durre*'de geçen (اقْطَعُهُ حَيْثُ رَقَّ) örneğini aynı şekil ve nedenle el-Cevâlîkî'nin de s.867'de ele almasını göstermek mümkündür.

⁴³¹ es-Suyûtî, **Buğye**, c.2, s.308.

⁴³² Hayatı ve eseri için bkz. Mehmet Sami Benli, "İbn Zafer", **DİA**, İstanbul 1999, c.20, s.453-454.

⁴³³ Geniş bilgi için bkz. İsmail Durmuş "İbn Berrî", **DİA**, İstanbul 1999, c.19, s.372-374.

hataları ele alınan bu hâsiyelerde havâsı haksız yere hataya nispet ettiği gerekçesiyle Harîrî'ye yönelik eleştiriler bulunmaktadır.⁴³⁴

d. İbn Manzûr, *Tehzîbu'l-havâs min Durreti'l-gavvâs*

İbn Manzûr (ö. 711/1311), söz konusu eserinde *Lisânu'l-'Arab* adlı eserinde kullandığı sistemi kullanarak *Durre*'de geçen kelimeleri alfabetik olarak sıralamıştır. Ayrıca konuyla alakası olmadığını düşündüğü birçok bilgiyi zikretmeyerek *Durre*'yi bir nevi ihtisar etmiştir. İbn Manzûr'un *Lisânu'l-'Arab*'da doğrudan alıntı yapmak yerine İbn Berrî kanalıyla Harîrî'ye atıfta bulunması⁴³⁵ bu eseri *Lisânu'l-'Arab*'dan sonra telif ettiğini göstermektedir.

e. Radiyuddîn b. el-Hanbelî, *Sehmu'l-elhâz fî vehmi'l-elfâz*

Durre üzerine yapılan çalışmalardan biri de İbnu'l-Hanbelî (ö. 971/1563) tarafından kaleme alınan *Sehmu'l-elhâz fî vehmi'l-elfâz* isimli eserdir. Yazar, eseri yazmadaki amacının, ilim çevresinde kabul gören ve ilgi duyulan *Durre*'nin karanlıkta kalan kısımlarını aydınlığa çıkararak ilgililerin etkin bir şekilde yararlanmalarına imkân sağlamak olduğunu dile getirmiştir.⁴³⁶

İbnu'l-Hanbelî'nin bu eseri, yüz otuz bir kelime içermektedir. İlk örnekte (فَمِمَّا) 'Hataya düştüklerindendir...' ifadesini kullanan yazar, daha sonraki örneklerde (ومن ذلك قولهم) 'Bunlardan biri de...' ifadesi ile yetinmiştir. Örneklerin yanlış kullanımını verdikten sonra ayet, hadis ve herhangi bir şiirle istişâd etmeden olması gereken kullanım şeklini zikretmiştir. Örnekleri herhangi bir sistem takip etmeden sıralayan İbnu'l-Hanbelî'nin *Durre* üzerine biri kayıp iki tanesi de yazma halinde değişik kütüphanelerde bulunan çalışmaları vardır.⁴³⁷

f. Şihâbuddîn el-Hafâcî, *Şerhu'd-Durre*

⁴³⁴ Eleştiriler için bkz. Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Berrî b. 'Abdilcebbâr b. Berrî el-Makdisî el-Mısırî, *el-Havâşî 'alâ Durreti'l-gavvâs*, (Durre içinde) s.808.

⁴³⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, c.1, s.536, 568, c2, s.243, 244, c.11, s.342.

⁴³⁶ Radiyuddîn b. Hanbelî, *Sehmu'l-elhâz fî vehmi'l-elfâz*, Hâtem Sâlih ed-Dâmin (Thk.), Muessesetu'r-risâle, Beyrut 1985, s.23-24.

⁴³⁷ Ramazân 'Abduttevvâb, *Lahnu'l-'âmm*, s.334-335.

Durre üzerine yapılmış en hacimli ve en yaygın şerh, *Şifâu'l-galîl* adlı eserin de yazarı olan el-Hafâcî'nin⁴³⁸ şerhidir. IV. Murad'a (ö. 1049/1640) ithafen yazdığı eserinde Harîrî'ye birçok eleştiride bulunmuştur. Eser, şerhten ziyade bir tenkit metnine benzemektedir. Harîrî'yi hatalı kabul ettiği ifade şekillerini eserlerinde kullanmasından dolayı eleştirmiştir. Bu eleştiriler bazen dozu aşan küçümseyici ifadelere dönüşmüştür.⁴³⁹ el-Hafâcî, eserinde *Durre*'nin muğlak ifadelerini açıklamış, Harîrî'yi haklı gördüğü yerlerde ise teyit etmiş ve ona yönelik eleştirileri cevaplamıştır.⁴⁴⁰ Şerhinde İbn Zafer ve İbn Berrî'nin etkisi açıkça görülmektedir. Birçok yerde isimlerini vererek kendilerinden nakilde bulunduğu gibi bazı yerlerde ise onları eleştirmiştir.

Durre ekseninde kaleme alınan çalışmalar elbette ki bunlarla sınırlı değildir.⁴⁴¹ Çeşitli nedenlerle günümüze ulaşamamış veya kütüphanelerde keşfedilmeyi bekleyen muhtemel çalışmalar da göz önüne alındığında *Durre*'nin edebiyatçılar arasında gördüğü ilgi daha iyi anlaşılır.

Modern dönemde de ilgi çekmeye devam eden bu eser, Arap dünyasında birçok akademik çalışmaya konu olmuştur. Ürdün'de Hannâ 'Alî el-Bevvâbe tarafından *Me'âyîru'l-hatai ve's-savâb, fî kitâbi Durretî'l-gavvâs li'l-Harîrî* adlı bir çalışma yapılmıştır. Söz konusu çalışmada *Durre*'de geçen örnekler tartışılmış ve delilleriyle birlikte kullanımın kabul veya reddi yoluna gidilmiştir. Ayrıca Ramazan 'Abduttevvâb *Lahnu'l-âmmе ve't-tatavvuru'l-lugavî* adlı eserinde birçok lahn eserini incelediği gibi Harîrî'nin yöntemine dair bilgi de vermiştir.

⁴³⁸ el-Hafâcî, tefsir alanında da etkin bir isimdir. Osmanlı medreselerinde ders kitabı olan Kadı Beyzâvî'nin '*Envâru't-tenzîl ve esrâru't-tefsîr*' adlı eserine haşiye yazmıştır. Eserlerinden el-Hafâcî'nin eleştirel bir üsluba sahip olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Harîrî'ye eleştirel yaklaşımında taassuptan uzak, Basra ve Kûfe ekollerinin karışımıyla meselelere daha geniş ve kapsayıcı yaklaşabilen Mısır ekolüne mensubiyetinin etkisi vardır. Hayatı ve ilmi kişiliği hakkında geniş bilgi için bkz., 'Abdullâh İbrâhîm Yûsuf ez-Zehrâvî, *Şihâbuddîn el-Hafâcî 'hayâtuhu ve edebuh*', Basılmamış yüksek lisans tezi, Câmi'atu Ummi'l-kurâ, Mekke 1986, s.13-221. Ali Şakir Ergin, "el-Hafâcî", *DİA*, İstanbul 1997, c.15, s.72-73.

⁴³⁹ Kullandığı bazı ifadeler şunlardır: (هذا كلام ناشئ من قلة التدبر) '*Bu söz, düşünce eksikliğiyle söylenmiş bir sözdür.*' s.168; (فلا عبرة بما قاله المصنف) '*Musannîfin söyledikleri kale alınacak değildir*' s.678; (فلا عبرة بانكاره و تكثير السواد بمثله) '*Onun itirazına ve laf kalabalığı için söylediklerine itibar yoktur.*' s.84; (هذا لعدم تدبيره في العربية) '*Bu iddialar, Arap dilini düşünmemesindendir.*' s.145.

⁴⁴⁰ Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. 'Umer el-Hafâcî, *Şerhu Durre*, (*Durre* içinde) s.81,561.

⁴⁴¹ *Rûhu'l-me'ânî* adlı tefsirin sahibi el-Alûsî de *Durre* üzerine *Keşfu't-turre 'ani'l-gurre* adında bir şerh yazmış, 'Abdurrahmân b. Yahya el-Mu'allimî el-Yemânî de *Durre*'yi ihtisar etmiştir.

Lalî Ahmed Efendi (ö. 971/1563) tarafından *Tuhfetu'l-havâs fî tercemeti Durreti'l-gavvâs* adıyla Türkçeye çevrilen⁴⁴² *Durre* hakkında ülkemizde akademik çevrede müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Sadece Harîrî ve lahn ile ilgili yapılan bazı çalışmaların bir parçası olarak ele alınmıştır.

2.6. DURRE'YE YAPILAN ELEŞTİRİLER

Özelde *Durre*'ye genelde lahn eserlerine yönelik bir takım eleştiriler vardır. Bu eleştirilerin bir kısmı, dilin genel ilkelerine ve fitrî gelişim ve değişimine uygun olan kullanımların dahi reddedilmesi nedeniyle lahn eserlerinin içeriğine yönelik iken, bir kısmı da bu eserlerde takip edilen metoda yöneliktir. Eleştirilerin bir kısmı haklı nedenlere dayanmaktadır. Bu eleştirileri dile getiren şarihler de eleştirilerini temellendirmede genel olarak Arap dilindeki lehçeleri ve ifadenin yorumlanarak Arap diline kazandırılmasına dayanmışlardır. *Durre*'ye yapılan eleştirileri metoda ve içeriğe yönelik eleştiriler olmak üzere iki kısma ayırmak mümkündür.

Metoda yönelik eleştirilerin başında, eserde alfabetik bir sıralamanın takip edilmemesi ve konuların başlıklandırılmaması gelmektedir. Zira Harîrî eserinde örnekleri ve bilgileri rastgele serpiştirmiştir. Bu düzensizlik, okurun zihninde bir şablonun oluşmasına engel olduğu gibi eserdeki bilgilere ve dağınık bulunan darb-ı meseller, anekdot ve tarihî olaylara ulaşmayı da zorlaştırmaktadır.

Gerek Harîrî öncesi döneme gerekse de Harîrî sonrası döneme bakıldığında lahn eserlerindeki hâkim üslubun belli bir sisteme dayandığı görülür. Harîrî, eserinde herhangi bir sistem takip etmemekle eleştirildiği gibi kullandığı bazı hadis ve şiirlerin kaynağını belirtmemekle de eleştirilmiştir. Ayrıca eserinde havâsın hatalarını ele alacağını açıkça belirtmesine rağmen 'avâmın hatalı kullanımlarını da ele alması açısından da eleştirilmiştir.

Durre'ye yöneltilen eleştirilerin ikinci kısmı ise içeriği ile ilgili eleştirilerdir. Dil gibi değişime ve gelişime açık, farklı lehçe ve kullanımlara sahip bir olguda herkesin kabul edeceği kural ve taksimler ortaya koymak zordur. Arapça gibi geniş bir coğrafyaya yayılmış ve çok sayıda kabilelere bölünmüş bir kitle tarafından

⁴⁴² Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, Bizimbüro Basımevi, İstanbul 1333, c.2, s.51-52.

kullanılan bir dil için kati kurallar koymak ve herkesçe kabul edilir sınıflandırmalar yapmak, ayrı bir zorluğu barındırır. Arap dilini fasîh ve lahn sınıflarına ayıran Harîrî, ortaya koyduğu eseri ile takdir gördüğü gibi ele aldığı bazı örnekler açısından eleştirilmiştir. Harîrî'nin içerik açısından maruz kaldığı eleştiriler genel hatlarıyla şunlardır:

Dilde artan lahn endişesiyle dilin fitrî gelişiminin göz ardı edilmesi neticesinde anlam genişlemesi/daralması, mecâzın hakîkî anlama dönüşmesi, kelimelerin yan anlamlarda kullanılması ve naht olgusu gibi dilin doğasında var olan gelişimler lahn olarak görülmüştür. Dillerin karşılıklı etkileşimi gerçeği görmezden gelinerek birçok mu‘arreb ve dahîl kelimelere lahn gözüyle bakılmıştır. Kitlelerin farklı bilgi düzeyine sahip olabileceği gerçeği göz ardı edilerek yazı dilinden farklı olarak gündelik kullanımlarda kaçınılmaz olan değişimler lahn olarak nitelenmiştir. Fasîh bir dil için kriterler yüksek tutulmuş, değişik lehçelere sahip Arapçanın doğruluk ölçüsünde kıstas olarak Kur’ân, hadis ve şairlerin kullanımı yegâne doğru kabul edilmiştir. Bunun neticesinde gündelik hayattaki kullanımlar ve farklı lehçeler de lahn kapsamında görülerek yanılığa düşülmüştür.

İçerik açısından Harîrî'ye yapılan eleştirilerin en önemlisi lahn olarak nitelediği bazı ifadeleri bizzat kullanmasına yönelik eleştirilerdir. Harîrî'nin şiddetle kaçınılması gerektiğini ifade ettiği ve lahn olarak nitelediği kullanımları kendi eserlerinde kullanması, İbn Zafer'in "*Harîrî'nin dil bilgisi Makâmât'ından sonra olmuştur. Zira Durre'de reddettiği kullanımların tümü Makâmât'ında mevcuttur.*" şeklinde latif bir eleştirisine sebep olmuştur.⁴⁴³ Harîrî'nin reddettiği ancak eserlerinde kullandığı kelimelere şu örnekleri vermek mümkündür:

(وَيَقُولُونَ: بَيْنَا زَيْدٌ قَامَ إِذْ جَاءَ عَمْرُو، فَيَتَلَقَوْنَ بَيْنَا يَازُ، وَالْمَسْمُوعُ عَنِ الْعَرَبِ: بَيْنَا زَيْدٌ قَامَ جَاءَ عَمْرُو.) Bu

cümlede (بَيْنَا) kelimesinden sonra (إِذْ) kelimesinin kullanımını reddetmiştir.⁴⁴⁴ Ancak

⁴⁴³ İbn Zafer, *el-Havâşî ‘alâ Durreti’l-gavvâs*, s.765.

⁴⁴⁴ Harîrî, *Durre*, s.209.

kendisi *Makâmât*'ın birçok yerinde (إِذْ) ile (يُنَا) kelimesini kendi önerisinin aksine birlikte kullanmıştır.⁴⁴⁵

Harîrî, *Durre*'de lahn olarak (وَيَقُولُونَ مِنْ هَذَا النَّوعِ أَيُّضًا: قَدْ اصْفَرَّ وَجْهَهُ مِنَ الْمَرَضِ. nitelediği⁴⁴⁶ ancak *Makâmât*'ında benzer ifade şekillerini kullandığı örneklerden biri de (اصْفَرَّ وَجْهَهُ مِنَ الْمَرَضِ) '*Hastalıktan yüzü sapsarı kesildi*' ifadesidir.⁴⁴⁷ Eleştirilere neden olan dikkat çekici örneklerden biri de şudur:

Harîrî bu (وَنَظِيرَ هَذَا الْوَهْمِ قَوْلُهُمْ: حَضَرَتِ الْكَافَّةُ، فَيُوهَمُونَ فِيهِ أَيُّضًا عَلَى مَا حَكَاهُ ثَعْلَبُ beyanatında (كَافَّةً) kelimesinin nekire kullanılması gerektiğine işarette bulunmaktadır.⁴⁴⁸ Ancak el-Hafâcî'nin de belirttiği gibi Harîrî kendisi bu kelimeyi (باتفاق كافة أهل الملل) cümlesinde izafetle marife şeklinde kullanmıştır.⁴⁴⁹

Harîrî, (إِبْدَأْ بِهِ أَوَّلًا) cümlesinde (وَيَقُولُونَ اأْبْدَأْ بِهِ أَوَّلًا، وَالصَّوَابُ أَنَّ يُقَالَ: اأْبْدَأْ بِهِ أَوَّلَ بِالضَّمِّ geçen (أَوَّلًا) kelimesinin mebnî olmasından dolayı tenvinsiz ve ötre ile okunması gerektiğini dile getirmesine rağmen⁴⁵⁰ eserlerinde birden fazla yerde aynı kelimeyi tenvinli okumuştur. Bu tür çelişkiler Harîrî'nin eleştirilmesine neden olmuştur.

Harîrî'nin eseri, dönemin birçok lahn eseriyle amaç, kaynak, metot ve muhteva açısından uyuşmaktadır. Eserin özgünlüğünü ortaya koyan en önemli boyut ise yazarın kıstaslarda müteşeddît davranması, somut örnekler üzerinden hareketle karşılaştırmalı geniş bilgi sunması ve dil konularının yanı sıra eğitici ve düşündürücü anekdotları da ele almasıdır.

⁴⁴⁵ Harîrî, *Makâmât*, Dâru sâdır, Beyrut 1980, s.254; İbn Zafer, *el-Havâşî 'alâ Durreti'l-gavvâs*, s.765.

⁴⁴⁶ Harîrî, *Durre*, s.149.

⁴⁴⁷ Harîrî, *Makâmât*, s.201.

⁴⁴⁸ Harîrî, *Durre*, s.175.

⁴⁴⁹ Harîrî, *Durre*, s.386; el-Hafâcî, *Şerhu Durre*, s.675. Ancak şunu belirtmek gerekir ki Harîrî'nin kullanılmasını kabul etmediği şekil, (كَافَّةً) kelimesinin el takılı olduğu şekildir. İfadelerinden izafetle bile olsa marife kullanılmamalı gibi kesin bir sonuç çıkarıp onu bu şekilde kullandı diye eleştirmek, kanaatimizce yerinde bir eleştiri olmaktan uzaktır.

⁴⁵⁰ Harîrî, *Durre*, s.306.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DURRE'DE ELE ALINAN ÖRNEKLERİN TASNİFİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Her dilin diğer dillerle ortak yanlarının yanı sıra onu diğerlerinden ayırt eden özgün yönleri bulunmaktadır. Aynı durum dil hataları için de söz konusudur. Kullanıcıların sözcükleri yanlış anlamda kullanması veya çelişik sözcükleri bir arada kullanması tüm dillerde muhtemel bir durum iken özne ile yüklem arasındaki erillik ve dişilik uyumu ise Arapça gibi bazı dillerde mevcut olan bir durumdur.

Eserinde Arap dilinde görülebilecek dil hatalarının tüm çeşitlerini ele alan Harîrî, imlâ hatalarını da ele almıştır. Bu bölümde Harîrî'nin lahn olgusuna yaklaşım metodu ve felsefesini ortaya koymak adına, ele aldığı hatalı kullanımlara bakışı ve yorumu, alandaki diğer eserlerin konuya yaklaşımıyla karşılaştırılarak analiz edilecektir.

Harîrî eserinde ele aldığı örnekleri herhangi bir plan dâhilinde sunmamıştır. Her ne kadar bazı yerlerde aynı gruba dâhil örneklerin bir yerde işlenme gayreti görülse de bu gayret eserin tümünde gözetilmemiş örnekler gelişi güzel sunulmuştur. Ancak yazım kurallarını eserin son bölümüne bırakmak suretiyle ayrı bir başlık ve kategoride değerlendirmiştir.

Anlatım bozuklukları genel olarak dilciler tarafından '*anlamsal bozukluklar*' ve '*yapısal bozukluklar*' olmak üzere iki başlıkta incelenmiştir.⁴⁵¹ Bu ana başlıkların

⁴⁵¹ Sıddık Akbayır, **Dil ve Diksiyon: Yazılı ve Sözlü Anlatım Bozuklukları**, Akçağ Basım Yayım Pazarlama, Ankara 2003, s.5-9; İsa Güleç, **Dil ve Anlatım Bozuklukları**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s.3-7; <http://www.dilbilgisi.net/konular/anlatim-bozukluklari>, Erişim tarihi: 30.11.2016.

her birisinin alt başlıkları bulunmaktadır.⁴⁵² Dilcilerin bu taksimi çerçevesinde Harîrî'nin ele aldığı örnekler tasnif edilerek, dilin doğal gelişimi ve temel mantığı çerçevesinde eleştirel bir değerlendirme yapılacaktır. Başlıklara ayırdığımız lahn türlerinin her birisine konunun anlaşılmasını sağlayacak yeteri kadar örnekle yetinilecektir. Örnekler ele alınırken sadece yazarın hatalı kullanımlara dair tespiti ve söz konusu hataların tashihinde dayandığı delilleri gösteren kısım aktarılacaktır.

3.1. YAPISAL BOZUKLUKLAR

Arapçada yapısal bozukluklar, kelimelerin ses yapısında, eklerinde veya cümledeki konumu itibarıyla hak ettiği i'râbda ortaya çıkmaktadır. Edebî değere sahip bir yapıt ortaya koymak ve etkili bir iletişim kurmak için yapısal bozukluklardan kaçınmak gerekir. Harîrî, yapısal bozuklukların farklı türlerine örnekler vermiş ve ele aldığı örneklerin hatalı yönlerinin tespitinde Arapçanın genel kullanım ilkelerine ve gramer kurallarına dayanmıştır. Ancak gerek gramer kurallarının ekollere göre farklılık arz etmesi gerekse de Arapçada farklı kullanımların bulunması, Harîrî'nin bazı kullanımları lahn olarak görmesinin eleştirilmesine neden olmuştur. Yapısal bozukluklar başlığı altında değerlendirilen örnekler de kendi içerisinde talî başlıklara ayrılmaktadır. Bu başlıkları şu şekilde sıralamak mümkündür:

3.1.1. Fonetik Değişim

Kelimelerin fonetik yapısında yapılan hatalar, Harîrî'nin ele aldığı lahn türlerinden biridir. Bu tür hatalar, kelimedeki harflerin yerlerinin değiştirilmesi, bir harfin farklı bir harfe dönüştürülmesi veya bir harfin olması gereken hareke yerine farklı bir hareke ile seslendirilmesi olmak üzere üç grupta incelenebilir.

Harîrî, diğer lahn eserleri yazarlarının aksine kelimelerdeki harflerin yerlerinin değiştirilmesi sonucu yapılan lahn türünü de ele almış ve bu türe bir örnek ile yer vermiştir. Verdiği örnek şudur:

⁴⁵² Anlamsal bozuklukların alt başlığına örnek olarak; gereksiz sözcük kullanımı, mantık hatası, çelişik sözcüklerin bir arada kullanımı; yapısal bozukluklara ise özne yüklem uyumsuzluğu, öge eksikliği, kelimenin yanlış kalıpta kullanılması gibi alt başlıkları göstermek mümkündür.

وَيَقُولُونَ لِمَنْ يَأْخُذُ الشَّيْءَ بِقُوَّةٍ وَغُلْظَةٍ: قَدْ تَغْشَرَمَ، وَهُوَ مَتَغْشَرَمٌ وَالصَّوَابُ أَنْ يُقَالَ فِيهِ: تَغْشَمَرُ، وَهُوَ

مَتَغْشَمَرٌ، يَتَغْدِيمُ الْمِيمَ عَلَى الرَّاءِ، كَمَا قَالَ الرَّاجِزُ: إِنَّ لَهَا لَسَانًا عَشْنَزْرًا. إِذَا وَنِينَ سَاعَةً تَغْشَمَرَا وَيُرَوَّى إِنَّ لَهَا لَسَانًا عَشْنُورًا، وَكَالَهُمَا بِمَعْنَى الشَّدِيدِ. وَمَنْ كَلَّمَ الْعَرَبَ: قَدْ تَغْشَمَرُ السَّيْلُ، إِذَا أَقْبَلَ بِشِدَّةٍ وَجَرَى بِحَدَّةٍ.

Harîrî, 'bir şeyi güçle ve kabaca almak' anlamını ifade eden (تغشمر) kelimesinde harflerin yerlerinin değiştirilerek (تغشمر) şeklinde okunduğunu ve lahn yapıldığını iddia etmiş, iddiasını temellendirmek için de Araplardaki kullanımı ve şiiri kanıt olarak göstermiştir.⁴⁵³

Başta el-Halîl, İbn Sîde (ö. 458/1066) ve İbn Manzûr olmak üzere lügat âlimleri bu iki kelimenin farklı anlam taşıdığını, (تغشمر) kelimesinin 'bir şeyi güçle ve kabaca almak',⁴⁵⁴ (تغشمر) kelimesinin ise 'çölde yolculuk yapmak/çöle dalmak' anlamını ifade ettiğini belirtmişlerdir.⁴⁵⁵

(جهجه, ههجه) ile (تججرش, تحجشر) örneklerini kanıt olarak gösteren İbn Zafer, Arap dilinde kelime türetmenin bir yolu olan *kalb/iştikâk-ı kebîr* olgusuna dayanarak Arapçada harf değişimine uğramış birçok örneğin mevcut olduğunu öne sürmüş ve bu gerçeği göz ardı ederek söz konusu kelimeyi lahn sayan Harîrî'yi eleştirmiştir.⁴⁵⁶ el-Hafâcî ise İbn Zafer'in eleştirisine karşı Harîrî'yi desteklemiş ve *iştikâk-ı kebîr*in semâî bir olgu olduğunu ve semâî kullanımların dil kurallarının teşkilinde mesnet olarak görülemeyeceğini dile getirmiştir.⁴⁵⁷

Harîrî'nin farklı anlamlara sahip bu kelimelerin hatalı kullanımına yönelik tespiti, lügat âlimlerinin beyanlarıyla da örtüşmektedir. Dolayısıyla bu iki kelimenin aynı harfleri barındıran müstakil kelimeler olduğunu ve ikisinin aynı anlamda kullanılmasının hata olduğunu söylemek mümkündür.

⁴⁵³ Harîrî, **Durre**, s.123-124.

⁴⁵⁴ el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, **Kitâbu'l-'ayn**, Mehdî el-Mahzûmî (Thk.), Dâru ve mektebetu'l-hilâl, c.4, s.460; İbn Sîde, **el-Muhassas**, c.4, s.83; İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, c.5, s.23.

⁴⁵⁵ İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, c.12, s.438; ez-Zebîdî, **Tâcu'l-'arûs**, c.33, s.174.

⁴⁵⁶ İbn Zafer, **el-Havâşî 'alâ Durreti'l-gavvâs**, s.736.

⁴⁵⁷ el-Hafâcî, **Şerhu Durre**, s.75-76.

Harîrî, fonetik hatalar kapsamında harflerin yanlış seslendirilmesi sonucu yapılan hatalara şu örnekleri vermiştir:

وَيَقُولُونَ: ابْنَتْ بِكَسْرِ الْبَاءِ مَعَ هَمْزَةِ الْوُصْلِ، وَهُوَ مِنْ أَقْبَحِ أَوْهَامِهِمْ وَأَفْحَشِ لَحْنٍ فِي كَلَامِهِمْ لِأَنَّ هَمْزَةَ الْوُصْلِ لَا تَدْخُلُ عَلَى مُتَحَرِّكٍ، وَالصَّوَابُ أَنْ يُقَالَ فِيهَا: ابْنَةُ أَوْ بِنْتُ، لِأَنَّ الْعَرَبَ نَطَقَتْ فِيهَا بِهَاتَيْنِ الصَّيغَتَيْنِ،

Harîrî, 'kız çocuğu' anlamına gelen ve (ابْنَةُ/بِنْتُ) şekillerinde farklı kullanımları bulunan kelimenin bazen (ب) harfinin esresi ile (ابْنَةُ) şeklinde kullanılarak hata yapıldığını iddia etmiştir. İddiasını da kelime başında bulunan hemzenin hemze-i vasl olduğu ve bu hemzenin harekesiz harflerin okunması için kelime başlarına getirildiği tezine dayandırmıştır.⁴⁵⁸

el-Cevherî ve İbn Manzûr, kelimenin (ابْنَةُ/بِنْتُ) şeklinde iki sahîh kullanımının bulunduğunu belirtirken başa getirilen hemzenin hemze-i vasl olduğunu, dolayısıyla ondan sonra gelen harfin sakin olması gerektiğini ve hareke ile okuyanların yanlış yaptıklarını ifade etmişlerdir.⁴⁵⁹ Bu ifadeler Harîrî'nin tespitini doğrular niteliktedir. el-Hafâcî de böyle bir hatanın akıl sahiplerinden sadır olmaması gerektiğini belirterek Harîrî'yi desteklemiştir.⁴⁶⁰ Harîrî'nin iddiasına dayanak olarak öne sürdüğü 'hemze-i vasldan sonra gelen harf, sakin olmalıdır' kuralı dilciler tarafından kabul görmüştür.⁴⁶¹

وَيَقُولُونَ لِلْعَبَةِ الْهِنْدِيَّةِ: الشَّطْرَنْجُ، يَفْتَحُ الشَّيْنُ، وَقِيَاسُ كَلَامِ الْعَرَبِ أَنْ تَكْسِرَ لِأَنَّ مِنْ مَذْهَبِهِمْ أَنَّهُ إِذَا عَرَبَ الْإِسْمَ الْعَجَمِيَّ رَدَّ إِلَى مَا يَسْتَعْمَلُ مِنْ نَظَائِرِهِ فِي لُغَتِهِمْ وَزَنَا وَصِيغَةٍ، وَلَيْسَ فِي كَلَامِهِمْ فَعْلَلٌ يَفْتَحُ الْفَاءَ، وَإِنَّمَا الْمَنْقُولُ عَنْهُمْ فِي هَذَا الْوُزْنِ فَعْلَلٌ، بِكَسْرِ الْفَاءِ فَلِهَذَا وَجِبَ كَسْرُ الشَّيْنِ مِنَ الشَّطْرَنْجِ لِيَلْحَقَ بِوُزْنِ جَرْدَحِل.

⁴⁵⁸ Harîrî, **Durre**, s.292.

⁴⁵⁹ Ebû Nasr İsmâ'il b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî, **es-Sihâh Tâcu'l-luga**, Ahmed 'Abdulgafûr 'Attâr (Thk.) Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, Beyrut 1987, c.6, s.2287; İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, c.14, 39.

⁴⁶⁰ el-Hafâcî, bu hatanın akıl sahiplerinden sadır olmayacak bir hata olduğunu söyleyerek Harîrî'yi desteklemiştir. el-Hafâcî, **Şerhu Durre**, s.436.

⁴⁶¹ Ebu'l-'İrfân Muhammed b. 'Alî es-Sabbân, **Hâşiyetu's-Sabbân**, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1997, c.2, s.465.

Mu‘arreb olan (شطرنج) kelimesini ele alan Harîrî, (شطرنج) ‘*şitranc*’ şeklinde ilk harfin esreli okunması gerekirken (شطرنج) ‘*şatranc*’ şeklinde fethalı okunduğunu belirtmiş ve bu okunuşun da Arap dili kelimelerinin vezinlerine uymadığı gerekçesi ile hata olduğunu iddia etmiştir. Kelimenin türediği köken hakkında da bilgi veren Harîrî, bazı lehçelerde (سَطرنج) (satranc) şeklinde (س) harfî ile de okunduğunu belirtmiştir.⁴⁶² İbn Berrî, yabancı kökenli kelimelerin Arapça kalıplardan elde edilemeyeceğinden yola çıkarak Harîrî’nin söz konusu kelimenin köken tahliline yönelik açıklamalarını açık bir hata olarak nitelemiştir.⁴⁶³

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) ve ez-Zebîdî (ö. 1205/1791) Farsçadan Arapçaya geçen bu kelimenin esreli okunmasını zorunlu gördüklerini (ولا يُفْتَحُ أُولُهُ) ‘*ilk harfî fethalı olmaz*’ ifadesiyle dile getirmişlerdir.⁴⁶⁴ ‘Alî b. Bâlî, kelimenin esreli okunması hususunda dilciler arasında ittifak olduğunu, (اتفقوا على أنَّ الشَّيْن من لفظ الشَّطرنج مكسورة،) ‘*Dilciler satranç kelimesinin esreli olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Fetha ile okunması hatadır.*’ sözleri ile iddia etmiştir.⁴⁶⁵ İbn Cinnî, İbn Sîde, el-Cevâlîkî ve İbn Manzûr gibi bazı dilciler, iki şekilde de okunabildiğini ancak esreli okunmasının tercih edildiğini tespit etmişlerdir.⁴⁶⁶ İbn Berrî ise İbnu’s-Sikkât’e atfen bu kelimenin sadece fetha ile okunduğunu iddia etmiştir.⁴⁶⁷

Hem *Durre*’ye yaptığı şerhinde hem de *Şifâu’l-galîl* adlı eserinde bu konuya değinen el-Hafâcî, lügat âlimlerinden kelimenin hem esre hem de fetha ile

⁴⁶² Harîrî, *Durre*, s.314.

⁴⁶³ İbn Berrî, *el-Havâşî ‘alâ Durreti’l-gavvâs*, s.799; el-Hafâcî de Arapçaya geçen yabancı kelimelerde kelimenin köken tahlilinin Arapça kelimeler üzerinden yapılamayacağını belirtmiştir. Bkz. el-Hafâcî, *Şifâu’l-galîl fî mâ fî kelami’l-‘Arab mine’d-dehîl*, el-Matba‘atu’l-vehbiyye, y.y., ts., s.3.

⁴⁶⁴ Mecduddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya‘kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-muhîd*, Muhammed Na‘îm el-‘İrksûsî, (Thk.) Muessesetu’r-risâle, Beyrut 2005, s.195; ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs*, c.11, s.63.

⁴⁶⁵ ‘Alî b. Bâlî el-Konstantînî, *Hayru’l-kelâm fî’t-takassî ‘an ağılâtî’l-‘avâm*, Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Thk.), ‘Âlemu’l-kutub, Beyrut 1987, s.37.

⁴⁶⁶ İbn Sîde, *el-Muhkem ve’l-muhîtu’l-a‘zam*, ‘Abdulhamîd Hendâvî (Thk.) Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut 2000, c.7, s.599; el-Cevâlîkî, *el-Mu‘arreb*, s.414; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, c.2, s.308.

⁴⁶⁷ İbn Berrî, *el-Havâşî ‘alâ Durreti’l-gavvâs*, s.798.

okunabileceğine dair nakiller yaptıktan sonra Harîrî'nin kelimeyi gereksiz yere lahn saydığını ifade etmiş ve onu şiddetli bir şekilde eleştirmiştir.⁴⁶⁸

Harîrî'nin (شطرنج) kelimesinin esreli okunması gerektiğine dair iddiası birçok dilcinin görüşü ile desteklenmektedir. Ancak az da olsa fethalı da okunabileceğine dair görüşlerin varlığı, söz konusu kullanımın lahn sayılmasını gereksiz kılmaktadır. Zira Arap toplumundan derleme yapan lügatçıların bir kullanımı kaydetmesi toplumun bahse konu kullanımı aktif kullandıklarını gösterir. Dilin ana kurallarına ve genel ilkelerine aykırı olmayan kullanımları lahn saymak, geçerli kanıtlardan yoksun kişisel bir yaklaşım olarak kalacaktır. Bu konudaki en uygun yaklaşımın, İbn Manzûr'un (الشَّطْرَنْج: فَارِسِيٌّ مُعَرَّبٌ، وَكَسْرُ الشَّيْنِ فِيهِ أَجُود) '*Şatranc kelimesi Arapçalaşmış Farsça kökenli bir kelimedir. Şin harfinin esre ile okunması daha güzeldir.*' ifadeleriyle ortaya koyduğu yaklaşım olduğunu söylemek mümkündür.

Harîrî, yabancı dillerden Arapçaya geçen ancak Arapça vezinlere riayet edilmeden kullanılan kelimelere birçok örnek vermiştir.⁴⁶⁹ Verdiği örneklerden bir diğeri de şudur:

وَيَقُولُونَ: دُستور، بفتح الدال، وقياس كلام العرب فيه أن يُقال بضم الدال، كما يُقال: بُهلُول وعُرقوب وخرطوم وجمهُور ونظائرها، مما جاء على فعلول، إذ لم يجئ في كلامهم فعلول بفتح الفاء إلا صَعْفُوق وهو اسم قبيلة.

Harîrî bu örnekte Farsçadan Arapçaya geçmiş olan (دُستور) kelimesini ele almış, mu'arreb kelimelerin Arapçadaki emsaline uyması gerektiğine dair görüşüne dayanarak kelimenin Arapçadaki (فعلول) veznine uyması için (دُستور) düstûr şeklinde ilk harfin ötreli okunması gerektiğini ifade etmiştir. Bu ve benzeri örneklerin hatalı yönünü tespit eden Harîrî, fetha ile okunmalarının kelimeleri Arapçada bulunmayan (فعلول) veznine dönüştüreceği tezinden hareket etmiştir. Bu kelime ile aynı açıdan

⁴⁶⁸ el-Hafâcî, **Şerhu Durre**, s.480-482; **Şifâu'l-galîl**, s.130-131.

⁴⁶⁹ Örnekler için bkz. Harîrî, **Durre**, s.184, 187.

lahn gördüğü yabancı kelimeleri de (ويشاكل هذا الوهم) ifadesi ile aynı başlık altında zikretmiştir.⁴⁷⁰

Harîrî'nin (فَعْلُول) vezninin Arapçada bulunmadığına dair yaklaşımı, başta Ebû Mansûr el-Ezherî (ö. 370/980) ve İbn Manzûr olmak üzere dilcilerin geneli tarafından kabul görmüş ve savunulmuştur.⁴⁷¹ İbn Berrî ve el-Hafâcî ise mu'arreb kelimelerin Arapça vezinlerine uymasını zorunlu görmediklerinden bu tür kelimelerin ötre ile okunmasının yanı sıra anadildeki aslına uyularak (دَسْتور) şeklinde fethayla okunmasının da mümkün olduğunu belirtmişlerdir.⁴⁷²

İddiasını temellendirmede dayanak noktası olarak Arapçadaki vezinleri gösteren Harîrî, kelimelerin doğru kullanım şekillerinin tespitinde genel itibarıyla Arapçanın vezin boyutuna dayanmıştır. Bu konuda farklı lehçelere ve mu'arreb kelimelerin aslına itibar etmemiş, söz konusu kelimelerin Arapçadaki vezinlere uyma zorunluluğu olduğunu belirtmiştir.⁴⁷³ Harîrî'yi eleştirenler de mu'arreb kelimelerin Arapça kelime vezinlerine uyma zorunluluğunun olmadığını, Arap alfabesindeki harfleri taşıması şartıyla acem dildeki aslı üzerine de okunabileceğini dillendirmiştir.⁴⁷⁴ Dolayısıyla Harîrî ve onu eleştirenler arasındaki görüş ayrılığının mu'arreb kelimelere farklı yaklaşımlarından kaynaklandığını söylemek mümkündür.

Harîrî, fonetik hatalardan kaynaklanan hatalı kullanımların harf değişimine uğrayan ifade türüne de şu örnekleri vermiştir:

وَيَقُولُونَ لِلْمَرِيضِ: مسح الله ما بك، بِالسَّيْنِ، وَالصَّوَابِ فِيهِ مَصْحٌ كَمَا قَالَ الرَّاجِزُ: قَدْ كَادَ مِنْ طَوْلِ الْبَلَى أَنْ

يمصحا.

⁴⁷⁰ Harîrî, **Durre**, s.269.

⁴⁷¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî el-Herevî, **Tehzîbu'l-luga**, Muhammed 'Avde (Thk.), Dâru ihyai't-turâsi'l-'Arabî, Beyrut 2001, c.1, s.212, c.9, s.299; İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, c.10, s.141,401.

⁴⁷² İbn Berrî, **el-Havâşî 'alâ Durreti'l-gavvâs**, s.782-783; el-Hafâcî, **Şerhu Durre**, s.394-395. İbn Manzûr, fethalı okuyuşu kelimenin (سَيْرُورَة) veznindeki masdarlara benzetilmiş olma ihtimaline bağlamaktadır. İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, c.10, s.401.

⁴⁷³ Harîrî, **Durre**, s.314.

⁴⁷⁴ el-Cevâlîkî, **el-Mu'arreb**, Fâdil 'Abdurrahîm (Thk.) Dâru'l-kalem, Dımaşk 1990, s.94; İbn Berrî, **el-Havâşî 'alâ Durreti'l-gavvâs**, s.783; el-Hafâcî, **Şerhu Durre**, s.393-395.

Harîrî'nin lahn olarak değerlendirdiği kullanımlardan biri de şifa temennisi olarak hastalara hitaben söylenen (مصح الله ما بك) '*Allah hastalığını silsin/şifa versin*' ifadesidir. Harîrî, bu ifadedeki hatalı yöne (وَيَقُولُونَ لِلْمَرِيضِ: مسح الله ما بك، بِالسَّيْنِ) ifadesiyle değinmiş, (وَالصَّوَابُ فِيهِ) diyerek de doğru kullanımı (مصح) şeklinde tespit etmiştir. Tespitine de isim vermeden nakilde bulunduğu şairin (قد كَادَ مِنْ طَوْلِ الْبَلْبَى أَنْ) ifadesini kanıt olarak göstermiştir. Harîrî'ye göre bu ifadenin doğru kullanımı (مصح الله ما بك) şeklindedir.⁴⁷⁵

el-Halîl, *Kitâbu'l-'ayn*'de (مصح الله ما بك) ifadesinin sahîh olduğunu ancak (مصح) şeklindeki kullanımın daha uygun olduğunu belirtmiştir.⁴⁷⁶ el-Cevherî, (مصح الله ما بك) kullanımının (مصحت بالشيء) ibaresiyle aynı anlamı ifade ettiğini belirtmiştir.⁴⁷⁷ el-Herevî, hastaya hitaben söylenen bu ifade için (مصح الله ما بك عنك) kullanımını aktarmıştır. İbn Sîde ise el-Halîl'in (مصح الله ما بك عنك) şeklindeki kullanımına işaret etmiş ve bunu benimsemiş görünmektedir.⁴⁷⁸ İbn Berrî de Harîrî'nin aksine doğru kullanım şeklinin (مصح الله ما بك) olduğunu belirtmiş ve Harîrî'nin iddiası için delil olarak gösterdiği Nadr b. Şumeyl'in (مصح الله ما بك) kullanımının hatalı olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca (مصح) fiilinin (ذهب) anlamına geldiğini, esasen lâzım olan bu fiilin mef'ûl alabilmesi için (مصح الله بما بك) şeklinde cer harfiyle veya (أَمْسَحَ اللَّهُ مَا بَكَ) şeklinde if'âl kalıbında kullanılması gerektiğini belirtmiş ve Harîrî'yi eleştirmiştir.⁴⁷⁹ İbn Manzûr ve ez-Zebîdî'nin İbn Berrî'nin bu iddiasını eleştirmeden nakletmeleri,⁴⁸⁰ görüşünü benimsediklerini göstermektedir. el-

⁴⁷⁵ Harîrî, *Durre*, s.130.

⁴⁷⁶ el-Halîl, *Kitâbu'l-'ayn*, c.3, s.156.

⁴⁷⁷ el-Cevherî, *es-Sihâh*, c.1, 405.

⁴⁷⁸ İbn Sîde, *el-Muhassas*, c.3, s.395.

⁴⁷⁹ İbn Berrî, *el-Havâşî 'alâ Durreti'l-gavvâs*, s.738.

⁴⁸⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, c.2, s.598; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, c.7, s.135.

Hafâcî ise İbn Berrî'nin iddiasına karşı Harîrî'yi savunmuş, (مصح) fiilinin iddia edildiği gibi sadece lâzım fiil olarak kullanılmadığını belirtmiş ve el-Herevî ile İbn Hişâm'dan söz konusu fiilin müte'addî de kullanıldığına dair nakilde bulunmuştur.⁴⁸¹

İbn Berrî'nin Harîrî'nin tespitinde hatalı olduğuna dair yaklaşımı, el-Halîl, el-Cevherî, İbn Sîde, İbn Manzûr ve ez-Zebîdî'nin tespitlerinden ortaya çıkan sonuç ile uyum gösterdiği gibi (س) ve (ص) harfleri arasında lokal düzeydeki geçişkenlik gerçeği ile de örtüşmektedir.⁴⁸² Ancak el-Hafâcî'nin değindiği gibi İbn Berrî'nin (مصح) fiilinin sadece lâzım olarak kullanıldığına dair iddiası, sözlüklerdeki bilgilerle çelişmektedir. Zira İbn Dureyd ve Fîrûzâbâdî, söz konusu fiilin müte'addî olarak da kullanıldığını gösteren örnekler vermiştir.⁴⁸³

وَيَقُولُونَ: حَرَمَشَ الْكِتَابَ، بِالْمِيمِ، أَيِ أَفْسَدَهُ، وَالصَّوَابُ: خَرِشَ بِالْبَاءِ، وَجَاءَ فِي الْحَدِيثِ: وَكَانَ كِتَابُ

فَالَانَ مَخْرِشًا.

Harîrî, bu örnekte bazı kullanıcıların (خريش الكتاب) '*kitabı heba etti*' cümlesindeki (خريش) fiilini (خرمش) şeklinde (ب) harfini (م) harfine dönüştürerek hatalı okuduğunu iddia etmiştir. Hadisteki kullanımı kanıt olarak göstermiş ve doğru kullanımın (خريش) olduğu tezini savunmuştur.⁴⁸⁴ İbnu'l-Cevzî de *Takvîmu'l-lisân* isimli eserinde Harîrî'nin ele aldığı bu örneği işlemiş ve aynı yaklaşımı sergilemiştir.⁴⁸⁵

el-Halîl, el-Ezherî, İbn Sîde ve Fîrûzâbâdî gibi lügatçılar, el-Cevherî'nin vermediği (خَرَمَشَةُ) ifadesini (إفساد الكتاب والعمل ونحوه) fiili hakkında (خَرَمَشَ) ifadesini

⁴⁸¹ el-Hafâcî, *Şerhu Durre*, s.103.

⁴⁸² Konu hakkında geniş bilgi ve örnekler için bkz. el-Hafâcî, *Şerhu Durre*, s.102-107; İsmail Durmuş, "Sâd" *DİA*, İstanbul 2008, c.35, s.370-372; İsmail Durmuş, "Sîn" *DİA*, İstanbul 2008, c.37, s.220-221.

⁴⁸³ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luga*, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut 1987, c.1, s.543; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, c.1, s.242.

⁴⁸⁴ Harîrî, *Durre*, s.231; Hadis metni için bkz. Mecduddîn el-Mubârek b. Esîruddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, Tâhir Ahmed ez-Zâvî (Thk.), el-Mektebetu'l-ilmîyye, Beyrut 1979, c.2, s.19.

⁴⁸⁵ İbnu'l-Cevzî, *Takvîmu'l-lisân*, s.103.

kullanmışlardır.⁴⁸⁶ (خَرِشَ) için de İbn Sîde ve Fîrûzâbâdî, (أُفْسِدَهُ) ifadesini kullanarak (خَرِشَ) ile (خَرَمَشَ) fiillerinin aynı anlamı taşıdıklarını belirtmişlerdir.⁴⁸⁷ İbn Manzûr ve ez-Zebîdî de bu iki kelimeyi eş anlamlı kelimeler olarak görmüşlerdir.⁴⁸⁸ el-Hafâcî ve İbn Berrî'nin herhangi bir yorum yapmadıkları bu fiiller hakkında⁴⁸⁹ sözlüklerden nakledilen bilgiler, söz konusu kelimenin iki farklı kullanımının da toplumda mevcut olduğunu göstermektedir.

وَيَقُولُونَ لِمَنْ تَغْيِرُ وَجْهَهُ مِنَ الْعُضْبِ: قَدْ تَمَغَّرَ وَجْهَهُ بِالْغَيْنِ الْمُعْجَمَةِ، وَالصَّوَابُ فِيهِ تَمَعَّرَ بِالْغَيْنِ الْمَغْفَلَةِ
ذَكَرَ ذَلِكَ تَعَلُّبٌ وَاسْتَشْهَادٌ عَلَيْهِ بِمَا رَوَى عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ أَمَرَ جَبْرِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِأَنْ
يَقْلِبَ بَعْضَ الْمَدَائِنِ فَقَالَ: يَا رَبِّ إِنَّ فِيهَا عَبْدَكَ الصَّالِحَ، فَقَالَ: يَا جَبْرِيلُ، ابْدَأْ بِهِ فَإِنَّهُ لَمْ يَتَمَعَّرْ لِي وَجْهَهُ قَطُّ.

Harîrî bu örnekte de 'öfkeden yüz ifadesinin değişmesi' anlamını ifade etmek için (تَمَعَّرَ) kelimesinin kullanılması gerektiğini belirtmiş, ancak bazen kelimenin tahrif edilerek (تَمَغَّرَ) şeklinde kullanılıp hata yapıldığını belirtmiştir. Bu tespitini de İbn 'Abbâs'tan rivayet edilen hadis ile desteklemiştir.⁴⁹⁰

el-Ezherî, el-Cevherî ve İbn Manzûr, Harîrî'nin (تَمَعَّرَ) için tespit ettiği anlamı kabul etmekle beraber (تَمَغَّرَ) fiilinin de zikredilen kelimeye yakın bir anlam verdiğini belirtmişlerdir.⁴⁹¹ el-Hafâcî ve İbn Berrî ise Harîrî'yi (تَمَعَّرَ) kelimesini gereksiz yere lahn saymakla eleştirmiş ve bu kullanımın da sahîh bir kullanım olduğunu belirtmişlerdir.⁴⁹² Sözlüklerde bu iki kelimenin yakın anlamda kullanılmasına dayanarak her iki kullanımın da doğru olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca bu hatanın şekil yakınlığından kaynaklanan tashîften neşet ettiği de söylenebilir.

⁴⁸⁶ el-Halîl, **Kitâbu'l-'ayn**, c.1, s.325; el-Ezherî, **Tehzîbu'l-luga**, c.7, s.262; Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûs**, c.1, s.592.

⁴⁸⁷ İbn Sîde, **el-Muhkem**, c.5, s.326; Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûs**, c.1, s.592.

⁴⁸⁸ İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, c.6, s.295.

⁴⁸⁹ Bu durumu, Harîrî ile aynı kanaati paylaşmış olmaları veya ellerindeki nüshada bu örneğin mevcut olmaması ile izah etmek mümkündür.

⁴⁹⁰ Harîrî, **Durre**, s.147.

⁴⁹¹ el-Ezherî, **Tehzîbu'l-luga**, c.8, s.127; el-Cevherî, **es-Sihâh**, c.2, s.818; İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, c.5, s.181.

⁴⁹² İbn Berrî, **el-Havâşî 'alâ Durreti'l-gavvâs**, s.738,745; el-Hafâcî, **Şerhu Durre**, s.102, 148.

Harîrî fonetik hatalar içerisinde en çok harflerin tahrif edildiği örnekler üzerinde durmuştur.⁴⁹³ Ancak bu tür hatalar için ele aldığı örneklerin çoğunda fasîh kullanımları gereksiz yere hatalı görmekle eleştirilmiştir. Ele aldığı örneklerden Harîrî'nin yakın mahreçlere sahip harflerin birbirine dönüştürüldüğü farklı kullanımları sahîh kategorisinde değerlendirmedini ve söz konusu kullanımları fasîh çerçevede değerlendirmek için yorumlama yöntemine gitmediğini göstermektedir.

3.1.2. Harf Düşmesi

Harîrî'nin yapısal dil hataları kapsamında ele aldığı lahn türü örneklerinden biri de kelimelerden geçerli bir neden olmaksızın harflerin atılması sonucu ortaya çıkan hatalı kullanımlardır. Harîrî'nin bu tür için ele aldığı örnek şudur:

وَيَقُولُونَ لِلْبَلَدَةِ الَّتِي اسْتَحْدَثَهَا الْمَعْتَصِمُ بِاللَّهِ سَامَرَاءَ، فَيُوهَمُونَ فِيهِ كَمَا وَهَمَ الْبَحْتَرِيُّ فِيهَا إِذْ قَالَ فِي صَلْبِ بَابِك: (أَخْلَيْتَ مِنْهُ الْبَذْ وَهِيَ قَرَارُهُ وَنَصَبْتَهُ عَلَمَا بِسَامَرَاءَ) وَالصَّوَابُ أَنْ يُقَالَ فِيهَا: سَرَّ مِنْ رَأْيِ عَلَى مَا نَطَقَ بِهَا فِي الْأَصْلِ، لِأَنَّ الْمُسَمَّى بِالْجُمْلَةِ يُحْكِي عَلَى صِيغَتِهِ الْأَصْلِيَّةِ، كَمَا يُقَالُ: جَاءَ تَأْبَطُ شَرَا وَهَذَا ذَرَى حَبَا.

Harîrî bu örnekte Abbâsî halifelerinden el-Mu'tasım tarafından inşa edilen Samarrâ şehrinin isminin ortaya çıkış sebebine yer vermekte ve şehrin orijinal isminin (سَرَّ مَنْ رَأَى) 'surra/serre men rea' olduğunu, ancak bunun yerine kelimeden birçok harf atılarak (سامرا) 'Samarrâ' şeklinde telaffuz edilerek hata yapıldığını belirtmiştir. İddiasını (تأبط شرا) örneğinde olduğu gibi Arap dilinde cümle ile yapılan isimlendirmelerde cümlenin bütünüyle kullanılması gerektiği mantığına dayandırmıştır.⁴⁹⁴

el-Cevherî, Ebû 'Ubeyde el-Bekrî (ö. 487/1095) ve Yâkût el-Hamevî de (ö. 626/1229) şehir isimlerinin tahlilini yaptıkları eserlerinde (سامراء) kullanımının sahîh olduğunu ve kelimenin (سامرا/سَرَّ مَنْ رَأَى) gibi muhtelif şekillerde kullanımlarının

⁴⁹³ Diğer örnekler için bkz. Harîrî, **Durre**, s.121, 254, 278, 348, 373, 394.

⁴⁹⁴ Harîrî, **Durre**, s.392.

bulunduğunu belirtmişlerdir.⁴⁹⁵ İbn Berrî ve el-Hafâcî de aynı bilgileri aktarmışlardır.⁴⁹⁶

Harîrî'nin belirttiği gibi Arap dilinde (تَابِطُ شَرَا) ve (شَابُ قَرْنَاهَا) gibi isimlerin kısaltılmadan kullanıldığı doğrudur. Ancak ele alınan Samarrâ kelimesinin aslının Harîrî'nin iddia ettiği gibi (سُرَّ مَنْ رَأَى) olduğu hususunun kesin olmaması ve kelime farklı kullanımların bulunması, (سامرا) şeklindeki kullanımı lahn olarak telakki etmeyi zorlaştırmaktadır. Ayrıca İbn Berrî ve el-Hamevî'nin rivayetlerine göre şehrin orijinal ismi Sâmir b. Nûh'a nispetle Sâmirâ olup Halife el-Mu'tasım tarafından (سُرَّ مَنْ رَأَى) olarak değiştirilmiştir.⁴⁹⁷ Bu ihtimale göre (سامرا) şeklindeki kullanım kelimenin orijinali ile uyum göstermektedir. Buna binaen (سامرا) şeklindeki telaffuzu lahn saymaya gerek kalmamaktadır. Ayrıca kelimenin aslının (سُرَّ مَنْ رَأَى) olduğu kabul edilse de Arapçanın temelinde bulunan tahfîf ve naht sonucu kelimenin (سامرا) şekline dönüştüğünü söylemek suretiyle kelimeyi lahn olmaktan çıkarmak mümkündür.

3.1.3. Gereksiz Eklemeler

Harîrî'nin ele aldığı hatalı kullanım türlerinden biri de kelimelere anlam ifade etmeyen seslerin eklendiği kullanımlardır. Bu tür hatalar yazılı anlatımdan ziyade sözlü anlatımda karşılaşılan bir durumdur. Bu tür hataları fahiş galat olarak niteleyen Harîrî, örnek olarak şu ifadeyi ele almıştır:

وَيَقُولُونَ لِلْمَخَاطِبِ: هَمْ فَعَلْتَ وَهَمْ خَرَجْتَ، فَيَزِيدُونَ هَمْ فِي افْتِتَاحِ الْكَلَامِ، وَهُوَ مِنْ أَشْنَعِ الْأَغْلَاطِ
وَالْأَوْهَامِ. وَحَكِي أَحْمَدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ الْمَعْدِلِ قَالَ: سَمِعْتُ الْأَخْفَشَ يَقُولُ لِنَاصِيئِهِ: جَنَّبُونِي أَنْ تَقُولُوا: بَسْ، وَأَنْ

⁴⁹⁵ el-Cevherî, **es-Sihâh**, c.6, s.2349; Ebû 'Ubeyde 'Abdullâh b. 'Abdulazîz b. Muhammed el-Bekrî el-Endelûsî, **Mu'cemu mâ ustucime min esmâil-bilâdi ve'l-mevâdi**, 'Âlemi'l-kutub, Beyrut 1981, c.2, s.734; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-buldân**, Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arabî, Beyrut 1979, c.3, s.173.

⁴⁹⁶ İbn Berrî, **el-Havâşî 'alâ Durreti'l-gavvâs**, s.821; el-Hafâcî, **Şerhu Durre**, s.636-638.

⁴⁹⁷ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-buldân**, c.3, s.215; İbn Berrî, **el-Havâşî 'alâ Durreti'l-gavvâs**, s.821; el-Hafâcî, **Şerhu Durre**, s.636-638.

تَقُولُوا هَمْ، وَأَنْ تَقُولُوا: لَيْسَ لِفُلَانٍ بَخْتٌ. وَالْمَنْقُولُ مِنْ لُغَاتِ الْعَرَبِ أَنَّ بَعْضَ أَهْلِ الْيَمَنِ يَزِيدُونَ أَمْ فِي كَلَامِهِمْ
فَيَقُولُونَ: أَمْ نَحْنُ نَضْرِبُ الْهَامَ، أَمْ نَحْنُ نَطْعِمُ الطَّعَامَ، أَيْ نَحْنُ نَضْرِبُ وَنَطْعِمُ،

Harîrî, bazı kullanıcıların sözlerinin başına herhangi bir anlamı olmayan (هَمْ) 'hem' sesini eklediklerini ifade etmiş, bu eklemenin fahiş bir hata olduğunu belirtmiştir. el-Ahfeş gibi dilcilerin konu hakkındaki görüşlerini de nakletmiştir. Arap dilinin bazı lehçelerine yer veren Harîrî, Yemenli Arapların (هَمْ) yerine (أَمْ) lafzını kullandıklarını, Temîm kabilesinin (أَنْ) kelimesinde bulunan hemzeyi (ع) harfine, Rabî'a kabilesinin vakıf halinde müennes muhatap zamiri olan (كَ) harfini (ش) harfine dönüştürdüklerini de ifade etmiştir.⁴⁹⁸

el-Hafâcî, Radıyyuddîn el-Esterâbâdî'ye (ö. 688/1289) atıfta bulunarak (هَمْ) lafzının harf-i tenbîh olan (أَمْ)'dan elde edilmiş olma ihtimalini dile getirmiş ve Harîrî'yi yaklaşımı nedeniyle eleştirmiştir.⁴⁹⁹ es-Suyûtî gibi bazı dilciler de bu kullanımı lahn yerine müvelled kelime olarak nitelemişlerdir.⁵⁰⁰ Buhârî şarihlerinden Bedruddîn el-'Aynî (ö. 855/1451), (هَمْ) kelimesinin Arapçadaki (أَيْضًا) 'aynı şekilde' kelimesine yakın anlam ifade ettiğini, köken olarak Farsça olduğunu iddia edenlerin yanı sıra Arapça olduğunu söyleyenlerin de bulunduğunu ileri sürmüştür.⁵⁰¹ Ancak bu kullanımın nadir olması ve dilcilerin geneli tarafından böyle bir harfin varlığından bahsedilmemesi, kelimenin Arapça kökenli olmadığı hususunu teyit etmektedir.

Kelimelerin başına anlam ifade etmeyen (أَمْ) lafzının eklenmesinin bazı lehçelerde mevcut olduğunu ifade eden Harîrî'nin bu eki lehçe kategorisinde değerlendirip sahîh kabul etmesine rağmen (هَمْ) lafzının eklenmesini lahn sayması,

⁴⁹⁸ Harîrî, **Durre**, s.397-400.

⁴⁹⁹ el-Hafâcî, **Şerhu Durre**, s.649. Ancak el-Hafâcî'nin Buhârî'den naklettiği metinde geçen kelimenin anlamı ile Harîrî'nin lahn olarak gördüğü bu kelimenin anlamı (أَمْ) kelimesinin anlamından uzaktır.

⁵⁰⁰ es-Suyûtî, **el-Muzhir**, c.1, s.246.

⁵⁰¹ Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-'Aynî, **'Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî**, Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arabî, Beyrut ts., c.9, s.305.

dikkat çekicidir. Ayrıca (هم) lafzının gerek bazı lehçe ve yazılı metinlerde kullanılması⁵⁰² gerekse de (ما) kelimesinden elde edilmiş olma ihtimalinin bulunması, lafzı lahn olarak nitelemeyi gereksiz kılmaktadır. Günümüzde Irak'ta yaygın şekilde kullanılan bu ifadeyi lahn olarak nitelemekten ziyade lehçe veya (ما) harfinin değişime uğramış bir versiyonu olarak görmek, dilin dar kalıplara mahkûm edilmemesi adına uygun bir yaklaşım olur.

3.1.4. Gramer Hataları

Harîrî'nin ele aldığı hatalı kullanım türlerinden biri de gramer kurallarına aykırı kullanımlardır. Harîrî'nin gramer kurallarına aykırılıkları nedeniyle lahn olarak nitelediği örnekleri sarf ve nahiv kurallarına aykırı örnekler olmak üzere iki ana başlık altında değerlendirmek mümkündür. Sarf kurallarına aykırı kullanımlar da idgamın uygulanmasında veya kelimenin kalıbında yapılan hatalar olmak üzere iki şekilde ortaya çıkmaktadır.

Arap dilinde mahreç ve sıfatları aynı olan iki harfin herhangi bir engel olmadığı durumda tahfif amacıyla idgam edilmesi esastır. Masdar olan (مَدًّا) örneğinde olduğu gibi aynı kelimede bulunan iki harften birincisi sakin ikincisi harekeli olduğunda idgam vacip/zorunlu olur. İdgamın zorunlu olmasındaki temel şart, ikinci harfin aslî bir harekeye sahip olmasıdır.⁵⁰³

Toplumda idgam şartlarının ihmal edildiği kullanımlara rastlanmaktadır. Bu kullanımlar idgamlı okunması gereken kelimelerin fek/ayrıştırılarak okunması şeklinde olabildiği gibi ayrı okunması gereken kelimelerin idgamlı okunması şeklinde de tezahür edebilmektedir. Bu hususa dikkat çeken Harîrî, idgam şartlarına aykırı kullanımları lahn olarak nitelemiş ve şu örnekleri vermiştir.⁵⁰⁴

⁵⁰² Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî Şemsuddîn el-Kirmânî, **el-Kevâkibu'd-derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî**, Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arabî, Beyrut 1981, c.8, s.160; Bedruddîn el-'Aynî, **'Umdetu'l-kârî**, c.9, s.305; el-Hafâcî, **Şerhu Durre**, s.649.

⁵⁰³ İdgamın tanımı, çeşitleri ve şartları için bkz. İbn 'Usfûr, **el-Mukarrib**, s.519-524; A.mlf. **el-Mumti'**, s.404-406; 'Alî Rıza, **el-Marci' fi'l-lugati'l-'Arabiyye nahvuhâ ve sarfuhâ**, Dâru's-şarki'l-'Arabî, Halep 2003, c.3, s.172; Mehmet Ali Sarı, "İdgam", **DİA**, İstanbul 2000, c.21, s.471-472.

⁵⁰⁴ Harîrî, **Durre**, s.41,42.

وَيَقُولُونَ: سارر فلان فلانا وقاصصه وحاججه وشاققه فيبرزون التَّضْعِيفَ كَمَا يظهرونه في مصادر هذه الأفعال أيضا، فيَقُولُونَ المساررة والمقاصصة والمحاجة والمشاققة. ويغلطون في جميع ذلك، لأن العرب استعملت الإدغام في هذه الأفعال ونظائرها، طلبا لاستخفاف اللفظ، واستثقالا للنطق بالحرفين المتماثلين.

Harîrî, bu örnekte yan yana gelen aynı cinsten iki harfîn idgam etme imkânı bulunduğu halde ayırıştırılarak okunduğunu belirtmiş ve bu kullanımı lahn olarak nitelemiştir. İddiasını da idgamın şartlarını taşıyan iki aynı cinsten harfîn tek harf gibi okunmasının tekrarı önleyeceği ve dilde akıcılık ve kolaylık sağlayacağı tezine dayandırarak ayetlerden örnekler vermiştir.⁵⁰⁵ Konu ile ilişkili olarak da idgam hakkında geniş bilgi vermiş ve idgamın kısımlarını açıklamıştır.⁵⁰⁶

Harîrî bu örnekte belli bir kelimenin yanlışlığından ziyade bir türün yanlış kullanılmasına dikkat çekmiştir. O da kelimelerde idgam imkânı varken harflerin ayırıştırılarak idgamsız okunmasıdır. Harîrî'nin idgam hakkında verdiği bilgiler, İbn 'Uşûr (ö. 669/1270), İbn Mâlik (ö. 672/1274) ve et-Teftâzânî (ö. 792/1390) tarafından da dile getirilmiştir.⁵⁰⁷ İbn Berrî'nin Harîrî'ye eleştirisini yorumlayan el-Hafâcî, Harîrî'yi destekler mahiyette bir yaklaşım sergilemiştir.⁵⁰⁸

Harîrî, idgam kuralının ihmalî neticesinde ortaya çıkan kullanıma bir diğer örnek olarak da şu ifadeyi vermiştir:

وَمِنْ أَوْهَامِهِمْ فِي التَّضْعِيفِ قَوْلُهُمْ لِلْأَنْثَيْنِ: ارْدَدَا، وَهُوَ مِنْ مَفَاحِشِ اللَّحْنِ، وَوَجْهُ الْكَلَامِ أَنَّ يُقَالُ لَهَا: رَدَا كَمَا يُقَالُ لِلْجَمْعِ: رَدُوا، وَالْعَلَّةُ فِيهِ أَنَّ الْأَلْفَ الَّتِي هِيَ ضَمِيرُ الْمُثْنَى، وَالْوَاوُ الَّتِي هِيَ ضَمِيرُ الْجَمْعِ تَقْتَضِيَانِ لِسُكُونِهِمَا تَحْرِيكَ آخَرَ مَا قَبْلَهُمَا، وَمَتَى تَحَرَّكَ آخِرُ الْفِعْلِ حَرَكَةً صَحِيحَةً وَجَبَ الْإِدْغَامُ، وَهَذِهِ الْعَلَّةُ مُرْتَفَعَةٌ فِي قَوْلِكَ لِلْوَاحِدِ: ارْدُدْ، فَلِهَذَا امْتَنَعَ الْقِيَاسُ عَلَيْهِ.

⁵⁰⁵ el-En'âm, 6/80; el-Mucâdele, 58/22.

⁵⁰⁶ Harîrî, *Durre*, s.245-246.

⁵⁰⁷ İbn 'Uşûr, *el-Mukarrib*, s.524; A.mlf. *el-Mumtî*, s.418. Ebû 'Abdillâh Cemâluddîn Muhammed b. 'Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelûsî el-Ceyyânî, *Şerhu's-Şâfiye*, 'Alî Muhammed Mu'avvid, 'Âdil Ahmed (Thk.), Daru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 2000, c.2, s.414; et-Teftâzânî, *Şerhu Tasrîfi'z-Zencânî*, s.109-110.

⁵⁰⁸ İbn Berrî, *el-Havâşî 'alâ Durreti'l-gavvâs*, s.773; el-Hafâcî, *Şerhu Durre*, s.348-350.

Muzaaf fiillerin tekil emir kiplerinin son harfi harekesiz olduğu için idgamlı okunabildiği gibi idgamsız da okunabileceğini belirten Harîrî, tesniye ve çoğul kiplerde ise sadece idgamlı okunabileceğini iddia etmiştir. Fiilin tesniye veya çoğul olması durumunda son harfin fiile bitişen elif ve vav yüzünden sahîh bir hareke kazanarak müfred kiplerden farklılaştığını belirtmiş ve tesniye kipin tekil kiplere kıyas edilerek hem idgamlı hem de idgamsız okunmasını lahn saymıştır.⁵⁰⁹

İdgamın yanlış uygulanmasının yaygın bir türü olan muzaaf fiillerin emir kiplerini işleyen Harîrî, yapılan önemli bir yanlışla işaret etmiştir. İbn ‘Usfûr, İbn Mâlik ve et-Taftâzânî, muzaaf emir kiplerinin tekillerinin iki şekilde okunabildiğini belirtmiş, tesniye ve müzekker çoğullarda idgamsız okunmasını zaruri görmüşlerdir.⁵¹⁰ el-Hafâcî de Harîrî’yi teyit etmiştir.⁵¹¹

Hem yaygın kullanıma hem de Arap dilcilerinin görüşlerine⁵¹² bakıldığında Harîrî’nin idgam hakkındaki eleştirilerinin yerinde olduğunu söylemek mümkündür. Şarihlerden herhangi bir eleştirinin gelmemesi de bunu ispatlar mahiyettedir. Harîrî, sarf kurallarına vezin açısından aykırı olan kullanımlara ise şu örnekleri vermiştir:

وَمِنْ أَوْهَامِهِمْ أَيْضًا فِي تَغْيِيرِ صِيغَةِ الْمَفَاعِيلِ وَهُوَ مِنْ مَفَاضِحِ اللَّحْنِ الشَّنِيعِ قَوْلُهُمْ: قَلْبٌ مُتَعَوَّبٌ، وَعَمَلٌ مَفْسُودٌ، وَرَجُلٌ مَبْغُوضٌ، وَوَجْهٌ الْقَوْلِ أَنْ يُقَالَ: قَلْبٌ مُتَعَبٌ، وَعَمَلٌ مُفْسَدٌ، وَرَجُلٌ مَبْغُضٌ، لِأَنَّ أَصُولَ أَفْعَالِهَا رِبَاعِيَّةٌ، وَمَفْعُولُ الرِّبَاعِيِّ يُبْنَى عَلَى مَفْعَلٍ فَكَمَا يُقَالُ: أَكْرَمَ فَهُوَ مُكْرَمٌ وَأَضْرَمَ فَهُوَ مُضْرَمٌ، كَذَلِكَ يُقَالُ: أَتَعَبَ فَهُوَ مُتَعَبٌ، وَأَفْسَدَ فَهُوَ مُفْسَدٌ، وَأَبْغَضَ فَهُوَ مَبْغُضٌ، وَأَخْرَجَ فَهُوَ مُخْرَجٌ.

Harîrî burada (قلب متعوب، وعمل مفسود، ورجل مبغوض) sözlerinde geçen ism-i mef’ûllerde yapılan hataları ele almış doğru kullanımın (قلب متعب، وعمل مفسد، ورجل مبغض) şeklinde olduğuna dair tespitte bulunmuştur. Söz konusu kelimelerin

⁵⁰⁹ Harîrî, **Durre**, s.247-248.

⁵¹⁰ İbn ‘Usfûr, **el-Mukarrib**, s.524; A.mlf. **el-Mumti’**, s.418. İbn Mâlik, **Şerhu’ş-Şâfiye**, c.2, s.414; et-Taftâzânî, **Şerhu Tasrîfi’z-Zencânî**, s.109-110.

⁵¹¹ el-Hafâcî, **Şerhu Durre**, s.351.

⁵¹² İbn Manzûr, **Lisânu’l-‘Arab**, c.4, s.357.

türedikleri fiilin rubâî oluşlarının göz önüne alınmayarak hatalı kullanıldığını iddia etmiştir.⁵¹³

el-Hafâcî, Harîrî'yi verdiği örneklerden ziyade, iddiasını temellendirmede dayandığı delil üzerinden eleştirmiştir. el-Hafâcî (مبغوض) örneğinden yola çıkarak bu kelimenin yanlışlığının Harîrî'nin iddia ettiği gibi kökeninin rubâî olmasından ziyade Arapların sülâsî kipi kullanım sahasından çıkarmış olmalarına bağlamıştır.⁵¹⁴ el-Halîl, el-Cevherî ve el-Ezherî, (بغض) fiilinin geçişli olarak sadece rubâî kalıplarda kullanıldığını belirterek Harîrî'nin tezini destekler mahiyette bilgiler vermiştir.⁵¹⁵ ez-Zebîdî de benzer açıklamalarda bulunduktan sonra (رجل مبغوض، وقلب متعوب، وعمل مفسود) gibi ifadelerin es-Sa'leb tarafından sahîh kabul edildiğini belirtmiştir.⁵¹⁶

Arapçada ism-i mef'ûllerin türetilme şekli, fiilin taşıdığı harf sayısına göre değişir. Sülâsî mücerred fiillerden türetilen ism-i fâiller (فاعِل) vezninde türetilirken üç harften fazla harfe sahip olan kelimelerde ise muzâri fiilin vezni esas alınıp başına dammeli bir mim getirilerek elde edilir.⁵¹⁷ Harîrî bu kurala aykırı kelimeleri lahn saymakta haklı olsa da tezini ispatlamada dayandığı delil yetersizdir. Zira bu kelimelerin hatalı oluşları, sülâsî kiplerinin bulunmamasından değil, bilakis kullanım alanından çekilmiş olmasından kaynaklanmıştır.⁵¹⁸

Burada dikkat çeken durum, Harîrî'nin hatalı kullanımın tashîhine yönelik önermesinde (فَهُوَ مُتْعَبٌ فَهُوَ مُفْسَدٌ، فَهُوَ مُبْغَضٌ) ism-i mef'ûl için (فَهُوَ) ifadesini kullanmasıdır. Bu da bize Harîrî sonrası dönemlerde kullanılan (ذَاكَ) ifadesinin Harîrî döneminde ism-i mef'ûl için kullanılmadığını göstermektedir.

⁵¹³ Harîrî, **Durre**, s.166-167.

⁵¹⁴ el-Hafâcî, **Şerhu Durre**, s.182.

⁵¹⁵ el-Halîl, **Kitâbu'l-'ayn**, c.4, s.369; el-Ezherî, **Tehzîbu'l-luga**, c.7, s.57; el-Cevherî, **es-Sihâh**, c.3, s.1066.

⁵¹⁶ ez-Zebîdî, **Tâcu'l-'arûs**, c.28, s.247.

⁵¹⁷ İbn Mâlik, **Şerhu's-Şâfiye**, c.2, s.436; et-Teftâzânî, **Şerhu Tasrîfi'z-Zencânî**, s.97; 'Alî Rıza, **el-Marci' fi'l-luga**, c.1, s.86.

⁵¹⁸ Arapçada kurallara uygun olmakla birlikte bazı kelimelerin kullanım sahasından çekildiği bir gerçektir. Bu tür örnekler için bkz. el-Halîl, **Kitâbu'l-'ayn**, c.2, s.223-224, et-Teftâzânî, **Şerhu Tasrîfi'z-Zencânî**, s.129; İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, c.8, s.380.

Harîrî'nin vezin açısından hatalı kullanılan ifadelere verdiği örneklerin bir kısmı da ism-i aletlerdir. Bu türe de şu örnekleri vermiştir.

وَيَقُولُونَ: مَطْرَدٌ وَمَبْرَدٌ وَمَبْضَعٌ وَمَنْجَلٌ، كَمَا يَقُولُونَ: مَقْرَعَةٌ، وَمَقْنَعَةٌ، وَمَنْطَقَةٌ، وَمَطْرَقَةٌ، فَيَفْتَحُونَ الْمِيمَ مِنْ جَمِيعِ هَذِهِ الْأَسْمَاءِ وَهُوَ مِنْ أَقْبَحِ الْأَوْهَامِ وَأَشْنَعِ مَعَايِبِ الْكَلَامِ، لِأَنَّهُ كُلُّ مَا جَاءَ عَلَى وَزْنِ مَفْعَلٍ وَمَفْعَلَةٍ مِنَ الْأَلَاتِ الْمُسْتَعْمَلَةِ الْمَتَدَاوِلَةِ فَهُوَ يَكْسِرُ الْمِيمَ كَالْأَسْمَاءِ الْمَذْكُورَةِ وَنَظَائِرِهَا.

Harîrî, Arap dilinde ism-i aletlerin türetilmesinde kelimenin başına getirilen mimlerin kesreli okunması gerektiğini belirtmiş, fethalı okunmasının lahn olduğunu belirtmiştir. Bu tür hatalı kullanımlara örnekler vermiştir. Tezini yaygın kullanıma dayandırmış ve örnek teşkil edecek bir şiirle desteklemiştir.⁵¹⁹

Musannifin dile getirdiği gibi Arap dilinde ism-i aletlerin türetilmesinde kelimenin başına getirilen mimin kesreli okunması kabul görmüş⁵²⁰ ve İbn Manzûr gibi dil âlimleri de bu kelimelerdeki mimin esreli okunması gerektiğini açıkça belirtmişlerdir. Ayrıca bu kelimelerdeki mimin fethalı okunması, kelimeyi ism-i alet olmaktan çıkarıp ism-i zaman kipine çevirmektedir. Bu da anlamın farklılaşmasına yol açar. Ancak bu kelimeleri lahn ile nitelemeden önce kullanıcının bunları hangi anlamda kullandığının netleştirilmesi gerekir. Eğer ism-i alet anlamı kast edildiği halde fetha ile kullanılırsa hata yapılmış olur. Ancak ism-i mekân veya zaman niyetiyle kullanması durumunda sahîh bir kullanım olmaktadır.⁵²¹

Vezin ağırlıklı bir dil olan Arapçada kelimenin farklı kalıplara sokulmasıyla yeni anlamlar elde etmek mümkündür. Ancak bu uygulama, keyfiliğe ve kişinin tercihine bırakılmamış, kelimelerin hangi kalıba çevrileceği konusu, kurallara ve köklü bir geleneğe dayandırılarak netleştirilmiştir. Arap dilindeki uygulamalara uymayan kullanımlar ise lahn sayılmıştır.

Durre'de Arapçanın hatalı kullanımlardan korunmasını gaye edinen Harîrî'nin sarf kurallarına aykırı olduğu gerekçesi ile lahn gördüğü örneklerin geneli, kelime türetiminde dikkat edilmesi gereken kuralların ihmalî neticesinde ortaya

⁵¹⁹ Harîrî, *Durre*, s.560.

⁵²⁰ İbn Mâlik, *Şerhu'ş-Şâfiye*, c.2, s.438.

⁵²¹ Harîrî'nin sarf kurallarına aykırı oldukları gerekçesi ile lahn saydığı başka örnekler de mevcuttur. Örnekler için bkz. Harîrî, *Durre*, s.192, 200, 216, 219, 273, 369, 409.

çıkıştır. Bu tür hataların en büyük nedeni de kelime türetiminde sarf kurallarının gerektirdiği değişimin uygulanmaması ve toplumun Arapça kelime kalıplarına olan vukufiyetinin azalmasıdır.

Harîrî nahiv kurallarına aykırı oldukları gerekçesi ile lahn olarak nitelediği kullanımlara ise şu örnekleri vermiştir:

وَيَقُولُونَ: زيد أفضل اخوته فيخطئون فيه، لأن أفعال الذي للفضيل لا يُصاف إلا إلى ما هو داخل فيه، ومنزل منزلة الجزء منه، وزيد غير داخل في جملة اخوته، ألا ترى أنه لو قال لك قائل: من اخوة زيد لعددتهم دونه، فلمَّا خرج عن أن يكون داخلًا فيهم امتنع أن يُقال: زيد أفضل اخوته كما لا يُقال: زيد أفضل النساء لتمييزه من جنسهن وخروجه عن أن يعد في جملتهن. وتصح هذا الكلام أن يُقال: زيد أفضل الاخوة، أو أفضل بني أبيه.

Harîrî'nin burada karşı çıktığı ve lahn olarak nitelediği husus, belli bir cümleden ziyade bir kullanım türüdür. Bu kullanım türü de ism-i tafdilin mufaddalı kapsamayan bir isme izafet edilerek kullanılmasıdır. Verilen (زيد أفضل اخوته) 'Zeyd kardeşlerinin en iyisidir' örneği ise bu türün anlaşılması içindir. İsm-i tafdilin izafet ile kullanılabilmesi için nitelediği isim ile (mufaddal) muzaf ileyhın (mufaddal aleyh) aynı gruptan olmasını şart koşan Harîrî'ye göre (زيد أفضل اخوته) cümlesi - mufaddal (زيد) ile mufaddal 'aleyhın (اخوته) aynı gruptan olmaması nedeniyle- hatalı bir kullanımdır.⁵²²

Harîrî'nin burada dayanak olarak gösterdiği 'İsm-i tafdil aynı cinsten olmayan iki şey arasında kullanılamaz' iddiası yaygın olmakla birlikte⁵²³ başta İbn Mâlik olmak üzere birçok dilci tarafından kabul edilmeyen bir iddiadır.⁵²⁴ İbn Berrî, el-Hafâcî ve el-Âlûsî (ö. 1270/1854), Harîrî'yi kesin olmayan gramer kuralına

⁵²² Harîrî, **Durre**, s.123.

⁵²³ İbn Cinnî, **el-Hasâ'is**, c.3, s.338.

⁵²⁴ İbn Mâlik, ism-i tafdilin farklı kullanım ve anlamlarının bulunduğunu bunlardan bir tanesinin de ism-i tafdilden sonraki ismin karşılaştırma amacı güdülmeksizin kullanılması olduğunu belirtir. Bkz. İbn Mâlik, **Şerhu't-Teshîl**, Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ Tarık Fethî (Thk.), Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2001, c.2, s.388-389.

dayanarak şairlerin dahi kullandığı bir ifade türünü lahn kabul etmekle eleştirmişlerdir.⁵²⁵

وَيَقُولُونَ: قَامَا الرَّجُلَانِ وَقَامُوا الرَّجَالُ فَيُلْحِقُونَ الْفِعْلَ عَلَامَةَ التَّثْنِيَةِ، وَالْجَمْعِ، وَمَا سَمِعَ ذَلِكَ إِلَّا فِي لُغَةِ ضَعِيفَةٍ لَمْ يَنْطِقْ بِهَا الْقُرْآنُ وَلَا الرَّسُولُ عَلَيْهِ السَّلَامُ، وَلَا نَقَلَ أَيْضًا عَنِ الْفَصَحَاءِ، وَوَجْهُ الْكَلَامِ تَوْحِيدُ الْفِعْلِ، كَمَا قَالَ سُبْحَانَهُ فِي الْمَثْنَى: قَالَ رَجُلَانِ { وَفِي الْجَمْعِ: إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ. فَأَمَّا قَوْلُهُ تَعَالَى: وَأَسْرُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَالَّذِينَ بَدَلُ مِنَ الضَّمِيرِ الَّذِي فِي لَفْظَةِ أُسْرُوا.

Harîrî, burada failini açık isim olarak almış bir fiile tesniye ve çoğul alametlerinin bitleştirilerek kullanılmasını eleştirmiş ve bu tür kullanımların zayıf bir lehçe dışında ne Kur'ân'da ne hadislerde ne de ediplerin kullanımında bulunmadığını belirtmiştir. İddiasının aksi kullanımına örnek teşkil ediyor gibi gözüken ﴿وَأَسْرُوا النَّجْوَى﴾ ayetindeki (النَّجْوَى) kelimesinin (أَسْرُوا) fiilindeki zamire bedel olduğunu dolayısıyla iddiasını çürütmek için delil olarak görülemeyeceğini ifade etmiştir.⁵²⁶

Faili açık isim olarak almış bir fiilin aynı zamanda tesniye ve çoğul zamirlerini de alıp alamayacağı konusu dilciler arasında ihtilafli bir konudur. İbn Hişâm (ö. 761/1360) bu tür kullanımları şâz olarak niteleyip kabul etmezken⁵²⁷ Sîbeveyhi ve İbn Cinnî başta olmak üzere dilcilerin geneli bu kullanımı, sahîh bir Arap lehçesi olarak görmüştür.⁵²⁸ el-Hafâcî, bu kullanımın ayet, hadis ve şiirlerde bulunduğu gerekçesiyle⁵²⁹ Harîrî'yi eleştirmiştir.⁵³⁰

Bir fiilin iki faile isnâd edilemeyeceği kabul edilen bir durumdur. Ancak birçok ayet, hadis ve şiirde bulunan bir kullanımın sadece gramere dayanılarak reddedilmesi, gerçekçi bir yaklaşım değildir. Bunun yerine birçok dilcinin yaptığı

⁵²⁵ Eleştiriler için bkz. İbn Berrî, *el-Havâşî 'alâ Durreti'l-gavvâs*, s.735-736; el-Hafâcî, *Şerhu Durre*, s.72-74; Şihâbuddîn Mahmûd b. 'Abdillâh b. Mahmûd el-Huseynî el-Âlûsî, *Keşfu't-turre 'ani'l-gurra fî şerhi Durreti'l-gavvâs*, Dımaşk 1884, s.65-67.

⁵²⁶ Harîrî, *Durre*, s.279-280.

⁵²⁷ İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*, 'Abdulganî ed-Dakr (Thk.) eş-Şeriketu'l-muttehîde li't-tevzî', Suriye ts., s.214.

⁵²⁸ Sîbeveyhi, *el-Kıtab*, Mektebetu'l-hâncî, ts., c.1, s.19, c.2, s.41; İbn Cinnî, *Sirru sinâ'ati'l-i-râb*, c.2, s.273.

⁵²⁹ Ayet örneği için (وَأَسْرُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا) (Enbiyâ, 21/3), (ثُمَّ عَمُوا وَصَمُّوا كَثِيرٌ مِنْهُمْ) (Mâide, 5/71) hadis için (يَتَعَقَّبُونَ فِيكُمْ مَلَائِكَةٌ بِاللَّيْلِ وَمَلَائِكَةٌ بِالنَّهَارِ) şiir için de (يَلُومُونِي فِي اشْتِرَاءِ النَّخِيلِ أَهْلِي وَكُلِّهِمُ الْوَمُ) ifadelerini göstermek mümkündür.

⁵³⁰ el-Hafâcî, *Şerhu Durre*, s.415.

gibi⁵³¹ bu kullarımdaki tekrarı, pekiştirme kabul etmek suretiyle gramere uygun bir şekilde yorumlayıp fasîh kabul etmek de mümkündür.

وَيَقُولُونَ: الْحَوَامِلُ تَطْلُقْنَ وَالْحَادِثَاتُ تَطْرُقْنَ، فيغلطون فيه، لِأَنَّهُ لَا يَجْمَعُ فِي هَذَا الْقَبِيلِ بَيْنَ تَاءِ الْمَضَارَعَةِ وَالتَّوْنِ الَّتِي هِيَ ضَمِيرُ الْفَاعِلِ، وَوَجْهَ الْكَلَامِ أَنَّ يَلْفُظُ فِيهِ بَيَاءَ الْمَضَارَعَةِ الْمُعْجَمَةِ بِاثْنَتَيْنِ مِنْ تَحْتِ، كَمَا قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: {تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَنْفَطِرُنَ مِنْهُ} وَعَلَى هَذَا يُقَالُ: الْغَوَانِي يَمْزَحْنَ وَالنُّوقُ يَسْرَحْنَ.

Bu örnekte de müennes çoğul mübtedalarla haber olarak kullanılan fiilin sonuna müennes çoğul alameti olan (ن) ve te'nîs alameti olan (ت)'nin bir arada kullanıldığına değinen Harîrî, çoğul müenneslere haber olarak kullanılan fiillerin gâibe kipiyle kullanılması ve başına (ي) harfinin getirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu kurala uymayan (الْحَوَامِلُ تَطْلُقْنَ وَالْحَادِثَاتُ تَطْرُقْنَ) ifadelerini de lahn saymıştır. Doğru kullanımın (تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَنْفَطِرُنَ مِنْهُ) şeklinde olduğunu belirten Harîrî, ﴿تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَنْفَطِرُنَ مِنْهُ﴾ ayetini⁵³² tezini destekleyen bir kanıt olarak göstermiştir.⁵³³

el-Hafâcî, Harîrî'nin bu kullanımı ayete dayanarak lahn saymasını, bahse konu ayetin bazı kıraatlarda (تَنْفَطِرُنَ) şeklinde okunmasına ve nadir de olsa Araplarda bu kullanımın mevcut olmasına dayanarak eleştirmiştir.⁵³⁴ Ancak yaygın kullanım ve şâz bir kıraatın dil kurallarının oluşumunda baz alınmayacağı gerçeğinden hareketle el-Hafâcî'nin Harîrî'ye yaptığı eleştirinin yersiz olduğunu söylemek mümkündür.

وَيَقُولُونَ: كَلَا الرَّجُلَيْنِ خَرَجَا وَكَلَا الْمَرْأَتَيْنِ حَضَرَتَا، وَالْإِخْتِيَارُ أَنَّ يَوْحَدَ الْخَبَرِ فِيهِمَا، فَيُقَالُ: كَلَا الرَّجُلَيْنِ خَرَجَا، وَكَلَا الْمَرْأَتَيْنِ حَضَرَتَا، لِأَنَّ كَلَا وَكَلَا اسْمَانِ مَفْرَدَانِ وَضَعَا لِتَأْكِيدِ الْإِثْنِ وَالْإِثْنَيْنِ، وَلَيْسَا فِي ذَاتِهِمَا مَثْنَيْنِ. وَلِهَذَا وَقَعَ الْإِخْبَارُ عَنْهُمَا كَمَا يَخْبُرُ عَنِ الْمَفْرَدِ. وَبِهَذَا نَطَقَ الْقُرْآنُ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {كَلَا الْجَنَّتَيْنِ آتَتْ أُكُلَهَا} ، وَلَمْ يَقُلْ: آتَتَا.

⁵³¹ ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf**, c.3, s.99; Ebû 'Abdillâh Muhammed et-Tâhir b. Muhammed eş-Şâzelî b. 'Abdilkâdir b. Muhammed b. 'Âşûr, **et-Tahrîr ve't-tenvîr**, Muessesetu't-târih, Beyrut ts. c.17, s.1.

⁵³² Meryem, 19/90.

⁵³³ Harîrî, **Durre**, s.327.

⁵³⁴ el-Hafâcî, **Şerhu Durre**, s.500-501.

Harîrî, (كلا) kelimesinin her ne kadar anlam açısından tesniye olsa da gramer açısından müfred bir kelime olduğunu, dolayısıyla (كلا) ile kullanılan fiillerin müfred kipiyle kullanılmasının daha uygun olduğunu belirtmiştir. ﴿كَلَّا الْجَنَّتَيْنِ آتَتْ أُكُلَهُمَا﴾ ‘her iki bostan, meyve vermişti’ ayetini⁵³⁵ delil olarak göstermiştir. Bazı şiiirlerde (كلا) kelimesinden sonra gelen fiillerin tesniye olarak kullanılmasının şiiir zarureti veya kelimenin anlamının göz önünde bulundurulmasından kaynaklandığını ifade etmiştir.⁵³⁶

Kemâluddîn el-Enbârî (ö. 577/1181) ve el-‘Ukberî, (ö. 616/1219) Basra ve Kûfe ekollerinin (كلا) ve (كَلَّا) kelimelerinin lafız açısından tekil, anlam açısından tesniye olduğu konusunda farklı düşündüklerini belirtmişlerdir.⁵³⁷ Kûfe ekolü tarafından hem lafız hem de anlam olarak tesniye kabul edilen bu kelimeler, Basralılar tarafından her ne kadar anlam açısından tesniye olarak görölse de lafız olarak müfred kabul edilmiştir. el-Cevherî ve el-Ezherî ise bu kelimelerin *hepsi/tümü* anlamını ifade eden (كُلُّ) kelimesinden elde edilerek tesniye yapıldığını belirtmiştir.⁵³⁸ İbn Berrî, sahîh olan bir kullanımın hatalı kabul edilmesinin uygun olmadığı gerekçesiyle Harîrî’yi eleştirmiştir.⁵³⁹ el-Hafâcî de bu kelimelerde her iki kullanımın mümkün olduğuna dair dilcilerden nakilde bulunmuştur.⁵⁴⁰

Kûfe ekolünün (كلا) ile (كَلَّا)’nın hem lafız hem de anlam açısından tesniye olduklarına dair görüşleri ile Basra ekolünün bu kelimelerde anlama riayet edilerek haberin tesniye getirilebileceğine dair görüşleri, Harîrî’nin lahn örnekleri arasında bu kullanıma yer vermesini gereksiz kılmaktadır. Zira ism-i mevsûl olan (مَنْ) kelimesi gibi lafız olarak müfred, anlam olarak çoğul olan kelimelerle kullanılan fiillerin hem

⁵³⁵ el-Kehf, 18/33.

⁵³⁶ Harîrî, **Durre**, s.272.

⁵³⁷ el-Enbârî, **el-İnsâf fî mesâilî’l-hilâf**, s.359-368; el-Ukberî, **el-Lubâb fî ‘ilelî’l-binâi ve’l i’râb**, c.1, s.399; İbn Mâlik, **Şerhu’t-Teshîl**, c.1, s.70.

⁵³⁸ el-Ezherî, **Tehzîbu’l-luga**, c.10, s.195. Her ne kadar el-Ezherî bu görüşü el-Cevherî’ye nispet etse de el-Cevherî, (كلا) kelimesinin müfred bir kelime olduğunu açık ifadelerle belirtmiştir. el-Cevherî, **es-Sihâh**, c.6, s.2476.

⁵³⁹ İbn Berrî, **el-Havâşî ‘alâ Durreti’l-gavvâs**, s.783.

⁵⁴⁰ el-Hafâcî, **Şerhu Durre**, s.398-399.

lafza hem de anlama uygun şekilde kullanılabildiğine dair görüş birliği mevcuttur.⁵⁴¹ Bu iddianın Harîrî'nin mezhepsel yaklaşımından kaynaklandığını söylemek mümkündür.

وَيَقُولُونَ: امْتَلَأَتْ بَطْنُهُ، فَيُؤْنَتُونَ الْبَطْنَ، وَهُوَ مُذَكَّرٌ فِي كَلَامِ الْعَرَبِ، بِدَلِيلِ قَوْلِ الشَّاعِرِ: (فَإِنَّكَ إِن أُعْطِيتَ بَطْنُكَ سَؤْلُهُ ... وفرجك، نالا مُنْتَهَى الذَّمِّ أَجْمَعًا) وَأَمَّا قَوْلُ الشَّاعِرِ: (فَإِنْ كَلَابًا هَذِهِ عَشْرُ أَبْطَنٍ ... وَأَنْتَ بَرِي مِنْ قِبَالِهَا الْعَشْرُ) فَإِنَّهُ عَنِ الْبَطْنِ الْقَبِيلَةِ فَأَنَّهُ عَلَى مَعْنَى تَأْنِيثِهَا، كَمَا وَرَدَ فِي الْقُرْآنِ: {مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا} ، فَأَنْتَ الْمَثَلُ وَهُوَ مُذَكَّرٌ لِمَا كَانَ بِمَعْنَى الْحَسَنَةِ.

Harîrî, (البطن) kelimesinin dil açısından müzekker olduğunu ifade etmiş, bunu da Kur'ân ve şiirlerdeki kullanımlarla örneklendirmiştir. Şiirde iddiasına aykırı şekilde müennes olarak kullanılan (البطن) kelimesiyle 'kabile' anlamı kastedildiği için müennes kipiyle kullanıldığını iddia etmiştir. (امْتَلَأَتْ بَطْنُهُ) ifadesindeki hatayı ise (البطن) kelimesinin müzekker olmasına rağmen müennes olarak kullanılması şeklinde tespit etmiştir.⁵⁴²

Lügat âlimleri, Harîrî'nin müzekker olarak gördüğü (البطن) kelimesinin müzekkerlik hususunda farklı yaklaşımlar sergilemiştir. el-Cevherî, (البطن) kelimesinin müennes olarak kullanılmasının Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. Musennâ (ö. 209/824) tarafından bir lehçe olarak kabul edildiğini, ancak kelimenin müzekker olduğu kanaatini taşıdığını belirtmiştir.⁵⁴³ ez-Zebîdî de İbn Manzûr gibi⁵⁴⁴ (البطن) kelimesinin hem müzekker hem de müennes olarak kullanıldığını belirtmiş ve Fîrûzâbâdî'nin kelimeyi sadece müzekker olarak görmesini eleştirmiştir.⁵⁴⁵ el-Hafâcî

⁵⁴¹ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, İmîl Bedî' Ya'kûb (Thk.) Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2001, c.2, s.410.

⁵⁴² Harîrî, *Durre*, s.157.

⁵⁴³ el-Cevherî, *es-Sihâh*, c.5, s.2079.

⁵⁴⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, c.9, s.9; c.13, s.52.

⁵⁴⁵ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, c.36, s.260.

de dilcilerin farklı yaklaşımına dayanarak bu kelimenin müennes olarak kullanılmasını lahn olarak nitelemenin gereksiz olduğunu belirtmiştir.⁵⁴⁶

وَيَقُولُونَ: جَاءَنِي الْقَوْمُ إِلَّاك وإلاه، فيوقعون الضَّمِيرَ الْمُتَّصِلَ بِعَدِّ إِلَّا كَمَا يُوقَعُ بِعَدِّ غَيْرِ فِي مِثْلِ قَوْلِكَ: جَاءَ الْقَوْمُ غَيْرُكَ فيوهمون كَمَا وَهَمَ أَبُو الطَّيِّبِ فِي قَوْلِهِ: (لَيْسَ إِلَّاك يَا عَلِيَّ هَمَام ... سَيَفْهَمُ دُونَ عَرْضِهِ مَسْلُوقٍ) وَالصَّوَابُ: أَلَا يُوقَعُ بِعَدِّ إِلَّا إِلَّا الضَّمِيرَ الْمُتَّصِلَ، كَمَا قَالَ تَعَالَى: أَمْرٌ أَلَا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ.

Harîrî bu örnekte de istisna edatı olan *إِلَّا*'dan sonra muttasıl zamirin getirilmesini eleştirmiş ve Arap dilinde yaygın kullanımın *إِلَّا*'dan sonra munfasıl zamirin getirilmesi olduğunu belirtmiştir.⁵⁴⁷ ayetindeki *﴿أَمْرٌ أَلَا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ﴾* kullanımı delil olarak göstermiş ve Ebu't-Tayyib el-Mutenebbî'nin (ö. 354/965) ismini açıkça vererek *إِلَّا*'dan sonra muttasıl zamir kullanarak hata yaptığını öne sürmüştür.⁵⁴⁸

إِلَّا'dan sonra muttasıl zamirin getirilemeyeceği hususu, başta İbn Mâlik ve İbn Hişâm olmak üzere dilcilerin geneli tarafından kabul gören bir görüştür.⁵⁴⁹ el-Hafâcî, *إِلَّا*'dan sonra muttasıl zamirin gelişini zorunlu görmeyip bazı kullanımların varlığına dayanarak Harîrî'yi eleştirmiştir.⁵⁵⁰ Ancak el-Hafâcî'nin bu eleştirisi doğru bir yaklaşım değildir. Zira toplumdaki her türlü kullanımdan yola çıkarak genelleme yapılması durumunda dil bütünlüğü ortadan kalkacaktır.

3.2. ANLAMSAL BOZUKLUKLAR

Duygu ve düşüncelerin muhataba aktarılmasına aracı olan dilin, bu işlevini yerine getirebilmesi için açık olması, gereksiz veya çelişik unsurları barındırmaması, dil bilgisi ve imlâ kurallarına uygun olması gerekir. Bu şartları taşımayan ifadeler, dil kuralları açısından kabul görmediği gibi iletişimde aksaklıklara da neden olur.

⁵⁴⁶ el-Hafâcî, *Şerhu Durre*, s.166-168.

⁵⁴⁷ Yûsuf, 12/40.

⁵⁴⁸ Harîrî, *Durre*, s.282.

⁵⁴⁹ İbn Mâlik, *Elfiyyetu İbn Mâlik*, s.7; İbn Hişâm, *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, Muhammed el-Bekâ'î (Thk.), Dâru'l-fikr li't-tibâ'ati ve'n-neşr, y.y., ts. c.1, s.100.

⁵⁵⁰ el-Hafâcî, *Şerhu Durre*, s.419.

Harîrî'nin, *Durre*'de ele aldığı anlamsal dil hatalarını başlıklar halinde şöyle sıralamak mümkündür:

3.2.1. Gereksiz Kelime Kullanımı

Gereksiz kelimeler, cümlelerin diğer öğelerinden anlaşılan bir anlam ifade eden ve cümleye katkı sağlamayan kelimelerdir. Gereksiz kelime kullanımı, sözün ifade gücünü zayıflattığı gibi okuyucunun yazara olan güvenini de kırar. Harîrî, gereksiz kelime kullanımına örnek olarak şu cümleleri göstermiştir:

وَيَقُولُونَ: اجتمع فلان مع فلان، فيوهمون فيه، والصواب أن يقال: اجتمع فلان وفلان لأن لفظة اجتمع على وزن افعل، وهذا النوع من وجوه افعل مثل اختصم واقتتل، وما كان أيضا على وزن تفاعل مثل تخاصم يقتضي وقوع الفعل من أكثر من واحد، فمتى أسند الفعل منه إلى أحد الفاعلين لزم أن يعطف عليه الآخر بالواو لا غير.

Harîrî burada (اجتمع فلان مع فلان) ifadesini ele almış ve cümlede geçen (مع) kelimesinin ifade ettiği birliktelik anlamının işteşlik ifade eden (اجتمع) fiilinden anlaşıldığını, (مع) kelimesinin cümleye herhangi bir katkı sağlamadığından (اجتمع فلان) şeklindeki kullanımın hatalı olduğunu iddia etmiştir. Doğru kullanım olarak da (اجتمع فلان وفلان) şeklini önermiştir. İddiasını ispatlamak için farklı örnekler veren Harîrî, fiillerin kalıpları hakkında da bilgiler vermiştir. (مع) kelimesinin farklı kullanım biçimlerini de ele alan Harîrî, atıf harfi olan (و) ile *birliktelik* anlamı ifade eden (مع) arasındaki farka da değinmiştir.⁵⁵¹

el-Cevherî, Harîrî'nin iddiasının aksine söz konusu kullanımı sahîh kabul etmiş ve (مع) fiilini (مع) ile kullanmıştır.⁵⁵² İbn Berrî, İbn Manzûr, İbnu'l-Hanbelî ve el-Hafâcî, işteşlik bildiren kalıpların (استوى الماء والخشبة) '*su, çubuk ile denkleşti*' örneğinde olduğu gibi (مع) anlamı ifade eden (و) ile yaygın şekilde kullanıldığı gibi

⁵⁵¹ Harîrî, *Durre*, s.150-152.

⁵⁵² el-Cevherî, *es-Sihâh*, c.3, s.1200.

(مَعَ) ile de kullanılması sahih olduğunu belirtmiş ve Harîrî'nin yaklaşımını eleştirmişlerdir.⁵⁵³ Hadis ve fıkıh âlimleri de Harîrî'nin bu yaklaşımını benimsememişlerdir. en-Nevevî (ö. 676/1277) eserlerinde (لَمْ يَجْتَمِعْ مَعَهَا) ifadesini açıklarken, (هَذَا مِمَّا أَنْكَرَهُ الْحَرِيرِيُّ فِي دُرَّةِ الْغَوَاصِ قَالَ وَلَا يُقَالُ اجْتَمَعَ فَلَان مَعَ فَلَان وَإِنَّمَا يُقَالُ اجْتَمَعَ فَلَان) , (وَقُلَانْ وَقَدْ قَالَ الْجَوْهَرِيُّ جَامِعَهُ عَلَى كَذَا أَيْ اجْتَمَعَ مَعَهُ) ‘Bu kullanım, Harîrî'nin Durre’de uygun olmadığını belirttiği bir kullanımdır. Hâlbuki el-Cevherî, (أَيْ اجْتَمَعَ مَعَهُ) ifadesini kullanmıştır’ kaydını düşerek (اجْتَمَعَ فَلَان مَعَ فَلَان) şeklindeki kullanımı sahih kabul etmiş görünmektedir.⁵⁵⁴ İmîl Bedî‘, hadislerden ve Sîbeveyhi gibi dilcilerden nakilde bulunarak bu kullanımın sahih ve yaygın olduğunu iddia etmiştir.⁵⁵⁵

Arapçada fiil kalıplarının her birisinin yaygın olarak kullanıldığı anlamlar vardır. Meselâ (أَفْعَلْ) ve (فَعْلْ) kalıpları, yaygın olarak geçişsiz fiilleri geçişli yapmakta kullanılır.⁵⁵⁶ Ancak bir kalıbın herhangi bir anlamda yaygın olarak kullanılması, başka anlamlarda kullanılamayacağını göstermez. Ayrıca Arap dilinde gereksiz gibi görünen bazı kullanımlar pekiştirme amacı taşıyabilmektedir. Bu yüzden herhangi bir kelimeyi gereksiz olarak nitelemeden önce bu gerçekleri göz önünde bulundurmak gerekir. (اجْتَمَعَ) kelimesinden sonra kullanılan (مَعَ) kelimesinin de pekiştirme amacı ile kullanılmış olma ihtimali bulunmaktadır.

وَيَقُولُونَ: لَقِيْتَهُمَا مَقَايِسَةً عَلَى قَوْلِهِمْ: لَقِيْتَهُمْ ثَلَاثَتَهُمْ، فَيُوهَمُونَ فِي الْكَلَامِ وَالْمَقَايِسَةِ وَهَمِينَ، وَيَخْتَلِ عَلَيْهِمُ الْفَرْقُ بَيْنَ الْكَلَامَيْنِ، وَذَلِكَ أَنَّ الْعَرَبَ تَقُولُ فِي الْإِثْنَيْنِ: لَقِيْتَهُمَا مِنْ غَيْرِ أَنْ تَفْسَرَ الضَّمِيرَ، فَإِنْ أَرَادَتْ أَنْ تَخْبِرَ عَنْ أَفْرَادِهِمَا بِاللِّقَاءِ قَالَتْ: لَقِيْتَهُمَا وَحْدَهُمَا. وَتَقُولُ فِي الْجَمْعِ: لَقِيْتَهُمْ ثَلَاثَتَهُمْ وَرَأَيْتَهُمْ خَمْسَتَهُمْ وَمَا أَشْبَهَ ذَلِكَ، فَتَفْسَرُ الضَّمِيرَ. وَالْفَرْقُ بَيْنَ الْمَوْضِعَيْنِ أَنَّ الضَّمِيرَ فِي قَوْلِكَ: لَقِيْتَهُمَا ضَمِيرٌ مَثْنَى، وَالْمَثْنَى لَا تَخْتَلِفُ عَدَّتُهُ، وَلَا

⁵⁵³ İbn Berrî, *el-Havâşî ‘alâ Durreti’l-gavvâs*, s.746; İbn Manzûr, *Tehzîbu’l-havâs*, s.147; İbnu’l-Hanbelî, *Bahru’l-‘avvâm*, 189-190; el-Hafâcî, *Şerhu Durre*, s.152.

⁵⁵⁴ Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn en-Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Muslim*, Dâru İhyâi’t-turâsi’l-‘Arabî, Beyrut 1972, c.2, s.29; A.mlf., *el-Mecmû‘ Şerhu’l-Muhezzeb*, Dâru’l-fikr, c.4, s.234,284; A.mlf., *Tehzîbu’l-esmâi ve’l-lugât*, Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut ts., c.3, s.55.

⁵⁵⁵ İmîl Bedî‘, *Ya‘kûb, Mu‘cemu’l-hatai ve’s-savâb*, s.96-97.

⁵⁵⁶ et-Teftâzânî, *Şerhu Tasrîfi’z-Zencânî*, s.24-26.

تَلْتَسِحْ حَقِيقَتَهُ، فَاسْتَغْنَى عَنْ تَفْسِيرِ يُبَيِّنُهُ، وَالضَّمِيرُ فِي قَوْلِكَ: لَقِيْتَهُمْ ضَمِيرُ جَمْعٍ وَالْجَمْعُ مُبْهَمٌ غَيْرُ مَحْصُورٍ الْعِدَّةُ لَا شَتْمًا لَهُ عَلَى الثَّلَاثَةِ.

Harîrî'nin gereksiz kelime kullanımı bağlamında ele aldığı kullanımlardan biri de (لَقِيْتَهُمَا اثْنَيْهِمَا) ifadesidir. Harîrî, cümlede geçen (هما) zamirinin tesniye olduğundan (اثْنَيْهِمَا) ifadesinin gereksiz olduğunu dile getirmiştir. Lahn olarak nitelediği bu kullanıma benzerlik arz eden (لَقِيْتَهُمْ ثَلَاثَتَهُمْ) ifadesinde ise (هُمْ) zamirinin çoğul olmakla birlikte belirsiz bir sayı bildirdiğinden (ثَلَاثَتَهُمْ) kelimesinin belirsizliği gidererek cümleye katkı sağladığını, dolayısıyla (لَقِيْتَهُمَا اثْنَيْهِمَا) ifadesinin buna kıyas edilemeyeceğini belirtmiştir. İddiasının aksine bir kullanım olarak gösterilebilecek ⁵⁵⁷ ayetinde (إِنِّي كَانَتْ اِثْنَيْنِ) geçen (اِثْنَيْنِ) ifadesinin vârislerin öz veya üvey kardeş olmalarına bakılmaksızın iki kişi olmalarının, mirastan pay sahibi olduklarını belirtmek için kullanıldığını ve cümleye bir katkı sunduğundan iddiasını çürütecek bir delil olarak görülemeyeceğini ifade etmiştir.⁵⁵⁸

İbn Berrî, İbn Zafer ve el-Hafâcî, konu hakkında sadece ayetin yorumu ile ilgili olarak İbn 'Abbâs'tan yapılan nakilleri tahlil etmekle yetinmiş, Harîrî'nin tespiti hakkında herhangi bir yorum yapmamışlardır.⁵⁵⁹ Bu da hatanın tespiti konusunda Harîrî ile aynı kanaati taşıdıklarına dair bir kanıt olarak görülebilir.

وَيَقُولُونَ: الْمَالُ بَيْنَ زَيْدٍ وَبَيْنَ عَمْرٍو، بِتَكْرِيرِ لَفْظَةِ بَيْنَ فَيُوهَمُونَ فِيهِ. وَالصَّوَابُ أَنْ يُقَالَ: بَيْنَ زَيْدٍ وَعَمْرٍو كَمَا قَالَ سُبْحَانَهُ: {مَنْ بَيْنَ فَرْثٍ وَدَمٍ} وَالْعَلَّةُ فِيهِ أَنْ لَفْظَةَ بَيْنَ تَقْتَضِي الْإِشْتِرَاكَ، فَلَا تَدْخُلُ إِلَّا عَلَى مِثْنَى أَوْ مَجْمُوعٍ، كَقَوْلِكَ: الْمَالُ بَيْنَهُمَا وَالِدَارُ بَيْنَ الْإِخْوَةِ، فَأَمَّا قَوْلُهُ تَعَالَى: {مَذْذَبَيْنَ بَيْنَ ذَلِكَ} فَإِنَّ لَفْظَةَ ذَلِكَ تُؤَدِّي عَنْ شَيْئَيْنِ، وَتَنْوِبُ مَنَابَ لَفْظَتَيْنِ، وَإِنْ كَانَتْ مُفْرَدَةً.

⁵⁵⁷ Nisâ, 4/176.

⁵⁵⁸ Harîrî, **Durre**, s.152-154.

⁵⁵⁹ İbn Berrî, İbn Zafer, **el-Havâşî 'alâ Durreti'**l-gavvâs, s.747; el-Hafâcî, **Şerhu Durre**, 155-159.

Harîrî'nin gereksiz kelime kullanımına dair ele aldığı bir diğer örnek de (المال) Harîrî'nin gereksiz kelime kullanımına dair ele aldığı bir diğer örnek de (المال) 'Mal Zeyd'in arasında ve Amr'ın arasındadır' cümlesidir. Bu cümlede ikinci defa zikredilen (بين) kelimesinin ihtiyaç olmadığı halde tekrarlanarak lahn yapıldığını belirten Harîrî, doğru kullanımı (المال بين زيد وعمرو) şeklinde tespit etmiştir. İddiasını temellendirmek için de ﴿مَنْ بَيْنَ فَرْثٍ وَدَمٍ﴾ ayetindeki⁵⁶⁰ kullanımı delil olarak göstermiştir.⁵⁶¹ Kullanıcıların bu hataya düşmesini, (بين) kelimesinin zamirlerle tekrar edilme zorunluluğunun sarîh isimlere uygulanmasına bağlayan Harîrî, bu örnekte lahnın muhtemel nedenini izah ederek farklı bir yaklaşım sergilemiştir.⁵⁶²

İbnu'l-Hanbelî, Arapçadaki olumsuzluk edatı olan (لا)'nın tekrarını örnek göstererek buradaki tekrarın geçerli olduğundan yana tercihte bulunmuştur.⁵⁶³ İbn Berrî, Harîrî'nin bu kullanımı lahn saymasını eleştirmiş ve (بين) kelimesinin Araplarda yaygın bir şekilde pekiştirme amacıyla tekrarlandığını dile getirmiştir.⁵⁶⁴ Ebû İshâk eş-Şâtibî, İbn Mâlik'in *Elfiyye* adlı eserine yazdığı *el-Mekâsidu's-şâfiye* adlı eserinde (بين) kelimesinin tekrarının lahn olduğunu belirtmiştir.⁵⁶⁵

Bu örneklerden yola çıkarak Harîrî'nin gereksiz kelime kullanımına şiddetle karşı çıktığı, ayetlerdeki kullanımlara muhalif ifadeleri lahn saydığı ve Arap dilindeki pekiştirme amaçlı yapılan tekrar gerçeğini, ayetlerdeki kullanıma indirgediği görülmektedir. Hâlbuki Arap dilinde pekiştirme amaçlı tekrarlar yaygındır. Bu tür örnekleri Kur'ân'da da görmek mümkündür. Mesela; ﴿وَوَاعَدْنَا مُوسَى ثَلَاثِينَ لَيْلَةً وَأَتَمَمْنَاهَا بِعَشْرِ فَتَمِّ مِيقَاتِ رَبِّهِ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً﴾ 'Mûsâ'ya otuz gece süre belirledik, buna on

⁵⁶⁰ Nahl, 16/66.

⁵⁶¹ Harîrî, *Durre*, s.204-206.

⁵⁶² Harîrî, *Durre*, s.206.

⁵⁶³ İbnu'l-Hanbelî, *Bahru'l-'avvâm*, s.197-198.

⁵⁶⁴ en-Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, Muhammed 'Alî es-Sâbûnî (Thk.), Câmi'atu Umî'l-kurâ, Mekke 1985, c.1, s.65; İbn Berrî, *el-Havâşî 'alâ Durreti'l-gavvâs*, s.762; el-Hafâcî de aynı nedenlerle Harîrî'yi eleştirmiştir. el-Hafâcî, *Şerhu Durre*, s.261.

⁵⁶⁵ Ebû İshâk eş-Şâtibî, *el-Mekâsidu's-şâfiye fî şerhi'l-Hulâsati'l-kâfiye*, Ma'hedu'l-'ulûmî'l-İslâmiyye, Câmi'atu Umî'l-kurâ, Mekke 2007, c.4, s.114.

gece daha kattık. Böylece Rabbinin belirlediği vakit kırk geceye tamamlandı.⁵⁶⁶ ayetindeki ﴿فَتَمَّ مِيقَاتُ رَبِّهِ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً﴾ ifadesi, sürenin kırk güne tamamlandığını ifade etmektedir. Hâlbuki bir önceki ifadelerden sürenin kırk gün olduğu net bir şekilde anlaşılmaktadır. Ancak ayetin devamında önceki ifadelerden anlaşılan anlam, tekrar edilerek pekiştirilmiştir.⁵⁶⁷

Aynı şekilde ﴿وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ﴾ 'İyilik ve kötülük eşit değildir.' ayetinde⁵⁶⁸ atıf harfî bulunmasına rağmen olumsuzluk edatı olan (لَا) tekrar edilmiştir. Dolayısıyla bir önceki ifadelerden anlaşılmış olması, bir kullanımın lahn olarak nitelenmesinde yeterli bir gerekçe değildir. Fakat Harîrî'nin ele aldığı (الْمَالُ بَيْنَ زَيْدٍ وَبَيْنَ) örneğindeki tekrar, olumsuzluk edatı olan (لَا)'nın tekrarı ile eşdeğer görülemez. Zira (الْمَالُ بَيْنَ زَيْدٍ وَبَيْنَ عَمْرٍو) cümlesindeki tekrar, pekiştirme amacına yorumlansa dahi pekiştirmenin üslup ve amacına sahip görülmemektedir.

Olumsuzluk edatlarının tekrarının anlama etkisini ele alan el-Ezherî, konuyu örnek üzerinden şu şekilde ifade etmiştir: (مَا جَاءَكَ زَيْدٌ وَعَمْرٌو) cümlesinin ifade ettiği anlam, Zeyd ve 'Amr'ın birlikte gelmediğidir. Dolayısıyla sadece birisinin gelmiş olma ihtimali bulunmaktadır. Bu ihtimal ortadan kaldırılmak istendiğinde (مَا جَاءَكَ زَيْدٌ) denilerek olumsuzluk pekiştirilir ve hiç birisinin gelmediği belirtilmiş olur. Bu durumun ﴿وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ﴾ ayeti için de geçerli olduğunu belirtmiş ve (الْمَالُ بَيْنَ زَيْدٍ وَبَيْنَ عَمْرٍو) cümlesinde farklı anlaşılma ihtimali olmadığından pekiştirmeyi gerektirecek bir durumun da bulunmadığını ifade etmiştir.⁵⁶⁹

⁵⁶⁶ A'râf, 7/142.

⁵⁶⁷ Ahmed b. Yûsuf es-Semîn el-Halebî, **ed-Durru'l-masûn fî 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn**, Ahmed Muhammed el-Harrât (Thk.), Dâru'l-kalem, Dımaşk 2011, c.5, s.448.

⁵⁶⁸ Fussilet, 41/34.

⁵⁶⁹ el-Ezherî, **Tehzîbu'l-luga**, c.15, s.302.

3.2.2. Cer Harflerinin Gereksiz veya Yanlış Yerde Kullanılması

Arapçada cer harfleri yaygın kullanım alanına ve birden çok anlama sahiptir. Geçişsiz fiillerin geçişli yapılmasında veya geçişli fiillerin ettirgen hale getirilmesinde kullanıldıkları gibi cümlede anlamın pekiştirilmesinde de kullanılmaktadırlar. Fiiller, birlikte kullanıldıkları cer harfine göre anlam değişimine uğrayabilmektedir.⁵⁷⁰ Bütün bunlar cer harflerinin doğru şekilde kullanımını güçleştirmektedir. Bazen ihtiyaç duyulmadığı yerlerde cer harfleri kullanılabilirken bazen ihtiyaç duyulana aksine yanlış cer harfi kullanılmaktadır. Bu tür hatalı kullanımları tespit eden Harîrî, her iki türe de örnekler vermiştir. Cer harfinin gereksiz kullanıldığı yerlerden biri nesne alabilen geçişli fiillerin cer harfleri ile kullanılmasıdır. *Durre* 'de ele alınan örneklerden bazıları şunlardır:

وَيَقُولُونَ: أَدَخَلَ اللَّصَّ السَّجْنَ فِيْغْلُطُونَ فِيْهِ، وَالصَّوَابُ أَنْ يُقَالَ: أَدَخَلَ اللَّصَّ السَّجْنَ، أَوْ دَخَلَ بِهِ السَّجْنَ،
لِأَنَّ الْفِعْلَ يَعْدَى تَارَةً بِهَمْزَةٍ النَّقْلِ كَقَوْلِكَ: خَرَجَ وَأَخْرَجْتَهُ، وَتَارَةً بِأَلْبَاءٍ، كَقَوْلِكَ: خَرَجَ وَخَرَجْتَ بِهِ فَأَمَّا الْجَمْعُ بَيْنَهُمَا
فَمَمْتَنٌ فِي الْكَلَامِ، كَمَا لَا يَجْمَعُ بَيْنَ حَرْفِي الْإِسْتِفْهَامِ.

Harîrî, (أَدَخَلَ) fiilinin 'Hırsız hapse attı' cümlesindeki (أَدَخَلَ اللَّصَّ السَّجْنَ) fiilinin müte'addî bir fiil olduğunu ve cer harfi olmaksızın mef'ûl alabileceğini, cer harfi ile kullanılmasının hata olduğunu belirtmiştir. İddiasını da fiilin yalın hali olan (دَخَلَ) fiilinin, if'âl kalıbına nakledilmesiyle geçişli olduğu, dolayısıyla cer harfine gerek kalmadığı tezi ile gerekçelendirmiştir. İddiasını çürütmeye yönelik ileri sürülebilecek olan (فَإِنْ) ayetindeki⁵⁷¹ ﴿وَشَجَرَةً تَخْرُجُ مِنْ طُورِ سَيْنَاءَ تَنْبُتُ بِالدُّهْنِ وَصَنِغٌ لِّلْكَالِينِ﴾ kullanımı da (تَنْبُتُ) ifadesiyle dile getirmiş, ayetteki (تَنْبُتُ) fiilinin hazfedilmiş bir mef'ûlü bulunduğundan iddiasına aykırılık teşkil etmediğini de ifade etmiştir. Konuyla direkt alakalı olmamakla birlikte fiili müte'addî yapan

⁵⁷⁰ Buna örnek olarak (رَغِبَ) fiilini göstermek mümkündür. Zira (رَغِبَ) fiilini cer harflerinden (فِي) ile kullanıldığında arzulamak, (عَنْ) ile kullanıldığında ise imtina etmek anlamını kazanır. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, c.2, s.423.

⁵⁷¹ Mu'minûn, 23/19.

hemze ile cer harfî arasındaki farka değinmiş, konu hakkında el-Mubberred gibi ileri gelen dilcilerden nakillerde bulunmuştur.⁵⁷²

İbn Berrî, Harîrî'nin tespit ettiği bu hatalı kullanım hakkında herhangi bir yorumda bulunmamıştır. Harîrî'nin yaklaşımını değerlendiren el-Hafâcî ise cer harflerinin geçişlilik için kullanılabildiği gibi zâid olarak da kullanılabildiğini dolayısıyla (أدخل باللس السجّن) cümlesindeki cer harfinin zâid kabul edilmesiyle ifadenin lahn olmaktan çıkarılabileceğini belirtmiştir.⁵⁷³

وَيَقُولُونَ: بَعَثَ إِلَيْهِ بَعْلًا، وَأُرْسِلَتْ إِلَيْهِ هَدِيَّةٌ، فَيُخَطِّبُونَ فِيهِمَا، لِأَنَّ الْعَرَبَ تَقُولُ فِيمَا يَتَصَرَّفُ بِنَفْسِهِ: بَعَثْتَهُ وَأُرْسِلْتَهُ، كَمَا قَالَ تَعَالَى: ثُمَّ أَرْسَلْنَا رَسُولَنَا وَيَقُولُونَ فِيمَا يَحْمِلُ: بَعَثَ بِهِ وَأُرْسِلَتْ بِهِ، كَمَا قَالَ سُبْحَانَهُ إِخْبَارًا عَنْ بَلْقِيسَ: وَأَنْتِي مُرْسَلَةٌ إِلَيْهِمْ بِهِدِيَّةً.

Harîrî, bu örnekte (بعثت) ve (أُرسلت) fiilleriyle kullanılan cer harflerinin yanlış kullanımı üzerinde durmuştur. Ona göre bu fiiller, kendi iradesi ile hareket edebilen mef'ûl aldığı cer harfî olmadan, aksi durumda ise cer harfî ile kullanılmalıdır. Birinci örneğin edatlı, ikinci örneğin edatsız kullanımını lahn olarak nitelemiştir. Tezini desteklemek için de ﴿وَأَنْتِي مُرْسَلَةٌ إِلَيْهِمْ بِهِدِيَّةً﴾ ile ﴿ثُمَّ أَرْسَلْنَا رَسُولَنَا﴾ ayetlerini kanıt olarak sunmuş ve el-Mutenebbî'nin bu kurala uymadığı gerekçesiyle eleştirildiğini ifade etmiştir.⁵⁷⁴

İbn Berrî bu kullanımın kabulünde veya reddinde ifadeye verilecek anlamın belirleyici olacağını iddia etmiştir. Ona göre (بعث) ve (أُرسل) fiilleri, gönderilen bir kişi ve o kişi ile gönderilmiş bir nesne gerektirdiğinden, biri cer harfî ile diğeri ise cer harfî olmaksızın iki mef'ûl alır. Hangi mef'ûlün cer harfî ile kullanılacağı ise ifade edilen anlama göre değişir.

İbn Berrî'nin tespitinden yola çıkarak bu ifadenin lahn olup olmadığının belirlenmesi ancak ifade edilmek istenen anlamın ortaya konulması ile mümkündür.

⁵⁷² Harîrî, **Durre**, s.133-136.

⁵⁷³ el-Hafâcî, **Şerh**, s.113.

⁵⁷⁴ Harîrî, **Durre**, s.141.

Dolayısıyla (بَعَثَ إِلَيْهِ بَغْلَامٌ) cümlesine ‘Ona hediye olarak bir köle gönderdim’ anlamı yüklenirse cer harfinin kullanımı doğru olur. Ancak cümlenin anlamı ‘Ona bir şey iletmek üzere bir köle gönderdim’ olarak düşünülürse cer harfinin gereksiz olduğu iddia edilebilir. el-Hafâcî ise (بَعَثَ إِلَيْهِ بَغْلَامٌ، وَأُرْسِلَتْ إِلَيْهِ هَدِيَّةٌ) ifadelerinin her ne kadar Harîrî tarafından lahn olarak nitelense de İbn Cinnî gibi dilciler tarafından geçerli kullanım olarak kabul edildiğini belirtmiştir.⁵⁷⁵

وَيَقُولُونَ ذَهَبَ إِلَىٰ عِنْدِهِ، فَيَخْطَنُونَ فِيهِ، لَأَن عِنْدَ لَا يَدْخُلُ عَلَيْهِ مِنْ أَدْوَاتِ الْجَرِّ إِلَّا مِنْ وَحْدِهَا، وَلَا يَقَعُ فِي تَصَارِيفِ الْكَلَامِ مَجْرُورًا إِلَّا بِهَا، كَمَا قَالَ سُبْحَانَهُ: {قُلْ كُلٌّ مِّنْ عِندِ اللَّهِ} وَإِنَّمَا خَصَّتْ مِنْ بَذَلِكَ لِأَنَّهَا أَمَّ حُرُوفِ الْجَرِّ.

Harîrî, bu örnekte zarf olan (عِنْدَ) kelimesinin kullanımını ele almış ve bu kelimenin cer harflerinden sadece (مِنْ) harfî ile kullanılabileceğini belirtmiştir. (وَيَقُولُونَ) ifadesiyle de yapılan hataya işaret etmiş, doğru kullanım (ذَهَبَ إِلَىٰ عِنْدِهِ فَيَخْطَنُونَ فِيهِ) ifadesiyle de yapılan hataya işaret etmiş, doğru kullanım şekline de ﴿قُلْ كُلٌّ مِّنْ عِندِ اللَّهِ﴾⁵⁷⁶ ayetindeki kullanım ile örnek vermiştir. Ayrıca (عِنْدَ) kelimesinin cer harflerinden sadece (مِنْ) ile kullanılmasını da (وَإِنَّمَا خَصَّتْ مِنْ بَذَلِكَ لِأَنَّهَا أَمَّ) ‘Bu kullanıma (مِنْ) harfinin tahsis edilmesi, cer harflerinin anası olmasındandır)’⁵⁷⁷ teziyle gerekçelendirmiştir.

el-Cevherî, Fîrûzâbadî ve ez-Zebîdî başta olmak üzere lügat âlimlerinin genelinin (وَلَا تَقُلْ مَضَىٰ إِلَىٰ عِنْدِهِ) ifadesi Harîrî’yi doğrular mahiyettedir.⁵⁷⁸ İbn ‘Akîl, İbn Ya’îş, es-Suyûtî ve İbn Hişâm gibi gramerin önde gelen temsilcileri de (عِنْدَ) kelimesinin cer harflerinden sadece (مِنْ) ile kullanıldığını açıkça ifade etmişlerdir.⁵⁷⁹

⁵⁷⁵ el-Hafâcî, *Şerhu Durre*, s.128.

⁵⁷⁶ Nisâ, 4/78.

⁵⁷⁷ Harîrî, *Durre*, s.147.

⁵⁷⁸ el-Cevherî, *es-Sihâh*, c.2, s.513; Fîrûzâbadî, *el-Kâmûs*, c.1, s.302; ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs*, c.8, s.428.

⁵⁷⁹ İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl*, Muhammed Muhyiddîn (Thk.), Dâru’t-turâs, Kahire 1980, c.2, s.199; İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, c.1, s.429; es-Suyûtî, *Hem‘u’l-hevâmi*, ‘Abdulhamîd Hindâvî

el-Cevâlîkî de aynı tespiti yapmış ancak hatalı kullanımı farklı bir cümle ile örneklendirmiştir.⁵⁸⁰ el-Hafâcî'nin herhangi bir itirazda bulunmaması Harîrî'nin yaklaşımını desteklediğini göstermektedir.⁵⁸¹ Ancak dilcilerin ve lügat âlimlerinin bu ittifakına rağmen *Nihâyetu'l-ereb*'in sahibi en-Nuveyrî, (فدعا صبيا إلى عنده واجتمع معه) cümlesinde, *Subhu'l-a'sâ*'nın yazarı el-Kalkaşendî ise (فلم يحضرهم السلطان إلى عنده) 'Sultan onları huzuruna almadı' cümlesinde kullandıklarına şahit olmaktayız.⁵⁸²

وَيَقُولُونَ لِلْمَعْرُوسِ: قَدْ بَنَى بِأَهْلِهِ، وَوَجْهَ الْكَلَامِ بَنَى عَلَى أَهْلِهِ، وَالْأَصْلُ فِيهِ أَنَّ الرَّجُلَ كَانَ إِذَا أَرَادَ أَنْ يَدْخُلَ عَلَى عَرْسِهِ بَنَى عَلَيْهَا قَبَّةً، فَقِيلَ لِكُلِّ مَنْ عَرَسَ: بَانَ. وَبِجَانِسِ هَذَا الْوَهْمِ قَوْلُهُمْ لِلْجَالِسِ بِغَنَاءِ بَابِهِ: جَلَسَ عَلَى بَابِهِ، وَالصَّوَابُ فِيهِ أَنْ يُقَالَ: جَلَسَ بِبَابِهِ، لِأَنَّ يَتَوَهَّمُ السَّمْعُ أَنَّ الْمُرَادَ بِهِ: اسْتَعْلَى عَلَى الْبَابِ وَجَلَسَ فَوْقَهُ.

Harîrî, cer harfinin yanlış kullanımına örnek olarak (قد بنى بأهله) ve (جلس على) ifadelerini vermiştir. (قد بنى بأهله) örneğinde ifadenin ortaya çıkış nedenine dayanarak doğru kullanımı (قد بنى على أهله) olarak, (جلس على بابه) örneğinde ise bu şekildeki kullanımın 'kapı üstünde oturulduğu' gibi bir anlam vehmine neden olacağına dayanarak doğru kullanımı (جلس ببابه) şeklinde tespit etmiştir.⁵⁸³

Harîrî öncesi dönemlerde yaşayan el-Halîl ve İbn Fâris, söz konusu ifadeyi (قد) şeklinde herhangi bir itirazda bulunmaksızın kullanırken el-Cevherî, bu şekildeki kullanımı 'avâmın hatalı kullanımı olarak nitelemiştir.⁵⁸⁴ Harîrî'nin çağdaşı olan ez-Zemahşerî de her iki kullanımın sahîh olduğundan yana tercihte bulunmuştur.⁵⁸⁵ 'Alî b. Hasen el-Hunâî ise bu kullanımın aslı icabı her ne kadar (بنى)

(Thk.), el-Mektebetu't-tevfikîyye, Kahire ts. c.2, s.465; İbn Hişâm, **Muğni'l-lebîb**, Mâzin el-Mubârek Muhammed 'Alî Hamdullah (Thk.), Dâru'l-fikr, Dımaşk 1985, c.1, s.206.

⁵⁸⁰ el-Cevâlîkî, **et-Tekmile**, s.872.

⁵⁸¹ el-Hafâcî, **Şerhu Durre**, s.145,147.

⁵⁸² en-Nuveyrî, **Nihâyetu'l-ereb**, c.2, s.207, c.27, s.306; el-Kalkaşendî, **Subhu'l-a'sâ**, c.4, s.218, c.8, s.79.

⁵⁸³ Harîrî, **Durre**, s.374-376.

⁵⁸⁴ el-Halîl, **Kitâbu'l-ayn**, c.2, s.276; Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî, **Mucmelu'l-luga**, Zuheyr 'Abdulmuhsin (Thk.), Muessesetu'r-risâle, Beyrut 1986, c.1, s.676; el-Cevherî, **es-Sihâh**, c.6, s.2286.

⁵⁸⁵ ez-Zemahşerî, **Esâsu'l-belâga**, c.1, s.79.

(قد بنى بأهله) olsa da yaygın kullanım sonucu (علي أهله) şekline dönüştüğünü belirtmiştir.⁵⁸⁶ İbnu'l-Cevzî, *Takvîmu'l-lisân* adlı eserinde (قد بنى بأهله) şeklindeki kullanımı 'avâma nispet etmiştir.⁵⁸⁷ İbn Manzûr, (قد بنى بأهله) ifadesini 'avâma nispet etmekle beraber eserlerinde bizzat kullanan el-Cevherî'nin kendisiyle çeliştiğine dikkat çekmiştir.⁵⁸⁸

İbn Berrî ve el-Hafâcî ise Harîrî'nin cer harflerinin yanlış kullanımına dair verdiği örneklerin Arap diline uygun olduğunu belirtmiş ve Harîrî'yi eleştirmiştir.⁵⁸⁹ Özellikle birinci örnekte geçen (قد بنى بي) ifadesinin hadislerde mevcut olduğuna şahit olmaktayız.⁵⁹⁰ Harîrî'nin bu kullanımı lahn saymasında el-Cevherî'nin bariz etkisi görülmektedir.

Arap dilinde cer harflerinin yaygın olarak birbirinin yerine kullanıldığı gerçeğine katılmakla birlikte Harîrî'nin genel kullanımı esas alan ve ihtiyaç duyulmayan yeni kullanım şekillerini asgari seviyede tutma yaklaşımının, dil birliğinin korunması açısından önemli olduğu kanaatindeyiz.

3.2.3. Çelişik Kelimelerin Bir Arada Kullanılması

Harîrî'nin üzerinde durduğu dil hatalarından bir kısmı da çelişik kelimelerin bir arada kullanılmasından kaynaklanan hatalı kullanımlardır. Çelişik kelime kullanımından kasıt, kesinlik veya ihtimal, geçmiş veya gelecek zaman gibi aynı anda düşünülemeyen anlamları ifade eden kelimelerin bir arada kullanılmasıdır. Türkçede de bu tür örneklere rastlanmaktadır. Örneğin, '*Eminim ki hoca bugün derse gelmeyebilir*' cümlesinde kesinlik bildiren 'eminim' sözcüğü ile ihtimal bildiren 'gelmeyebilir' sözcükleri aynı cümlede kullanılarak hata yapılmıştır. Harîrî bu tür kullanımlara şu örnekleri vermiştir:

⁵⁸⁶ 'Alî b. Hasen el-Hunâî el-Ezdî, *el-Muntahab min garîbi kelâmî'l-'Arab*, Muhammed Ahmed el-Umerî (Thk.) Câmi'atu Ummî'l-kurâ, Mekke 1989, c.1, s.644.

⁵⁸⁷ İbnu'l-Cevzî, *Takvîmu'l-lisân*, c.1, s.81.

⁵⁸⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, c.14, s.97.

⁵⁸⁹ Yapılan eleştiriler cümleye farklı bir anlamla bakılarak yapılmış eleştirilerdir. Ancak bu eleştirilerin de tenkide tabi tutulacak tarafları vardır. Zira Harîrî, lahn saydığı örnekleri kendi bakış açısıyla lahn saymış ve yapılacak te'villerin anlam karışıklığına neden olmama şartını koşturmuştur. Eleştiriler için bkz. el-Hafâcî, *Şerhu Durre*, s.113-119, 128; İbn Berrî, İbn Zafer, *el-Havâşî 'alâ Durreti'l-gavvâs*, s.739-741,817.

⁵⁹⁰ İbn Mâce, Nikâh, 53.

وَمِنْ أَوْهَامِهِمْ أَيْضًا فِي هَذَا الْقَرْنِ قَوْلُهُمْ: لَا أَكَلِّمُهُ قَطَّ وَهُوَ مِنْ أَفْحَشِ الْخَطِّاءِ لِنَعَارِضِ مَعَانِيهِ وَتَنَاقُضِ الْكَلَامِ فِيهِ وَذَلِكَ أَنَّ الْعَرَبَ تَسْتَعْمَلُ لَفْظَةَ قَطَّ فِيمَا مَضَى مِنَ الزَّمَانِ، كَمَا تَسْتَعْمَلُ لَفْظَةَ أَبَدًا فِيمَا يَسْتَقْبَلُ مِنْهُ فَيَقُولُونَ: مَا كَلِمَتُهُ قَطَّ وَلَا أَكَلِّمُهُ أَبَدًا.

Harîrî bu örnekte çelişik kelimelerin bir arada kullanılmasından kaynaklanan hatalı kullanımı tespit etmiş, (وَهُوَ مِنْ أَفْحَشِ الْخَطِّاءِ) ‘Bu kullanım, son derece bariz bir hatadır’ ifadesiyle de kullanımın kabul edilemez olduğunu iddia etmiştir. İddiasını da (قَطُّ) (قَطُّ) cümlesindeki olumsuzluk edatı olan (لَا) harfinin gelecek zamanı, (قَطُّ) kelimesinin ise geçmiş zamanı ifade etmesinden kaynaklanan çelişkiyle gerekçelendirmiştir.⁵⁹¹

Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*’ta, ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs*’ta (قَطُّ) kelimesinin geçmiş zamanı ifade eden bir zarf olduğunu, yaygın olarak olumsuz cümlelerde kullanılmakla birlikte olumlu cümlelerde de kullanıldığını belirtmiş, gelecek zaman zarfı olarak kullanılmasını lahn olarak kabul edip ‘avâma nispet etmişlerdir.⁵⁹² İbn Ya‘îş, İbn Hişâm ve Mustafa el-Galâyînî gibi dilciler, (قَطُّ) kelimesinin sadece geçmiş zaman zarfı olmakla birlikte halk tarafından gelecek zaman zarfı olarak da kullanıldığını ancak bunun hatalı bir kullanım olduğunu açıkça belirtmişlerdir.⁵⁹³ İbn Berî ‘Bu kullanım şekli ‘avâmdan dahi peyda olmayacak bir hatadır’ diyerek Harîrî’yi teyit etmiştir.⁵⁹⁴ el-Hafâcî ise dilcilerin genelinin (قَطُّ)’nun mâzî fiillerle kullanıldığını dile getirdiklerini ancak ez-Zemahşerî’nin bu kelimeyi birden fazla yerde muzârî fiille kullandığını belirtmiştir.⁵⁹⁵

Lügatçıların Araplardan derledikleri kullanım ve dilcilerin konu hakkındaki görüşleri, (قَطُّ)’nun geçmiş zaman dışında kullanılmasının hata olduğunu göstermektedir. Ancak konu hakkında kesin bir kanaate varabilmek için (قَطُّ) gibi

⁵⁹¹ Harîrî, *Durre*, s.129.

⁵⁹² Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, c.1, s.683; ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs*, c.20, s.40.

⁵⁹³ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, c.3, s.138; İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, c.1, s.232.

⁵⁹⁴ İbn Berî, *el-Havâşî ‘alâ Durreti’l-gavvâs*, s.738.

⁵⁹⁵ el-Hafâcî, *Şerhu Durre*, s.97.

Arapların belli bir anlamda kullandıkları kelimelerin farklı anlamlarda kullanılmalarının mümkün olup olmadığı hususunun netleştirilmesi gerekir. Dilcilerin bu tür kelimeleri farklı anlamda kullananları eleştirmesi, belli bir anlamda kullanılan kelimelerin anlamlarının dışında kullanılmasını kabul etmediklerini göstermektedir. Ancak ‘avâmın yanı sıra ez-Zemahşerî gibi ediplerin de (قَطُّ) kelimesini muzâri fiillerle kullanması, bu tür kullanımların lahn olarak telakki edilmesinden ziyade anlam genişlemesine uğramış olarak kabul edilebileceğini ortaya koymaktadır.

وَيَقُولُونَ: لَعَلَّ نَدَمَ وَلَعَلَّ قَدَمَ، فيلفظون بِمَا يَشْتَمِلُ عَلَى الْمُنَاقِضَةِ وَيُنْبِئُ عَنْ الْمُعَارِضَةِ، وَوَجْهَ الْكَلَامِ أَنَّ يُقَالُ: لَعَلَّ يَفْعَلُ أَوْ لَعَلَّ لَا يَفْعَلُ لِأَنَّ مَعْنَى لَعَلَّ التَّوَقُّعَ لِمَرْجُوٍّ أَوْ لِمَخُوفٍ، وَالتَّوَقُّعُ إِنَّمَا يَكُونُ لَمَّا يَتَجَدَّدُ وَيَتَوَلَّدُ لَا لَمَّا انْقَضَى وَتَصَرَّمَ. فَإِذَا قُلْتَ: خَرَجَ، فَقَدْ أَخْبَرْتَ عَمَّا قَضَى الْأَمْرَ فِيهِ، وَاسْتِحَالَ مَعْنَى التَّوَقُّعِ لَهُ، فَلِهَذَا لَمْ يَجْزِ دُخُولُ لَعَلَّ عَلَيْهِ.

Harîrî'nin burada ele aldığı (لَعَلَّ نَدَمَ) cümlesi, farklı zaman dilimlerini ifade eden kelimelerin bir arada kullanılmasından kaynaklanan kullanım hatasını barındırmaktadır. Müellif, (لَعَلَّ) kelimesinin ‘umulur’ anlamını ifade etmesi hasebiyle geleceği, mâzî fiillerin ise geçmiş zamanı ifade ettiğini, ikisinin birlikte kullanılmasının anlatım bozukluğuna neden olduğunu belirtmiştir.⁵⁹⁶ Harîrî, bu örneğin lahn oluşunu çelişen kelimelerin bir arada kullanılmasına dayandırmakla yetinmiştir.

İbn Berrî ve el-Hafâcî, (وما يدريك لعل الله اطلع على أهل بدر فقال اعملوا ما شئتم) *Nerden bileceksin! Umulur ki Allah Bedir ashabına dönüp istediğinizi yapabilirsiniz demiştir.* ⁵⁹⁷ ve el-Ferezdak'ın (أَعِدْ نَظْرًا يَا عَبْدَ قَيْسٍ لَعَلَّمَا أَضَاءَتْ لَكَ النَّارُ الْجَمَارَ الْمُقَيَّدَا) ⁵⁹⁸ şiirini örnek göstererek toplumda yaygın olarak (لَعَلَّ)'nin mâzî fiil ile de kullanıldığını ispatlamış ve Harîrî'yi eleştirmişlerdir.⁵⁹⁹ İbn Hişâm, Hârîrî'nin bu

⁵⁹⁶ Harîrî, **Durre**, s.154.

⁵⁹⁷ Buhârî, **Kitâbu'l-megâzî**, c.8, s.486.

⁵⁹⁸ İbn Hişâm, **Muğni'l-lebîb**, c.1, s.380.

⁵⁹⁹ İbn Berrî, **el-Havâşî 'alâ Durreti'l-gavvâs**, 747; el-Hafâcî, **Şerhu Durre**, s.158-159.

iddiasını naklettikten sonra kendisi ile aynı görüşte olmadığını ve (لَعَلَّ) 'nin mâzî fiiller ile kullanılabileceğini açıkça belirtmiştir.⁶⁰⁰ Bu tespitin Harîrî'nin İbn Kuteybe gibi kendisinden öncekilerin iddialarını eleştiriye tabi tutmadan nakletmesinden kaynaklandığını söylemek mümkündür.

وَيَقُولُونَ: ودعت قافلة الحَاج، فينطقون بِمَا يَتَضَادُّ الْكَلَامُ فِيهِ لِأَنَّ التَّوْدِيعَ إِنَّمَا يَكُونُ لِمَنْ يَخْرُجُ إِلَى السَّفَرِ، والقافلة اسم للرفقة الراجعة إلى الوطن، فكيف يقرن بين اللفظتين مَعَ تَنَافِي الْمَعْنَيْنِ وَوَجْهَ الْكَلَامِ أَنْ يُقَالَ: تلقيت قافلة الحَاج، أو استقبلت قافلة الحَاج.

Harîrî, burada (ودعت قافلة الحَاج) cümlesini ele almış ve örnekte geçen (ودع) fiilinin 'uğurlamak' anlamını, (قافلة) kelimesinin ise 'seferden dönen gruplar'ı ifade ettiğini belirtmiş ve birbiriyle çelişen anlamlar ifade eden bu iki kelimenin bir arada kullanılmasının hata olduğu iddia etmiştir.⁶⁰¹ (ووجه الكلام أن يُقال: تلقيت قافلة الحَاج، أو (استقبلت قافلة الحَاج) veya (تلقيت قافلة الحَاج) doğru olan ise cümlelerin (استقبلت قافلة الحَاج) şeklinde söylenmesidir' diyerek kullanıcıya doğru kullanımın iki farklı versiyonunu önermiştir.

Bu iddia Harîrî'den önce aynı gerekçelerle İbn Kuteybe tarafından da dile getirilmiştir.⁶⁰² Birçok dilcinin iddiayı İbn Kuteybe'ye atfetmesi, tespitin ilk olarak onun tarafından yapıldığını göstermektedir.

el-Cevherî, İbn Dureyd, İbn Fâris ve Kemâlpaşa-zâde başta olmak üzere bazı lügatçılar dönmek anlamında olan (قفل) fiilinden türediğine dayanarak (قافلة) kelimesinin sadece seferden dönen gruplar için kullanılabileceğini iddia etmişlerdir.⁶⁰³ el-Ezherî, İbn Manzûr, Fîrûzâbâdî ve ez-Zebîdî ise İbn Kuteybe'nin iddiasını dile getirdikten sonra (قافلة) kelimesinin 'avâmdan öteye toplumun elit

⁶⁰⁰ İbn Hişâm, **Muğni'l-lebîb**, s.380.

⁶⁰¹ Harîrî, **Durre**, s.294.

⁶⁰² İbn Kuteybe, **Edebu'l-kâtib**, s.24.

⁶⁰³ el-Cevherî, **es-Sihâh**, c.5, s.1803; İbn Dureyd, **Cemheretu'l-luga**, c.2, s.966; İbn Fâris, **Mekâyîsu'l-luga**, c.5, s.112.

kesiminde bile yaygın olarak ‘sefere çıkanlar’ anlamında kullanıldığını ve bu ifadeyi hatalı saymanın yersiz olduğunu belirtmişlerdir.⁶⁰⁴

İbn Berrî ve el-Hafâcî (قافله) kelimesinin sözlük anlamının her ne kadar ‘yolculuktan dönen gruplar’ olsa da anlam genişlemesine uğrayarak yola çıkan gruplar için de kullanıldığını belirtmiş ve bu kullanımı kesin bir şekilde lahn sayan Harîrî’yi eleştirmişlerdir.⁶⁰⁵ ‘Alî b. Bâlî, Fîrûzâbâdî’yi referans göstererek (قافله) kelimesinin ‘seferden dönen gruplar’ı ifade etmek için kullanıldığı gibi sağ salim dönmeleri temennisiyle (tefâul) sefere çıkan gruplar için de kullanılabileceğini belirtmiş ve bu ihtimali görmezden geldiği için Harîrî’yi eleştirmiştir.⁶⁰⁶ Lahn eserlerinde hatalı kullanım olarak geçen kelimelerin tahlilini yapan modern dönem dilcilerinden Ahmed Muhtar da İbn Kuteybe’nin iddiasını ele almış ve İbn Manzûr’un konu hakkındaki yorumunu naklettikten sonra iddianın yersiz olduğunu belirtmiştir.⁶⁰⁷

Lügatçıların bu farklı yaklaşımı ve toplumun yaygın kullanımına rağmen bahse konu kelimeyi lahn sayması, Harîrî’nin lahn örneklerinin tespitindeki kriter seçiminden kaynaklanmaktadır. Zira Harîrî, kullanımların kabulünde ölçüt olarak toplumun elit kesimini ölçüt olarak görmüş ve dilin değişim yönünü dikkate almayarak anlam genişlemesi veya daralması sonucu ortaya çıkan kullanımları lahn kabul etmiştir.

وبشاكل هَذَا التَّنَاقُضِ قَوْلُهُمْ: رَبُّ مَالٍ كَثِيرٍ أَنْفَقْتَهُ، فَيَنْقُضُونَ أَوَّلَ كَلَامِهِمْ بِآخِرِهِ، وَيَجْمَعُونَ بَيْنَ الْمَعْنَى

وَضَدَهُ لِأَنَّ رَبَّ لِلتَّقْلِيلِ، فَكَيْفَ يَخْبِرُ بِهَا عَنِ الْمَالِ الْكَثِيرِ.

Harîrî’nin çelişik kelimelerin bir arada kullanılmasına verdiği örneklerden biri de (رَبُّ) kelimesinin (كثير) kelimesi ile kullanıldığı ‘nadiren çokça mal infak etmişim’ cümlesidir. Cümledeki çelişkiyi de kılllet (azlık) anlamını taşıyan (رَبُّ) kelimesinin kesret (çokluk) anlamı taşıyan (كثير) kelimesiyle bir arada

⁶⁰⁴ el-Ezherî, *Tehzîbu’l-luga*, c.9, 134; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, c.11, s.560; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, c.1, s.1049; ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs*, c.20, s.265

⁶⁰⁵ İbn Berrî, *el-Havâşî ‘alâ Durreti’l-gavvâs*, s.790. el-Hafâcî, *Şerhu Durre*, s.438.

⁶⁰⁶ ‘Alî b. Bâlî, *Hayru’l-keâm*, s.44.

⁶⁰⁷ Ahmed Muhtar, *Mu‘cemu’s-savâbi’l-lugavî*, ‘Âlemu’l-kutub, Kahire 2008, c.1, s.598.

kullanılmasına dayandırmıştır.⁶⁰⁸ Bu maddede hatalı kullanımın tespiti ile yetinmiş, sahîh kullanımına örnek vermemiştir.

Harîrî'nin bu tespiti, İbnu'l-Cevzî tarafından da aynı gerekçeyle savunulmuştur. es-Safedî ise Harîrî'nin iddiasını naklettikten sonra ﴿رَبِّمَا يَوْمَ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ *'İnkâr edenler zaman zaman, keşke biz de Müslüman olsaydık, diye arzu ederler'* ayetindeki⁶⁰⁹ kullanımı kanıt göstererek kelimenin asıl anlamının her ne kadar killet olsa da kesret anlamında da kullanıldığını belirtmiş ve Harîrî'yi eleştirmiştir.

Dilcilerin (رَبُّ) kelimesinin anlamı hakkında ihtilaf ettiğini belirten 'Alî el-Murâdî, (ö. 749/1348) bu konuda üç görüş olduğunu belirtmiştir.⁶¹⁰ Birincisi Sîbeveyhi'ye nispet edilen⁶¹¹ ve dilcilerin geneli tarafından kabul edilen söz konusu kelimenin killet ifade ettiğine dair görüştür. İkinci görüş el-Halîl'e ve İbn Durustevyhi'ye (ö. 347/958) nispet edilen ve kelimenin kesret bildirdiğine dair görüştür. Üçüncü görüş ise Ebû 'Alî el-Fârisî tarafından *Kitâbu'l-hurûf* adlı eserde dile getirilen (رَبُّ)'nin zıt anlamlı kelimelerden olup hem killet hem de kesret anlamında kullanıldığına dair görüştür.

İbn Manzûr ve ez-Zebîdî'nin (رَبُّ)'nin sadece killet bildirdiğine dair görüşlere yer vermeleri,⁶¹² bu görüşü tercih ettiklerini göstermektedir. İbn Hişâm ise Harîrî'nin iddiasının tam aksini ifade ederek kelimenin genellikle kesret, nadiren killet anlamı ifade ettiğini dillendirmiştir.⁶¹³ Bu farklı görüşlerin her birisinin delilleri ve kendi görüşlerine muhalif örneklere yönelik yorumları bulunmaktadır.

⁶⁰⁸ Harîrî, **Durre**, s.294.

⁶⁰⁹ Hicr, 15/2.

⁶¹⁰ Ebû Muhammed Bedruddîn Hasen b. Kâsım b. 'Abdillâh b. 'Alî el-Murâdî el-Mâlikî, **el-Cena'd-dânî fî hurûfi'l-me'ânî**, Fahreddîn Kabâve, Muhammed Nâim Fadıl (Thk.), Dâru'l-kutûbi'l-ilmîyye, Beyrut 1992, s.443.

⁶¹¹ İbn Mâlik ise Sîbeveyhi'nin (رَبُّ)'nin kesret anlamı taşıdığı görüşünde olduğunu iddia etmiştir. Bkz. İbn Mâlik, **Şerhu't-Teshîl**, c.3, s.177.

⁶¹² İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, c.1, s.408; ez-Zebîdî, **Tâcu'l-'arûs**, c.2, s.476.

⁶¹³ İbn Hişâm, **Muğni'l-lebîb**, s.180.

Yukarıda nakledilen farklı görüşlere dayanarak (رُبُّ)'nin yaygın olarak her iki anlamda kullanıldığı söylemek mümkündür. (ألا رب مولود ليس له أب) şiirinde killet, ﴿رَبِّمَا﴾ ayetinde ise kesret ifade etmektedir. Burada asıl mesele söz konusu kelimenin hakîkî anlamının ne olduğudur. (رُبُّ)'nin hakîkî anlamının killet olduğu, zamanla anlam genişlemesine uğrayarak kesret için de kullanıldığına dair görüş, gramercilerin genelini tercihidir. Killet ifade eden örneklerin çokluğu ve kesrete yönelik bir te'vîle uygun olmamasının yanı sıra kesret ifade ettiği iddia edilen örneklerin azlığı ve yorumlanmaya uygun olması, (رُبُّ)'nin hakîkî anlamının killet olduğunun kanıtı olarak görülebilir. Ancak bu farklı görüşlere sahip dilcilerden hiç birisi kendi görüşü dışındaki kullanımlara hatalı kullanım dememiştir. Harîrî ise kendi görüşünü doğru görüp diğer kullanımları hatalı kullanım olarak niteleyerek farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Bu yüzden de İbn Berrî ve el-Hafâcî, Harîrî'yi eleştirmişlerdir.⁶¹⁴

Çelişik kelimelerden kaynaklanan hatalı kullanımlar ekseninde ele alınan örnekler ve konuyu temellendirmedeki yaklaşımı, Harîrî'nin kelimelerin mecâz, teşbih ve kinâye metotlarına dayanılarak yan anlamlarda kullanılmasını hatalı kullanım olarak kabul ettiğini göstermektedir.

3.2.4. Kelime ve Deyimlerin Yanlış Anlamda Kullanılması

Durre'de ele alınan lahn türlerinden biri de kelime ve deyimlerin kullanılmaları gereken anlam, yer veya şeklin dışında kullanılmalarıdır. Bu durum, kelimenin veya deyimın anlamının bilinmemesinden kaynaklanabildiği gibi kelimelerin fonetik yakınlığından da kaynaklanabilmektedir. Toplumda yaygın olarak bulunan bu tür örnekler Harîrî'nin muasırı olan İbn Mekkî tarafından *Teskîfu'l-lisân* adlı eserinde '*avâmın lafzında ve manasında hata yaptığı kelimeler*' başlığı altında işlenmiştir. Harîrî'nin dikkat çektiği ancak verdiği örnek açısından en çok eleştirildiği lahn türü bu türdür. Zira kelimelerin anlam genişlemesine veya daralmasına uğramış olma ihtimalinin yanı sıra mecâzî anlamda kullanılmış olma

⁶¹⁴ İbn Berrî, *el-Havâşî 'alâ Durreti'l-gavvâs*, s.790; el-Hafâcî, *Şerhu Durre*, s.438.

ihtimali de bulunmaktadır. Yanlış anlamlarda kullanılan kelimelere verilen örneklerden bazıları şunlardır:

فَمِنْ أَوْهَامِهِمُ الْفَاضِحَةُ، وَأَغْلَاطِهِمُ الْوَاضِحَةُ أَنَّهُمْ يَقُولُونَ: قَدِمَ سَائِرُ الْحَاجِّ، وَاسْتَوْفَى سَائِرَ الْخَرَجِ، فَيَسْتَعْمَلُونَ سَائِرًا بِمَعْنَى الْجَمِيعِ، وَهُوَ فِي كَلَامِ الْعَرَبِ بِمَعْنَى الْبَاقِي، وَمِنْهُ قِيلَ لَمَّا يَبْقَى فِي الْإِنَاءِ: سُورٌ، وَالِدَّلِيلُ عَلَى صِحَّةِ ذَلِكَ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَعِيلَانَ حِينَ أَسْلَمَ وَعِنْدَهُ عَشْرُ نِسْوَةٍ: اخْتَرِ أَرْبَعًا مِنْهُنَّ، وَفَارَقَ سَائِرَهُنَّ، أَيَّ مَنْ بَقِيَ بَعْدَ الْأَرْبَعِ اللَّاتِي تَخْتَارُهُنَّ.

قدم سائر (Harîrî, *Durre*'de hatalı kullanımlara dair ele aldığı ilk örnek olan) cümlesinde (سائر) kelimesinin (البقية والفضلة) 'artan/geriye kalan' anlamında olmasına rağmen bir kısım insanların kelimeyi (الجميع) 'tümü/hepsi' anlamında kullanarak lahn yaptıklarını ifade etmiştir. Kelimenin (الجميع) anlamında olmadığına dair kanıt olarak da Hz. Peygamberin yeni iman eden ve dörtten fazla eşe sahip olan şahsa hitaben söylediği (اختر أربعا مِنْهُنَّ، وَفَارَقَ سَائِرَهُنَّ) 'eşlerinden dördünü seç, kalanlarından ayrıl' ifadesini göstermiştir.⁶¹⁵ Bu hatalı kullanımın tespiti, aynı beyan ve delillerle ez-Zubeydî'nin *Lahnu'l-'avâm* adlı eserinde de mevcuttur.⁶¹⁶

el-Ezherî, İbn Manzûr ve Fîrûzâbâdî kelimenin anlamını Harîrî'nin işaret ettiği gibi (البقية والفضلة) olarak tespit etmişlerdir.⁶¹⁷ İbn Berrî, İbnu'l-Hanbelî ve el-Hafâcî'nin ifadelerinden Harîrî'nin tespitine katıldıkları anlaşılmaktadır.⁶¹⁸

Lügat alimlerinin (سائر) kelimesine yaklaşımları açısından bakıldığında Harîrî'nin bu kullanımı lahn saymasının yerinde bir tespit olduğu görülür. Zira gerek Harîrî öncesi gerekse de sonraki dönemlerde telif edilmiş sözlüklerde (سائر) kelimesi

⁶¹⁵ Harîrî, *Durre*, s.116-119.

⁶¹⁶ ez-Zubeydî, *Lahnu'l-'avâm*, s.286.

⁶¹⁷ el-Ezherî *Tehzîbu'l-luga*, c.13, s.34; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, c.4, s.339-340; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, s.403.

⁶¹⁸ İbn Berrî, *el-Havâşî 'alâ Durreti'l-gavvâs*, s.730-732; İbnu'l-Hanbelî, *Bahru'l-'avvâm*, s.180-181; el-Hafâcî, *Şerhu Durre*, s.438.

(البقية والفضلة) anlamında kullanılmıştır. Şarihlerden herhangi bir eleştirinin gelmemesi de Harîrî'nin tespitinin kabul gördüğünü göstermektedir.

Genel kabule rağmen bazı kullanıcıların kelimeyi tümü anlamında kullanmasına gerekçe olarak genelde kalan kısmın çoğunluk taraf olması gösterilebileceği gibi kullanıcıların Arapçada yaygın olarak kullanılan tağlib metoduna dayanmış olma ihtimali de gösterilebilir.

وَيَقُولُونَ سررت برؤيا فلان إشارة إلى مرآه، فيوهمون فيه، كما وهم أبو الطيب في قوله لبدر بن عمار، وقد سامره ذات ليلة إلى قطع من الليل: (مضى الليل والفضل الذي لك لا يمضي ... ورؤياك أحلى في العيون من الغمض) والصحيح أن يقال: سررت برؤيتك، لأن العرب تجعل الرؤية لما يرى في اليقظة، والرؤيا لما يرى في المنام، كما قال سبحانه إخباراً عن يوسف عليه السلام: هَذَا تَأْوِيلُ رُؤْيَايَ مِنْ قَبْلَ.

(سررت برؤيا فلان) *'Falancayı görmekten mutluluk duydum'* cümlesini ele alan Harîrî, (رؤيا) *'rüya'* kelimesinin kullanımında yapılan hataya dikkat çekmiş ve söz konusu kelimenin *'gözle görme'* anlamında kullanılarak hata yapıldığını iddia etmiştir. Olması gereken sahîh kullanıma (سررت برؤيتك) *'doğru olan'* (والصحيح أن يقال: سررت برؤيتك) *'şeklinde kullanılmasıdır'* ifadesiyle işaret etmiş, kanıt olarak da ﴿هَذَا تَأْوِيلُ﴾ ⁶¹⁹ ayetindeki *'رُؤْيَايَ مِنْ قَبْلَ'* kullanımı göstermiştir. Bu örnekte dikkat çeken husus, genelde hataya düşenleri teşhir etmeyen Harîrî'nin, (فيوهمون فيه، كما وهم أبو الطيب) *'Ebû Tayyib'in yaptığı gibi hata yaparlar'* ifadesiyle el-Mutenebbî'nin bu hataya düştüğünü açıkça dillendirmesidir.⁶²⁰

el-Halîl, el-Cevherî ve İbn Manzûr, (رأى) fiilinin *'gözle görmek, görüş bildirmek, rüya görmek ve ciğerinden vurmak'* gibi farklı anlamları bulunduğunu, gözle görme anlamını ifade edince mastarının (رؤية), *'rüya görmek'* anlamında kullanıldığında (رؤيا), *'ciğerden vurmak'* anlamında ise (رأيا) şeklinde olduğunu

⁶¹⁹ Yûsuf, 12/100.

⁶²⁰ Harîrî, **Durre**, s.266.

belirtmişlerdir.⁶²¹ İbn Berrî, Harîrî'nin tespitinin doğru olduğunu ancak nadir de olsa Arapların (الرؤيا) kelimesini 'gözle görme' anlamında da kullandığını belirtmiştir. Buna dayanarak el-Mutenebbî'nin şiirinde geçen kullanımın geçerli kabul edilebileceğini dile getirmiştir.⁶²² el-Hafâcî ise dilcilerin (الرؤية) ve (الرؤيا) kelimeleri hakkında farklı görüşlere sahip olduklarını belirtmiş ve her iki kelimeyi eş anlamlı kabul eden dilcilerin görüşüne dayanarak bu kullanımın sahîh kabul edilmesinin mümkün olduğuna işaret etmiştir.⁶²³ İmîl Bedî' de dilcilerin konu hakkında farklı yaklaşım sergilediklerini belirtmiş ve söz konusu kullanımın sahîh olduğunu ifade etmiştir.⁶²⁴

وَيَقُولُونَ أَزَفَ وَقْتُ الصَّلَاةِ إِشَارَةٌ إِلَى تَضَايُقِهِ وَمُشَارَفَةٌ تَصْرِمُهُ فَيَحْرَفُونَهُ فِي مَوْضِعِهِ، وَيَعَكْسُونَ حَقِيقَةَ الْمَعْنَى فِي وَضْعِهِ، لِأَنَّ الْعَرَبَ تَقُولُ: أَزَفَ الشَّيْءُ بِمَعْنَى دَنَا وَاقْتَرَبَ، لَا بِمَعْنَى حَضَرَ وَوَقَعَ، يَدُلُّ عَلَى ذَلِكَ أَنَّ سُجْحَانَهُ سَمِيَ السَّاعَةَ أَزْفَةً وَهِيَ مُنْتَظَرَةٌ لَا حَاضِرَةٌ.

Harîrî, Harîrî, *«أَزَفَتِ الْآزْفَةُ»* ayetini⁶²⁵ örnek göstererek (أَزَفَ) fiilinin Arap dilinde bir şeyin gerçekleşmesinden ziyade yaklaşmasını ifade ettiğini, ancak (أَزَفَ وَقْتُ الصَّلَاةِ) 'namaz vakti çıkmak üzeredir' cümlesinde vakti girmiş namazın vaktinin daralması/çıkması anlamında kullanılarak hata yapıldığını belirtmiştir.⁶²⁶

el-Halîl, İbn Dureyd, el-Cevherî ve el-Ezherî başta olmak üzere lügat âlimlerinin ekseri, (أَزَفَ) kelimesinin 'bir şeyin yaklaşması' anlamını ifade ettiğini belirtmişlerdir.⁶²⁷ el-Hafâcî anılan cümledeki (أَزَفَ) fiilinin mecâz yoluyla gerçekleşen bir şey için kullanılmış olma ihtimaline yorumlayarak sahîh görülebileceğini iddia

⁶²¹ el-Halîl, *Kitâbu'l-'ayn*, c.8, s.307; el-Cevherî, *es-Sihâh*, c.6, s.2349; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, c.14, s.297.

⁶²² İbn Berrî, *el-Havâşî 'alâ Durreti'l-gavvâs*, s.780.

⁶²³ el-Hafâcî, *Şerhu Durre*, s.385-387.

⁶²⁴ İmîl Bedî', *Ya'kûb, Mu'cemu'l-hatai ve's-savâb*, 143-144.

⁶²⁵ Necm, 53/57.

⁶²⁶ Harîrî, *Durre*, s.122.

⁶²⁷ el-Halîl, *Kitâbu'l-'ayn*, c.7, s.391; İbn Dureyd, *Cemheretu'l-luga*, c.2, s.1070, el-Cevherî, *es-Sihâh*, c.4, s.330; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, c.13, s.181.

ettiği gibi Râğib el-İsfahânî'ye (ö. 5./11. yüzyılın ilk çeyreği) dayanarak (أزف) kelimesinin gerçekleşmiş olaylar için de kullanıldığını belirtmiştir.⁶²⁸

Harîrî'nin bu kullanımı lahn sayması lügat âlimlerinin kayıtlarıyla uyum göstermektedir. Ancak yaklaşmakta olan işler için kullanılan (أزف) kelimesinin (أزف) cümlesinde mecâz olarak hazır vakti ifade etmiş olması muhtemel olduğu gibi kastedilen vaktin içinde bulunulan namaz vakti değil de yaklaşmakta olan bir sonraki namaz vaktinin kastedilmiş olma ihtimali de bulunmaktadır.⁶²⁹ Mevcut kullanımı bu ihtimallere yorumlayarak cümleyi hatalı kullanım olmaktan çıkarmak mümkündür.

وَيَقُولُونَ: فَلَانِ يَسْتَأْهِلُ الْإِكْرَامَ وَهُوَ مُسْتَأْهِلٌ لِلْإِنْعَامِ، وَلَمْ تَسْمَعْ هَاتَانِ اللَّفْظَتَانِ فِي كَلَامِ الْعَرَبِ، وَلَا صَوْبَهُمَا أَحَدٌ مِنْ أَعْلَامِ الْأَدَبِ، وَوَجْهُ الْكَلَامِ أَنَّ يُقَالَ: فَلَانِ يَسْتَحِقُّ التَّكْرِمَةَ، وَهُوَ أَهْلٌ لِلْمَكْرَمَةِ، فَأَمَّا قَوْلُ الشَّاعِرِ: لَا بِلْ كَلِي يَا مَيِّ وَاسْتَأْهِلِي. إِنَّ الَّذِي أَنْفَقْتَ مِنْ مَالِيهِ. فَإِنَّهُ عَنَى بِلْفُظَةِ اسْتَأْهِلِي، أَيْ اتَّخَذِي الْإِهَالَةَ، وَهِيَ مَا يُؤْتَدِمُ بِهِ مِنَ السَّمَنِ.

(فَلَانِ يَسْتَأْهِلُ الْإِكْرَامَ) 'Falanca kişi ikramı hak ediyor' ifadesinin Arap dilinde kullanımı bulunmayan ve dilciler tarafından tasvip edilmeyen bir kullanım olduğunu iddia eden Harîrî, söz konusu anlamı ifade etmek için (فَلَانِ يَسْتَحِقُّ التَّكْرِمَةَ) ifadesini önermiştir. İddiasına muhalif olarak gözüken şiirdeki (لَا بِلْ كَلِي يَا مَيِّ وَاسْتَأْهِلِي) ifadesinde geçen (وَاسْتَأْهِلِي) kelimesinin 'katık edinmek' anlamında kullanıldığı için aleyhine delil olarak gösterilemeyeceğini belirtmiştir.⁶³⁰ Harîrî'nin bu tespiti kendisinden önce İbn Kuteybe tarafından dillendirildiği gibi kendisinden sonra İbnu'l-Cevzî tarafından da dile getirilmiştir.⁶³¹

Harîrî'nin söz konusu kullanımın Araplardan duyulmadığına ve hiçbir edebiyatçı tarafından tasvip edilmediğine dair söylemi büyük bir iddiadır. el-Ezherî,

⁶²⁸ el-Hafâcî, *Şerhu Durre*, s.69.

⁶²⁹ el-Âlûsî, *Keşfu't-turre*, s.67.

⁶³⁰ Harîrî, *Durre*, s.125-126.

⁶³¹ İbn Kuteybe, *Edebu'l-kâtib*, 412; İbnu'l-Cevzî, *Takvîmu'l-lisân*, s.77.

bazılarının bu ifadeyi hata kabul ederek kullananları kınadıklarını belirttikten sonra kendisinin bu ifadeyi Araplardan duyduğu için hatalı kullanım olarak görmediğini ifade etmiştir.⁶³² el-Cevherî'nin (وتقول: فلان أَهْلٌ لكذا، ولا تقل: مستأهل، والعامّة تقولهُ) *'Falanca buna ehildir dersin ama (مستأهل) deme! 'Avâm böyle kullanır.'* ifadesi bir yönüyle Harîrî'yi teyit ederken bir yönüyle de bu kullanımın 'avâm toplumunda mevcut olduğuna dair bir delil niteliğindedir.⁶³³ ez-Zemahşerî bu kullanımın Medineliler arasında yaygın olduğunu belirtmiş ve tefsirinde de kullanmıştır.⁶³⁴

İbn Zafer, Harîrî'yi İbn Kuteybe'nin 'avâma nispet ettiği hatayı hiçbir eleştiriye tabi tutmaksızın havâsa nispet etmekle suçlamıştır.⁶³⁵ el-Hafâcî de İbn Manzûr'dan naklen bu kullanımın Araplarda bulunduğunu belirtmiştir.⁶³⁶ Modern dönem dilcilerden İmîl Bedî' Harîrî'nin bu örneğini ele almış ve sahîh bir kullanım olduğunu nakillerle ispatlamıştır.⁶³⁷ Bütün bu itirazlarının yanı sıra sarf açısından da (استَحَجَرَ الطِّينُ) kalıbının *'çamur taşlaştı'* örneğinde olduğu gibi dönüşüm anlamını verdiğine dair dilcilerin ittifakı da (فَلَانٌ يَسْتَأْهَلُ الْإِكْرَامَ) ifadesinin, arzu edilen anlamı verdiğini göstermektedir.

وَيَقُولُونَ: مَا آَلَيْتَ جَهْدًا فِي حَاجَتِكَ، فَيَخْطَنُونَ فِيهِ، لِأَن مَعْنَى مَا آَلَيْتَ، مَا خَلَفْتَ، وَتَصَحِّحُ الْكَلَامَ فِيهِ أَنْ يُقَالَ: مَا أَلَوْتُ، أَيْ مَا قَصَرْتُ لِأَن الْعَرَبَ تَقُولُ: أَلَا الرَّجُلُ يَأْلُو، إِذَا قَصَرَ وَفْتَر.

Harîrî'nin yanlış anlamda kullanılan kelimelere verdiği diğer bir örnek de (مَا) cümlesinde geçen (آَلَيْتَ) kelimesidir. Sözlük anlamı *'yemin içmek'* olan (آَلَيْتَ) kelimesinin *'elden geleni yapmak/var gücüyle çalışmak'* anlamında

⁶³² el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, c.6, s.221.

⁶³³ Cevherî, *es-Sihâh*, c.4, s.1629.

⁶³⁴ ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, c.1, s.38.

⁶³⁵ İbn Zafer, *el-Havâşî 'alâ Durreti'l-gavvâs*, s.737

⁶³⁶ el-Hafâcî, *Şerhu Durre*, s.83-84.

⁶³⁷ İmîl Bedî', Ya'kûb, *Mu'cemu'l-hatai ve's-savâb*, s.78.

kullanılarak lahn yapıldığını dile getiren Harîrî, doğru ifadenin (مَا أَلُوتَ) olduğunu iddia etmiştir. İddiasını ispatlamak için de şairlerden örnekler vermiştir.⁶³⁸

İbn Manzûr her iki ifadeyi de ele almış ve (أَلُوتَ) fiilinin ‘*taksirli davranmak çaba göstermemek*’ anlamında olduğunu, (آلَيْتَ) fiilinin ise rubâi mezid fiillerin if’âl kalıbından bir kelime olup ‘*yemin içmek*’ anlamında olduğunu belirtmiştir. İbn Manzûr ‘avâmın bu ifadedeki hatasının el-Asma’î tarafından (مَا أَلُوكَ جَهْدًا) şeklinde tespit edildiğini belirtmiştir.⁶³⁹

Madde hakkında açık bir yorum yapmayan İbn Berrî ve el-Hafâcî, Harîrî’nin tespitini haklı bulduklarını gösteren ifadeler kullanmışlardır.⁶⁴⁰ Ahmed Muhtâr da kelimenin sözlük anlamına dayanarak Harîrî’nin haklı bir tespitte bulunduğunu söylemiştir.⁶⁴¹

Harîrî’nin *Durre*’de yanlış anlamda kullanılan kelimelere çokça örnek verdiği görülür. Bu örneklerin birçoğunda aynı yaklaşımı sergilemiş, farklı kullanımları ve dilin gelişim gerçeğini gözardı etmekle eleştirilmiştir.⁶⁴²

Yanlış anlam ve yerde kullanılan kelimelere verilen örneklere ve dayanaklara bakıldığında Harîrî’nin sahîh dil için kriterleri yüksek tuttuğu ve dilin canlılık boyutunu ihmal ederek kelimeleri lahn olarak nitelemeye müteşeddid davrandığı görülür. Bu yüzden de toplumdaki farklı kullanımların varlığına dayanılarak şarihler tarafından eleştirilmiştir. Gerek Harîrî öncesi gerekse de sonrası dönem sözlüklerinde Harîrî’nin lahn olarak nitelediği birçok kullanımın varlığı, eleştirilerin dayanağını teşkil etmektedir.

Harîrî, yanlış yer ve şekilde kullanılan kelimelerin yanı sıra yanlış kullanılan darb-ı mesellere, atasözlerine ve deyimlere de yer vermiştir. Belli bir kaynaktan çıkmış olmakla birlikte zamanla yaygınlaşarak halka mal olan anonim söylemler olan darb-ı meseller, orijinal şekilleri korunması gereken veciz ifadelerdir. Bu ifadelerde

⁶³⁸ Harîrî, *Durre*, s.221-222.

⁶³⁹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, c.14, c.39-43.

⁶⁴⁰ İbn Berrî, *el-Havâşî ‘alâ Durreti’l-gavvâs*, s.767; el-Hafâcî, *Şerhu Durre*, s.294-296.

⁶⁴¹ Ahmed Muhtar, *Mu‘cemu’s-savâb*, c.1, s.2.

⁶⁴² Diğer örnekler için bkz. Harîrî, *Durre*, s.266, 286, 343, 345, 346, 362, 401.

kullanılan kelimelerin yeri değiştirilemediği gibi yerlerine eş anlamlıları dâhil başka kelimeler kullanılamaz.⁶⁴³ Ancak toplumda bazen deyimlerin farklı kelimelerle kullanıldığı gibi farklı anlamlarda da kullanıldığı görülmektedir. Harîrî'nin ele aldığı hatalı deyim kullanımlarından bazıları şunlardır:⁶⁴⁴

وَيَقُولُونَ جَرَى الْوَادِي فَطَمَ عَلَى الْقَلْبِ، والمسموع في هَذَا المثل: فطم على القرى، وَهُوَ مجرى الماء إِلَى الرُّوضَةِ، وَمَعْنَى طَمَ عَلَا وَقَهَرَ، وَمِنْهُ سَمِيتَ الْقِيَامَةُ طَامَةً، وَهَذَا المثل يَضْرِبُ فِي هَجُومِ الخُطْبِ الهَائِلِ المَصْغَرِ مَا عَدَاهُ مِنَ التَّوْازُلِ.

(جَرَى الْوَادِي فَطَمَ عَلَى الْقَلْبِ) 'Dere aktı, yatağını aştı' anlamındaki deyim ele alan Harîrî, bu deyim son kelimesinin (عَلَى الْقَلْبِ) olarak okunması gerekirken bazıları tarafından (عَلَى الْقَلْبِ) şeklinde hatalı kullanıldığını belirtmiştir. İddiasını da deyim Araplardaki kullanımına dayandırmıştır. Ayrıca deyim önemsenmeyen küçük musibetlerin büyük olayları geride bıraktığı durumlar için kullanıldığını ifade etmiştir.⁶⁴⁵

Ebû Hilâl el-‘Askerî, el-Meydânî ve ez-Zemahşerî bu darb-ı meseli, Harîrî'nin önerdiği (جَرَى الْوَادِي فَطَمَ عَلَى الْقَلْبِ) şeklinde aktarmışlardır.⁶⁴⁶ Bu aktarıma göre Harîrî'nin yaptığı bu tespit, olması gereken kullanım ile paralellik arz etmektedir. İbn Berrî ve el-Hafâcî ise konuyla ilgili herhangi bir değerlendirme yapmamışlardır.

وَيَقُولُونَ لِلرَّجُلِ المَضِيعِ لِأَمْرِهِ، المتعرض لاستدراكه بعد قُوْتِهِ: الصَّيْفَ ضِيعَتِ اللَّبَنُ، بفتح النَّاءِ، وَالصَّوَابُ أَنْ يُخَاطَبَ بِكُسْرِهَا، وَإِنْ كَانَ مَذْكُورًا، لِأَنَّهُ مِثْلُ الْأَمْثَالِ تحكى عَلَى أَصْلِ صِيعَتِهَا وَأُولِيَةِ وَضْعِهَا، وَهَذَا المثل وَضِعَ فِي

⁶⁴³ Mesel hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Durmuş, 'Mesel', **DİA**, İstanbul 2004, c.29, s.293-297.

⁶⁴⁴ Harîrî birçok deyim ve atasözü ele almıştır. Diğer örnekler için bkz. Harîrî, **Durre**, s.126, 158, 253, 288, 309, 311, 378, 397.

⁶⁴⁵ Harîrî, **Durre**, s.309.

⁶⁴⁶ Ebû Hilâl el-‘Askerî, **Cemheretu'l-emsâl**, Dâru'l-fikr, Beyrut ts. c.1, s.322; el-Meydânî, **Mecme'u'l-emsâl**, c.1, s.159; ez-Zemahşerî, **el-Mustaksâ fî emsâli'l-'Arab**, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1987, c.2, s.51.

الإبتداء بِكسر التاء لمخاطبة المؤنث به، وأصله أن عمرا ابن عمرو بن عدس كان تزوج ابنة عم أبيه دختنوس بنت لقيط بن زُرارة بعدما أسن، وكان أكثر قومه مالا، ففرسته ولم تزل تسأله الطلاق حتى طلقها.

Harîrî bu örnekte (في الصيف ضيغت اللبن) 'sütü yazın heba ettin/fırsatı kendin teptin' darb-ı meselini ele almış ve ilk ortaya çıktığında kadına hitaben söylendiği için ifadenin aslına sadık kalınarak fiilin müennes kipi ile kullanılması gerektiğini belirtmiştir. İfadenin hatalı boyutunu ise söz konusu darb-ı meseli aslına sadık kalınmadan (الصيف ضيغت اللبن) şeklinde kullanılmasıyla açıklamıştır. Harîrî bu deyimini ortaya çıkış sebebini de (وأصله أن عمرا ابن عمرو بن عدس كان تزوج ابنة...) 'Bu darb-ı meselin aslı 'Amr b. 'Amr b. 'Ades bir kızla evlenmişti...' ifadesiyle detaylı şekilde ele almıştır.⁶⁴⁷

Harîrî'nin darb-ı mesellerin orijinaline sadık kalınmadan kullanılmasına karşı yaptığı eleştiri dilcilerin geneli tarafından kabul gören bir yaklaşımdır. Ancak (في) örneğinde olduğu gibi ele aldığı bazı örnekleri, farklı kullanımların varlığını⁶⁴⁸ görmezden gelerek lahn sayması eleştirilmiştir.⁶⁴⁹

3.2.5. Mantık Hataları

Harîrî'nin ele aldığı lahn türlerinden biri de cümlelerdeki mantık hatalardır. Bu hatalar cümle öğelerinin sıralamasından kaynaklandığı gibi özneye nispet edilen fiilin özne tarafından yapılamayacak bir fiil olmasından da kaynaklanabilmektedir. Harîrî bu tür hatalara şu örnekleri vermiştir:

وَيَقُولُونَ: هَذَا أَمْرٌ يَعْرِفُهُ الصَّادِرُ وَالْوَارِدُ، وَوَجْهُ الْكَلَامِ أَنَّ يُقَالُ: الْوَارِدُ وَالصَّادِرُ لِأَنَّهُ مَأْخُذٌ مِنَ الْوَرْدِ وَالصَّدْرِ، وَمِنْهُ قِيلَ لِلْحَادِعِ: يُورِدُ وَلَا يَصْدُرُ، وَلَمَّا كَانَ الْوَرْدُ تَقْدِمُ الصَّدْرُ وَجَبَ أَنْ تَقْدِمَ لَفْظَةُ الْوَارِدِ عَلَى الصَّادِرِ. وَيُمَاتِلُ قَوْلُهُم: الْوَارِدُ وَالصَّادِرُ قَوْلُهُم: الْقَارِبُ وَالْهَارِبُ، فَالْقَارِبُ الَّذِي يَطْلُبُ الْمَاءَ، وَالْهَارِبُ الَّذِي يَصْدُرُ عَنْهُ.

⁶⁴⁷ Harîrî, **Durre**, s.384.

⁶⁴⁸ Fîrûzâbâdî bu ifadenin bir kadın tarafından eski eşine söylendiğine dair görüşü naklettikten sonra 'bu rivayete göre fiilin (ضيغت) şeklinde eril kipi ile kullanılması gerekir' demiştir. Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûs**, c.1, s.743.

⁶⁴⁹ el-Hafâcî, **Şerhu Durre**, s.471-474.

Harîrî, (هَذَا أَمْرُ يَعْرِفُهُ الصَّادِرُ وَالْوَارِدُ) ‘Bu işi, giden gelen herkes bilir’ cümlesinde kelimelerin diziminde sıralama hatası olduğunu iddia etmiştir. O, (الوارد) kelimesinin gelen, (الصَّادِرُ) kelimesinin ise giden kişiyi ifade ettiğini, gitme eyleminin olabilmesi için öncelikle gelme eyleminin gerçekleşmesi gerektiğini belirtmiş ve doğru kullanımı (هَذَا أَمْرُ يَعْرِفُهُ الْوَارِدُ وَالصَّادِرُ) ‘Bu işi, gelen giden herkes bilir’ şeklinde tespit etmiştir.⁶⁵⁰

Başta es-Se‘âlibî, Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö. 414/1023), Ebû İshâk el-Kayrevânî (ö. 1061/453) ve ez-Zemahşerî olmak üzere ediplerin geneli bu ifadeyi Harîrî’nin hatalı olarak gördüğü (هَذَا أَمْرُ يَعْرِفُهُ الصَّادِرُ وَالْوَارِدُ) şekliyle kullanmışlardır.⁶⁵¹ el-Meydânî de anılan deyim (رَأَى الصَّادِرُ وَالْوَارِدُ) şeklinde tespit etmiştir.⁶⁵² İbn Berrî ve el-Hafâcî, şairlerin bu ifadeyi yaygın olarak kullanmasına ve kullanılan atıf harfinin sıralama bildirmemesine dayanarak Harîrî’nin bu kullanımı hatalı olarak telakki etmesini eleştirmişlerdir.⁶⁵³ Harîrî’nin bu kullanımı hatalı görmesinin arka planında darb-ı mesellerde ilk kullanım şeklinin korunması gerektiğine dair görüşünün etkili olduğunu söylemek mümkündür.

وَيَقُولُونَ أَيُّضًا: حَكْنِي جَسَدِي فَيَجْعَلُونَ الْجَسَدَ هُوَ الْحَاكُ، وَعَلَى التَّحْقِيقِ هُوَ الْمَحْكُوكُ، وَالصَّحِيحُ أَنْ يُقَالَ: أَحْكْنِي جَسَدِي، أَيْ الْجَانِي إِلَى الْحَكِّ، كَذَلِكَ يَقُولُونَ: اشْتَكْت عَيْنَ فُلَانٍ، وَالصَّوَابُ أَنْ يُقَالَ: اشْتَكَى فُلَانٌ عَيْنَهُ، لِأَنَّهُ هُوَ الْمَشْتَكِي

Harîrî, (اشْتَكْت عَيْنَ فُلَانٍ) ‘Bedenim beni kaşdı’ ve (حَكْنِي جَسَدِي) ‘Falancanın gözü şikâyet etti’ gibi fiil ile özne arasında çelişki bulunan cümleleri lahn olarak kabul etmiştir. Bu kullanımların hatalı yönünü de anılan öznelerin fiili gerçekleştirecek kabiliyette olmamasına bağlamıştır. Bu tür hatalara bir başlık açan

⁶⁵⁰ Harîrî, **Durre**, s.292.

⁶⁵¹ Ebû Mansûr Se‘âlibî, **Sihru’l-belâga ve sirru’l-berâ’a**, ‘Abdusselâm el-Hûfî (Thk.), Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut ts., s.73; Ebû Hayyân ‘Alî b. Muhammed b. ‘Abbâs et-Tevhîdî, **el-İmtâ’ ve’l-muâneşe**, el-Mektebetu’l-‘unsûriyye, Beyrut 2002, s.15, 283, 412; Ebû İshâk İbrâhîm b. ‘Alî el-Kayrevânî, **Zehru’l-âdâb ve semeru’l-elbâb**, Dâru’l-cil, y.y., ts., c.4, s.960; ez-Zemahşerî, **Rebî‘u’l-ebrâr ve nusûsu’l-ahyâr**, Muessesetu’l-alemî, Beyrut 1991, c.2, 315.

⁶⁵² el-Meydânî, **Mecme‘u’l-emsâl**, c.1, s.298.

⁶⁵³ İbn Berrî, **el-Havâşî ‘alâ Durreti’l-gavvâs**, s.789; el-Hafâcî, **Şerhu Durre**, s.435.

Harîrî, (حَكْنِي جَسَدِي) ifadesinde (جَسَدِي) kelimesinin fail olarak kullanıldığını, (وَعَلَى) ifadesiyle gerçekte mef'ûl konumunda olduğunu belirtmiştir. Bu hatanın tashîhi için cümlelerin (أَحْكَنِي جَسَدِي) şeklinde kullanılması gerektiğini iddia etmiştir. Bu iddia, İbn Kuteybe ve İbn Berrî tarafından da savunulmuştur.⁶⁵⁴ (حَكْنِي) gibi kullanımlar Fîrûzâbâdî, İbn Manzûr ve İbnu'l-Hanbelî tarafından sahîh kullanım olarak görülmüştür.⁶⁵⁵

Aynı şekilde (اشْتَكَيْتُ عَيْنَ فُلَانٍ) ifadesini de lahn sayan Harîrî, (عَيْنٍ) kelimesinin şikâyetçi olamayacağına dayanarak kullanımın hatalı olduğunu belirtmiş, doğru kullanım için (اشْتَكَيْتُ فُلَانًا عَيْنَهُ) 'falanca kişi gözünden şikâyet etti' ifadesini önermiştir.⁶⁵⁶ Bu iddia aynı şekilde İbnu'l-Cevzî tarafından da dile getirilmiştir.⁶⁵⁷ İbn Berrî ve el-Hafâcî, bu tür ifadelerin mecâzî olarak yaygın şekilde kullanıldığını belirtmiş, Harîrî'yi sahîh kullanımları lahn saymakla eleştirmişlerdir.⁶⁵⁸ İbn Berrî'nin (اشْتَكَيْتُ عَيْنَ فُلَانٍ) ifadesini sahîh kabul etmesi fakat aynı kategoride olan (حَكْنِي جَسَدِي) ifadesini ise 'avâma nispet edip lahn sayması bir çelişkidir.

وَيَقُولُونَ فِي جَوَابٍ مَنْ قَالَ: سَأَلْتُ عَنْكَ: سَأَلَ عَنْكَ الْخَيْرَ فَيَسْتَحِيلُ الْمَعْنَى بِإِسْنَادِ الْفِعْلِ إِلَيْهِ، لِأَنَّ الْخَيْرَ إِذَا سَأَلَ عَنْهُ فَكَأَنَّهُ جَاهِلٌ بِهِ أَوْ مَتَاهُ عَنْهُ، وَصَوَابُ الْقَوْلِ: سُئِلَ عَنْكَ الْخَيْرُ، أَيْ كَانَ مِنَ الْمُلَازِمَةِ لَكَ وَالْإِقْتِرَانِ بكَ بِحَيْثُ يُسْأَلُ عَنْكَ.

Mantıksal hatalara verilen bir diğer örnek de (سَأَلَ عَنْكَ الْخَيْرَ) 'İyilik seni sorsun' ifadesidir. Harîrî, (سَأَلْتُ عَنْكَ) 'Seni sordum' ifadesine karşılık iyi dilek ifadesi için (سَأَلَ عَنْكَ الْخَيْرَ) cümlesinin kullanılmasının yanlış olduğunu iddia etmiştir. İddiasını da bu ifadenin iyiliğin muhataptan yüz çevirdiği gibi bir izlenim taşıdığı tezine

⁶⁵⁴ İbn Kuteybe, *Edebu'l-kâtib*, 412; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, c.10, s.413.

⁶⁵⁵ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, c.1, s.962; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, c.10, s.413; İbnu'l-Hanbelî, *Bahru'l-'avvâm*, s.264.

⁶⁵⁶ Harîrî, *Durre*, s.313.

⁶⁵⁷ İbnu'l-Cevzî, *Takvîmu'l-lisân*, s.60.

⁶⁵⁸ İbn Berrî, *el-Havâşî 'alâ Durreti'l-gavvâs*, s.797; el-Hafâcî, *Şerhu Durre*, s.478.

dayandırmıştır. Doğru kullanımın ise (سَأَلَ عَنْكَ الْخَيْرِ) ‘İyilik senden sorulsun’ şeklinde olduğunu savunmuştur.⁶⁵⁹ Harîrî’nin aynı gerekçelerle reddettiği bir diğer kullanım ise şudur:

وَيَقُولُونَ: حَسِدَ حَاسِدُكَ بِضَمِّ الْحَاءِ، فَيَعَكْسُونَ الْمُرَادَ بِهِ، وَيَجْعَلُونَ الْمَدْعُوَ عَلَيْهِ مَدْعَا لَهُ، وَالصَّوَابُ أَنْ يُقَالَ: حَسَدَ حَاسِدُكَ، يَفْتَحُ الْحَاءُ، أَيْ لَا إِنَّكَ حَسُودًا وَلَا زِلْتَ مُحْسُودًا.

Harîrî dua olarak kullanılan (حَسَدَ حَاسِدُكَ) ‘Seni kıskanan kıskansın’ ifadesinin (حَسِدَ حَاسِدُكَ) ‘Seni kıskanan kıskanılsın’ şeklinde meçhûl fiil olarak kullanılarak hata yapıldığını belirtmiştir. İfadenin hatalı oluşuna gerekçe olarak da cümlelerin bu şekilde kullanılmasının beddua anlamına dönüşmesini göstermiştir.⁶⁶⁰

Râgib el-İsfehânî, bu iddiayı isim vermeden dilcilere, Hatîb el-Bağdâdî ise Ebû ‘Usmân el-Mâzinî’ye (ö. 249/863) nispet ederek bu kullanımın hasetçiye dua anlamına geldiği için kabul edilmediğini belirtmiştir.⁶⁶¹ Dilcilerin farklı yaklaşımlarının yorum farklılığından kaynaklandığını iddia eden el-Hafâcî ise gramer ve fonetik açıdan yanlış boyutu olmayan (سَأَلَ عَنْكَ الْخَيْرِ) ve (حَسِدَ حَاسِدُكَ) ifadelerinin lahn sayılmasının yorumla alakalı bir durum olduğunu belirtmiştir. Onun kanaatine göre (سَأَلَ عَنْكَ الْخَيْرِ) ifadesine, birinin görmek istediği kişiyi sorduğu gibi ‘iyilik de sana uğramak için seni sorsun’ yorumuyla yaklaşıldığında ifade doğru bir anlam taşımış olur. Aynı şekilde (حَسِدَ حَاسِدُكَ) cümlesi de ‘kıskançlığına karşılık ceza çeksin’ şeklinde yorumlanarak lahn olmaktan çıkarılması mümkündür.⁶⁶²

Harîrî’nin mantıksal hatalardan kaynaklı kullanımları lahn sayması, dildeki ifade şekillerine aykırı olduğu gibi kendi açıklamalarıyla da çelişmektedir. Zira mantıksal hataya benzeyen (تَرَى النُّورَ فِيهَا مُذْجِلَ الظِّلِّ رَأْسَهُ) ‘Öküzü, gölgeyi başına geçirmiş

⁶⁵⁹ Harîrî, **Durre**, s.324.

⁶⁶⁰ Harîrî, **Durre**, s.330.

⁶⁶¹ Ebu’l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed er-Râgib el-İsfehânî, **Muhâderâtu’l-udebâ ve muhâverâtu’s-su‘arâ**, Şirketu Dâri’l-Erkâm, Beyrut 2000, c.1, s.316; Hatîb el-Bağdâdî, **Hizânetu’l-edeb**, c.10, s.103.

⁶⁶² Bkz. el-Hafâcî, **Şerhu Durre**, s.494,507.

görürsün’ ifadesinin aslında (مُدْجِل رَأْسِهِ الظِّل) olduğunu ancak cümledeki öğelerin yer değiştiğini ve bu değişimin Arap dilinin ifade tarzlarından olduğunu belirtmiş, (أَدْخَلْتُ) ‘*Yüzüğü parmağıma koydum*’ kullanımını örnek göstererek bu tür kullanımları savunmuştur.⁶⁶³

Arap dilinde mecâzî kullanımların çok geniş bir alana sahip olması, (حَك) fiilinin (أَحَك) anlamında da kullanılabildiğine dair kayıtların bulunması⁶⁶⁴ ve (إِنْ أَشْتَكِي) ifadesinin hadiste kullanılmış olması,⁶⁶⁵ Harîrî’nin bu tür kullanımları lahn görmesini gereksiz kılmaktadır.⁶⁶⁶ Ayrıca Arapçada (خَرَقَ الثَّوْبَ الْمَسْمَارَ) ‘*Elbise çiviye deldi*’ örneğinde olduğu gibi anlamı açıkça bilinen ifadelerde fail mef’ûlün, mef’ûl ise failin yerine geçebilmektedir.⁶⁶⁷

3.2.6. Anlamca Yakın Kelimelerin Karıştırılması

Harîrî’nin üstünde detaylıca durduğu lahn türlerinden biri de yakın anlam ifade etmelerine rağmen farklı olan kelimelerin toplum tarafından ayırt edilmeksizin aynı anlamda kullanılması neticesinde ortaya çıkan hatalı kullanım türüdür. Bu tür hatalı kullanımlar sözlük ve gramer bilgisinin eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Bu örnekleri bir başlık altında toplayan Harîrî, diğer eserlerde toplu olarak bulunmayan örneklere yer vermiştir. Ele aldığı bazı örnekler şunlardır:

وَمِنْ أَوْهَامِهِمُ الزَّارِيَةِ عَلَى أَفْهَامِهِمُ الْعَاكِسَةِ مَعْنَى كَلَامِهِمْ أَنَّهُمْ لَا يَفْرُقُونَ بَيْنَ مَعْنَى نَعَمٍ وَمَعْنَى بَلَى، فَيَقِيمُونَ إِحْدَاهُمَا مَقَامَ الْأُخْرَى، وَلَيْسَ كَذَلِكَ، لِأَنَّ نَعَمَ تَقَعُ فِي جَوَابِ الاسْتِخْبَارِ الْمُجَرَّدِ مِنَ النَّفْيِ، فَتَرِدُ الْكَلَامَ الَّذِي بَعْدَ حَرْفِ الْإِسْتِفْهَامِ: كَمَا قَالَ تَعَالَى: {فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا قَالُوا نَعَمْ}، لِأَنَّ تَقْدِيرَهُ: وَجَدْنَا مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا حَقًّا، وَأَمَّا بَلَى فَتَسْتَعْمَلُ فِي جَوَابِ الاسْتِخْبَارِ عَنِ النَّفْيِ، وَمَعْنَاهَا إِثْبَاتُ الْمُنْفِيِّ، وَرَدَ الْكَلَامُ مِنَ الْجَحْدِ إِلَى التَّحْقِيقِ.

⁶⁶³ Harîrî, **Durre**, s.118.

⁶⁶⁴ İbn Manzûr, **Lisânu’l-‘Arab**, c.10, s.413.

⁶⁶⁵ **Muslim**, Birr ve’s-Silâ, 67.

⁶⁶⁶ Bu tür ifadeler ‘*Fesini başına koydu. Kazağını sırtına geçirdi.*’ örneğinde olduğu gibi Türkçede de karşılaşılmaktadır.

⁶⁶⁷ el-Hafâcî, **Hâşiyetu’s-Şihâb ‘ala’l-Beyzâvî**, Dâru sâdır, Beyrut ts., c.4, s.199.

Arapçada cevap edatları olan (نعم) ile (بلى) muhatabı tasdik anlamı taşıyan harflerdir. İkisi arasında anlam açısından bir yakınlık söz konusu olmakla birlikte kullanıldıkları yerler açısından farklıdırlar. Harîrî yakın anlama sahip bu iki harf arasındaki farka (لأنَّ نعم تقع في جواب الاستخبار المُجَرَّد من النَّفي) *'kelimesi olumlu soru cümlelerin olumlu cevabında kullanılır'* ve (وأما بلى فتستعمل في جواب الاستخبار عَنِ النَّفي) *'kelimesi ise olumsuz soru cümlelerinin olumlu cevabında kullanılır'* ifadeleri ile değinmiş ve toplumun ikisi arasında fark gözetmeyerek hatalı kullanımda bulunduklarını vurgulamıştır. Tezini ﴿فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا قَالُوا نَعَمْ﴾ *'Rabbinizin size vadettiğinin hak olduğunu gördünüz mü? Evet! dediler'* ayeti⁶⁶⁸ ve İbn 'Abbâs'ın ayete dair yorumu ile desteklemiştir.⁶⁶⁹

Harîrî'nin bu iddiası, (نعم) kelimesinin cümleyi olduğu gibi tasdikte, (بلى) kelimesinin ise olumsuz soru cümlelerinin olumluya çevrilerek tasdik edilmesinde kullanıldığını belirten İbn Hişâm'ın tespitleriyle uyumaktadır.⁶⁷⁰ İbn Berrî ve el-Hafâcî de konu hakkında Harîrî'yi teyit eden beyanlarda bulunmuşlardır.⁶⁷¹ Arap dilinin genel kullanımına ve dilcilerin ekser görüşlerine göre de (نعم) ve (بلى) kelimeleri farklı soru cümlelerinin cevaplanmasında kullanılır. Arapçada istisnai kullanımlar hariç (نعم) kelimesi soru cümlelerini olduğu gibi tasdikte, (بلى) ise olumsuz soru cümlelerinin olumluya çevrilerek tasdik edilmesinde kullanılır.⁶⁷²

وَمِنْ ذَلِكَ أَنَّهُمْ لَا يَفْرُقُونَ بَيْنَ التَّرْجِي وَالْتَّمَنِّي، وَالْفَرْقَ بَيْنَهُمَا وَاضِحٌ، وَهُوَ أَنَّ التَّمَنِّي يَقَعُ عَلَى مَا يَجُوزُ أَنْ يَكُونَ، وَيَجُوزُ أَلَّا يَكُونَ، كَقَوْلِهِمْ: لَيْتَ الشَّبَابَ يَعُودُ، وَالتَّرْجِي يَخْتَصُّ بِمَا يَجُوزُ وَقُوعُهُ، وَلِهَذَا لَا يُقَالُ: لَعَلَّ الشَّبَابَ يَعُودُ.

Harîrî'nin aralarında fark bulunmasına rağmen aynı anlamda kullanılan kelimelere verdiği bir diğer örnek de temennî (*olması mümkün olan ve olmayan*)

⁶⁶⁸ A'râf, 7/44.

⁶⁶⁹ Harîrî, **Durre**, s.412.

⁶⁷⁰ İbn Hişâm, **Muğni'l-lebîb**, s.155.

⁶⁷¹ İbn Berrî, **el-Havâşî 'alâ Durreti'l-gavvâs**, s.828; el-Hafâcî, **Şerhu Durre**, s.675.

⁶⁷² İbn Ya'îş, **Şerhu'l-Mufasssal**, c.5, s.54; Sa'dullâh el-Berde'î, **Hadâiku'd-dekâik**, s.419-420.

istekler) ve *tereccî* (*olması mümkün olan şeyler*) anlamlarını ifade eden (ليت) ve (لعل) kelimeleridir. Harîrî, (ليت)'nin temennîde, (لعل)'nin ise tereccîde kullanılması gerektiğini belirtmiş, aksi kullanımın ise lahn olduğunu iddia etmiştir.⁶⁷³

Ancak (ليت) ve (لعل)'nin Arapçadaki kullanımına ve dilcilerin yaklaşımına bakıldığında her ne kadar bu iki kelimenin asıl anlamları Harîrî'nin belirttiği gibi olsa da yaygın şekilde birbirinin yerine kullanıldığı görülür.⁶⁷⁴ Harîrî aralarında fark bulunduğu halde toplum tarafından aynı anlamda kullanılan birçok örnek ele almıştır. Bu örneklerin çoğunda da eleştirilmiştir. Zira Arapçanın doğasında var olan mecâz, anlam genişlemesi ve kelimelerin birbirinin yerine kullanılabilmesi, yakın anlamlı kelimelerin kullanımını lahn saymayı zorlaştırmaktadır.⁶⁷⁵

3.3. İMLÂ HATALARI

Dilin söz boyutu gibi yazı boyutu da iletişimde önemli rol üstlenmektedir. Etkin bir iletişimin ve bütünlüğün sağlanması için konuşmada dil kuralları gerekli olduğu gibi yazıda da imlâ kuralları gereklidir. Gramer kuralları ihmal edilmiş ve ifade edilmek istenen anlamı yeterince veremeyen bir söz, kulakta ilgi, zihinde de berrak bir anlam canlandırmadığı gibi imlâ kurallarına aykırı bir yazı da okuyucunun zihninde doğru anlamın canlanmasına imkân vermez. Arap dilciler, konuşmada yapılan hatalara karşı çalışmalar yaptıkları gibi yazıdaki hatalara karşı da çalışmalar yapmışlardır.

Arap dilinin yazı boyutu, sözlü boyutu kadar köklü bir geçmişe sahip olmadığı gibi sözlü boyutunun tashîhinde mesnet olarak görülen Kur'ân, hadis ve Arap şiiri gibi önemli dayanaklardan da yoksundur. Zira Kur'ân, hadis ve Arap şiiri, sözlü hataların tespitinde ölçüt olarak görülürken imlâ hatalarının tespitinde ölçüt olarak görülmemektedir. Bunun nedeni de Kur'ân yazısının vahiy olmaması ve

⁶⁷³ Harîrî, **Durre**, s.414.

⁶⁷⁴ el-Hafâcî, **Şerhu Durre**, s.679. Buna örnek olarak, (لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ) ayetini 'Mu'minûn, 23/100' göstermek mümkündür. Zira bu ayette mümkün olmayan bir durum için (لعل) kullanılmıştır.

⁶⁷⁵ Bu tür lahn kullanımlar için verdiği diğer örnekler için bkz. Harîrî, **Durre**, s.413, 414, 415, 416, 417.

sonraki iyileştirmelerden yoksun dönemin yazım tekniği ile yazılmış olmasıdır.⁶⁷⁶ Kur'ân'ın bazı ayetlerinde sonraki dönemlerde yaygınlık kazanan imlâ şekillerine aykırı yazım şekillerinin varlığı, bunun bir ispatı olarak görülebilir.⁶⁷⁷ Mesela İbn Kuteybe, ism-i mevsûl olan (ما)'nın yazılışını ele alırken her ne kadar Kur'ân'da hem ayrı hem bitişik yazılmışsa da ayrı yazılmasının daha uygun olduğunu söylemiştir.⁶⁷⁸

Yazıda esas olan, her sesin bir karşılığının olması⁶⁷⁹ ve her kelimenin ayrı yazılmasıdır.⁶⁸⁰ Dilin ses boyutunda tahfif/kolaylık/akıcılık ve pekiştirme amacıyla hazif, ziyadeler ve dönüşüm olabildiği gibi⁶⁸¹ yazıda da karışıklığın önlenmesi gibi amaçlarla bazen ses olarak karşılığı olmayan harfler kullanılmakta ve yaygın kullanım alanlarında tahfif amaçlı harfler hafzedilebilmektedir.⁶⁸² Örneğin (لَمْ يَنْصُرُوا) fiillerinde görüldüğü üzere mâzî ve meczûm muzâri fiillerin müzekker çoğul kiplerinde fiilin çoğul olduğunu göstermesi amacıyla herhangi bir sese tekabül etmeyen elif-i tefrîk (ل) yazılmaktadır.⁶⁸³ Diğer yandan (الذي / التي) şeklinde iki lâm ile yazılmaları gereken ism-i mevsûllerin yaygın olarak kullanıldıklarından tahfif amacıyla (الذي / التي) şeklinde tek lâm ile yazıldıklarına şahit olmaktayız.⁶⁸⁴

Dilcilerin imlâ hatalarında dayandıkları temel nokta, karışıklığın önlenmesi ve kesret-i istimâl/genel temayüldür.⁶⁸⁵ Herhangi bir imlâ biçiminin doğru veya yanlış olduğu yargısına varabilmek için Arapça yazının gelişim serüvenini ve yazıdaki farklılıkların metnin anlaşılmasındaki etkisini bilmekte yarar vardır. Arapça yazı hakkında kısaca şunları söylemek mümkündür:

⁶⁷⁶ el-Kinnevcî, **Ebcedu'l-'ulûm**, Ahmed Şemsuddîn (Thk.), Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1999, c.1, s.110.

⁶⁷⁷ Kur'ândaki yaygın yazım şekillerine aykırı kullanım örnekleri ve nedenleri için bkz. Muhammed Hamidullah, **Kur'ân-ı Kerîm Tarihi**, Abdülaziz Hatip, Mahmut Kanık (Çev.) Beyan Yayınları, İstanbul 2000, s.56-82.

⁶⁷⁸ İbn Kuteybe, **Edebu'l-kâtib**, s.235.

⁶⁷⁹ İbn Kuteybe, **Edebu'l-kâtib**, s.169; Necmuddîn Muhammed b. Hasen er-Radî el-Esterâbâdî, **Şerhu Şâfiyeti İbn Hâcib**, Muhammed Nûr ve diğerleri., (Thk.) Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1975, c.3, s.310.

⁶⁸⁰ İbn Kuteybe, **Edebu'l-kâtib**, s.216.

⁶⁸¹ Seste ziyadeye örnek olarak (وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا) ayetindeki cer harfinin ziyadesini, hazfe de (يُؤَسِّفُ أَعْرَضَ) ayetindeki nidâ edatının hafzedilmesini örnek olarak göstermek mümkündür.

⁶⁸² İbn Kuteybe, **Edebu'l-kâtib**, s.213; el-Kalkaşendî, **Subhu'l-a'sâ**, c.3, s.169.

⁶⁸³ İbn Kuteybe, **Edebu'l-kâtib**, s.225.

⁶⁸⁴ İbn Mekkî, **Teskîfu'l-lisân**, s.260-261.

⁶⁸⁵ İbn Kuteybe, **Edebu'l-kâtib**, s.213; İbn Mekkî, **Teskîfu'l-lisân**, s.257. Harîrî, **Durre**, s.98.

Araplar, ilk dönmelerde bugün aşına olduğumuz yazıdan farklı biçime sahip olan ve müsned denilen bir yazı kullanmışlardır. Daha sonra müsnedin yerini Nabat yazısı etkisinde gelişen ve günümüzde son şeklini alan bugünkü Arap yazısı almıştır. Bugün kullanılan bu yazı da günümüzdeki şeklini alana dek bazı süreçlerden geçmiştir. İlk başlarda nokta ve harekeleri bulunmayan Arap yazısında öncelikle şekilleri birbirine yakın harflerin noktalama işlemi, daha sonra ise sesli harf görevini gören harekeleme işlemi yapılmıştır.⁶⁸⁶

Arapçada (ما) ve (من) gibi hem isim hem de harf olarak kullanılan ve farklı anlamlar taşıyan kelimeler bulunmaktadır. Metinlerde özellikle (ما) kelimesinin isim ya da harf olarak kullanıldığını belirtmek için isim olduğunda kendisinden önceki harften ayrı, harf olduğunda ise bitişik yazılması benimsenmiştir. Soru edatı olarak cer harfleri ile kullanıldığında (م) şeklinde elif olmadan yazılmaktadır. Bu örnekler imlâ şeklinin metnin anlaşılmasındaki rolünü ortaya koyan örneklerdir. (ان) kelimesi ise vasıf olarak özel isimler arasında kullanıldığında (بن) şeklinde hemzesiz yazılırken cümle başlarında (ان) şeklinde hemze ile yazılır. Bu örnek ise yaygın kullanımda yazımı kolaylaştırmaya yönelik örnek olarak görülebilir.

İmlâ hatalarını ele alan dilcilerin Ferrâ gibi erken dönem dilcilerinden nakillerde bulunması⁶⁸⁷ imlâ kuralları hakkındaki çalışmaların hicrî ikinci yüzyıla kadar geriye gittiğini göstermektedir. İmlâ kurallarında her ne kadar bir ittifaktan söz edilemezse de gramer kuralları kadar farklı yaklaşımlar söz konusu değildir. İmlâ hatalarının tarihine ışık tutması amacıyla konuyu ele alan önemli üç eserin üslup ve içeriği üzerinde durulacaktır. Böylece *Durre* ile diğer eserler arasında bir mukayese imkânı elde edileceği gibi yazı kurallarının geçirdiği evreler de takip edilebilecektir.

Bu eserlerden biri İbn Kuteybe'nin kaleme aldığı *Edebu'l-kâtib* isimli eserdir. Söz konusu eser yazarların ve devletin divân işlerinde görev alan kâtiplerin uyması gereken bilgileri ihtiva eden alanın önemli kaynaklarından.

⁶⁸⁶ Arap yazısının tarihi hakkında geniş bilgi için bkz. el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, c.3, s.10-25; el-Kinnevcî, *el-Bulga*, s.284-291; Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyyeti*, c.1, s.196-199; Nihad M. Çetin, "Arap" *DİA*, İstanbul 1991, c.3, s.276.

⁶⁸⁷ İbn Mekki, *Teskîfu'l-lisân*, s.264.

İbn Kuteybe, imlâ kurallarını (تَقْوِيمُ الْيَدِ) 'elin düzeltilmesi' olarak nitelemiştir.

Yazıya dair genel ilkeleri tespit ettiği eserinde yazıyı dile benzeterek ikisi arasında bir bağ kurmuş; Arap dilinde kullanım kolaylığı için bazı uygulamalar bulunduğu gibi⁶⁸⁸ yazıda da benzer durumun söz konusu olduğunu belirtmiştir.⁶⁸⁹ Yazıda kelimelerin birbiri ile karışma ihtimali olan yerlerde harflerin ziyade edildiğini, karışma ihtimalinin olmadığı yerlerde ise fazla harflerden kaçınıldığını belirtmiştir.⁶⁹⁰ Hemze-i vaslın, harf-i ta'rîfin ve soru edatı olan hemzenin, ilk harfi hemze olan kelimelerle yazımı gibi genel ilkeleri belirttikten sonra konuyu örnekler üzerinden açıklamıştır. Özellikle (لا, هـ, ما, التعريف) gibi sıkça kullanılan ve anlama bağlı olarak imlâda değişkenlik gösteren kelimeleri işlemiştir.⁶⁹¹ İbn Kuteybe eserinde ele aldığı örneklerin yaşadığı dönemden derlediğine dair herhangi bir beyanda bulunmamıştır. Bu konuda verdiği bilgi ve örneklerin bir kısmı şöyledir:

*Soru edatı olan hemze, hemze-i vasl ile birlikte kullanıldığında hemze-i vasl telaffuzda düşürüldüğü gibi yazıda da düşürülür.*⁶⁹² Örneğin ﴿سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ﴾ 'İster onlara mağfiret dile...'⁶⁹³ ﴿أَضْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ﴾ 'Yoksa kızları erkeklere mi tercih etti?'⁶⁹⁴ Başında lâm (ل) bulunan isimler, harf-i ta'rîf (ل) aldıklarında her iki lâmın yazılması zorunludur. Ancak ism-i mevsûl olan (الذي) ve (التي) çokça kullanıldıklarından bu kuraldan müstesnadırlar.⁶⁹⁵

İbn Kuteybe'nin imlâ konusunda ele aldığı bilgilerin geneli birçok dilci gibi Harîrî tarafından da ele alınmıştır. Lahn örneklerinde olduğu gibi imlâ konusunda da Harîrî'nin İbn Kuteybe'den etkilendiği görülmektedir.

Harîrî öncesi dönemde imlâ kurallarını ele alan dilcilerden biri de Ebû Bekr es-Sûlî'dir (ö. 335/946). es-Sûlî eserinde yazının önemi, yazarların kitabın giriş kısmında zikretmesi gerekli olan ifadeler, yazının şekilleri, yazı faaliyetinde ihtiyaç duyulan malzemeler ve kullanılan kavramlar⁶⁹⁶ hakkında bilgi verdikten sonra imlâ

⁶⁸⁸ Buna örnek olarak Arapçada nidâ edatlarının düşürülmesi gösterilebilir.

⁶⁸⁹ İbn Kuteybe, **Edebu'l-kâtib**, s.213-214.

⁶⁹⁰ İbn Kuteybe, **Edebu'l-kâtib**, s.213.

⁶⁹¹ Örnekler için bkz. İbn Kuteybe, **Edebu'l-kâtib**, s.213-270.

⁶⁹² İbn Kuteybe, **Edebu'l-kâtib**, s.222.

⁶⁹³ Munâfikûn, 63/6.

⁶⁹⁴ es-Sâffât, 37/153.

⁶⁹⁵ İbn Kuteybe, **Edebu'l-kâtib**, s.244.

⁶⁹⁶ es-Sûlî, **Edebu'l-kuttâb**, s.10-180.

kurallarına da değinmiştir. İmlâ kurallarında somut örneklerin düzeltilmesinden ziyade dikkat edilmesi gerekenleri genel ilkeler çerçevesinde açıklamıştır. İçerik olarak *Edebu'l-katib*'den etkilenmiş ve benzer örnekler kullanmıştır. İmlâ hatalarını ifade eden özel bir terim kullanmamıştır. Verdiği bilgiler; elifin ziyade edildiği yerler, hemze, hâ, vâv, yâ, nûn-i hafîfe, maksûr ve memdûd isimler, elif veya yâ ile yazılan fiiller ve idgamlı harflerin yazılışına dair bilgilerdir.⁶⁹⁷

İmlâ hatalarının ele alındığı eserlerden bir diğeri de İbn Mekkî'nin *Teskîfu'l-lisân* adlı eseridir. İbn Mekkî'nin Harîrî ile çağdaş olması hasebiyle ortak konu ve örnekleri bulunmaktadır. Ancak Harîrî'den farklı olarak eserinde dil hatalarının yanı sıra fıkıh, hadis ve tıp gibi bilim dallarına ait terimlerdeki hatalı kullanımları da ele almıştır. İbn Mekkî, *'evhâmu'l-hecâ'* olarak isimlendirdiği imlâ yanlışlarına da değinmiş⁶⁹⁸ ve genel ilkeler zikretmiştir.⁶⁹⁹ İmlâ kuralları açısından kendisinden önceki dönemlerde kaleme alınan eserlerden yararlanmakla birlikte özgün yaklaşımları da olmuştur. Onun aşağıdaki ifadesi, imlâ kurallarının da zaman içerisinde değiştiğine dair güzel bir ifadedir:

وقال علي بن محمد بن منصور الأهوازي في كتاب علل العروض. وكان القدماء من النحويين يكتبون كل ما كانت في آخره ألف مقصورة بالألف على اللفظ، حتى أخرج المحدثون هذا الطريق الذي عليه الكتاب اليوم، ويقال إن أول من شرع فيه أبو عثمان المازني.

'Alî b. Muhammed b. Mansûr el-Ehvâzî, *'İlelu'l-'Aruz* adlı eserinde dedi ki; Yeni nesil yazarların şu an kullandığı şekil çıkana dek eski gramerciler, sonu elif-i maksûre ile biten bütün kelimeleri olduğu gibi elif şeklinde yazarlardı. Bu yazım tarzını bulanın da Ebû 'Usmân el-Mâzinî olduğu söylenir.⁷⁰⁰

İbn Mekkî'nin ele aldığı konu ve örneklerin çoğu İbn Kuteybe'nin eseriyle uyuşmaktadır.⁷⁰¹ İbn Kuteybe'nin görüş ve tespitlerini eleştirdiği de olmuştur.⁷⁰² Verdiği örneklerden bazıları şunlardır.

⁶⁹⁷ es-Sûlî, *Edebu'l-kuttâb*, s.255-271.

⁶⁹⁸ İbn Mekkî, *Teskîfu'l-lisân*, s.249-250.

⁶⁹⁹ İbn Mekkî, *Teskîfu'l-lisân*, s.251-265.

⁷⁰⁰ İbn Mekkî, *Teskîfu'l-lisân*, s.252.

⁷⁰¹ Bkz. İbn Kuteybe, *Edebu'l-kâtib*, s.234, 235; İbn Mekkî, *Teskîfu'l-lisân*, s.261, 262.

⁷⁰² İbn Mekkî, *Teskîfu'l-lisân*, s.261.

(إِذْ)kelimesi elif ile yazılır. Nûn ile (إِذْ) şeklinde yazılmaz. Zira vakf esnasında elif ile durulur. Ferrâ ise ‘Muzâri fiili nasb etmesi durumunda nûn ile إِذْ şeklinde yazılmalıdır.’ demiştir.⁷⁰³ Bir kelimenin sonunda iki vâv olsa ve ilki ötreli ise (داود, طاوس, جاؤا, شأوا) örneklerinde olduğu gibi tek vâv ile yazılır.⁷⁰⁴

Harîrî’nin *Durre*’de değindiği konulardan biri de imlâ hatalarıdır. İmlâ konusunu eserinin sonuna bırakan Harîrî, imlâ hataları için İbn Kuteybe’nin kullandığı ‘*Takvîmu’l-yed*’ ifadesi yerine İbn Mekkî’nin ‘*Evhâmu’l-hecâ*’ ifadesini tercih etmiştir. Konuyu ele almasının sebebini ise şu ifadelerle dile getirmiştir:

وَقَدْ عَثَرْتُ لَجْمَاعَةٍ مِنَ الْكِبَرَاءِ عَلَى أَوْهَامٍ فِي الْهَجَاءِ عَدَلُوا فِي بَعْضِهَا عَنْ رِسُومِهِ الْمَقْرَرَةِ، وَلَمْ يَفْرُقُوا فِي بَعْضِهَا بَيْنَ مَوَاقِعِ اللَّفْظَةِ الْمُسْتَطَرَّةِ، فَرَأَيْتُ أَنْ أَكْشِفَ عَنْ عَوَارِهَا وَأُنَبِّهَ عَلَى التَّعْرِیِّ مِنْ عَارِهَا لِتَنْوَعِ فَوَائِدِ هَذَا الْكِتَابِ، وَتَنْجَلِيَ بِهِ أَكْثَرَ الشَّبَهِ عَنِ الْكِتَابِ.

Önde gelen bazı şahsiyetlerin kabul görmüş imlâ kurallarını dikkate almamalarından ve bazı istisnai kelimeleri ayırt etmeksizin her yerde aynı şekilde yazmalarından kaynaklanan yazım hatalarına denk geldim. Kitabın içeriğinin çeşitlenmesi, yazarların birçok konudaki şüphelerinin giderilmesi ve yazım hatalarını görmeyenlere söz konusu hataların gösterilmesi amacıyla konuya dikkat çekmeyi uygun gördüm.⁷⁰⁵

Harîrî, imlâ hatalarını ele almasının nedenini dile getirdikten sonra konuya, ‘*Yaptıkları hatalardan biri de besmeleyi, elifi düşürerek yazmalarıdır*’ ifadesi ile başlamıştır. İlk örneğin besmele olmasının tesadüften ziyade teberrük amacı taşıdığını söylemek mümkündür. Toplamda on bir imlâ yanlışını ele alan Harîrî’nin ele aldığı örneklerin çoğu, İbn Kuteybe’nin *Edebu’l-kâtib* isimli eserinde de mevcuttur. Ele alınan örnekleri şu başlıklar altında gruplandırmak mümkündür:

3.3.1. Farklı Yer ve Anlamlarda Farklı Yazılması Gereken Kelimeler

Arapçada bazı kelimeler kullanıldığı yer ve anlama göre farklı yazılmaktadır. Harîrî, bazı yazarların bu tür kelimeleri her yerde aynı şekilde yazarak hata

⁷⁰³ İbn Mekkî, *Teskîfu’l-lisân*, s.264. Günümüzde yaygın olarak Ferrâ’nın görüşü kullanılmaktadır.

⁷⁰⁴ İbn Mekkî, *Teskîfu’l-lisân*, s.260.

⁷⁰⁵ Harîrî, *Durre*, s.421-422.

yaptıklarını belirtmiştir. Bu tür hataları da aynı kelimenin yazımında yapılan hatalar ve sesteş kelimelerin yazımındaki hatalar olmak üzere iki kısma ayırmak mümkündür. Harîrî'nin farklı yazım şekillerine sahip kelimelerin hatalı yazımına verdiği örnekler şunlardır:

فَمَنْ ذَلِكَ أَنَّهُمْ يَكْتُبُونَ بِسْمِ اللَّهِ، بِحَذْفِ الْأَلْفِ أَيْنَمَا وَقَعَ، وَحَيْثَمَا اعْتَرَضَ، فَيُوهَمُونَ فِيهِ، لِأَنَّ الْأَلْفَ إِنَّمَا
حذفت منه إذا كتب في فواتح السُّور وأوائل الكتب لكثرة استعماله في كل ما يبدأ به ويشرح فيه، وتَقْدِيرُ الْكَلَامِ فِي
الْبِسْمَةِ المصدرة: أبدأ باسم الله وأفتتح باسم الله، فَتَرَكَ إِظْهَارَ هَذَا الْفِعْلِ إِنَّمَا لِدَلَالَةِ الْحَالِ الْحَاصِرَةِ عَلَيْهِ، فَإِنْ أُبْرَزَ
وَجِبَ اثْبَاتُ الْأَلْفِ كَمَا أَثْبَتَتْ فِي قَوْلِكَ: إقرأ باسم ربك، فسبح باسم ربك.

Besmelenin yazılışını ele alan Harîrî, normalde (باسم الله) şeklinde yazılması gerekirken kesret-i isti'mâlden (yaygın kullanım) dolayı cer harfinin bağlı olduğu fiilin hazfedildiği yerlerde elifin düşürülerek (بِسْمِ اللَّهِ) şeklinde yazılabileceğini belirtmiştir. (فَمَنْ ذَلِكَ أَنَّهُمْ يَكْتُبُونَ بِسْمِ اللَّهِ، بِحَذْفِ الْأَلْفِ أَيْنَمَا وَقَعَ). *‘Yaptıkları hatalardan biri de besmeleyi her yerde elifin hafızıyla yazmalarıdır’* ifadesiyle yapılan hataya işaret etmiştir. Bu kullanımın hatalı olduğunu, sure ve kitap başlarındaki besmelede elifin yaygın kullanım nedeniyle hazfedildiği, cer harfinin bağlı olduğu fiilin zikredildiği yerlerde (باسم الله) şeklinde elifle yazılması gerektiğini belirtmiştir.⁷⁰⁶

Harîrî'nin ele aldığı bu örnek başta İbn Kuteybe ve es-Sûlî olmak üzere birçok dilci tarafından da ele alınmış ve aynı izahlar yapılmıştır.⁷⁰⁷ el-Kalkaşendî de Harîrî'nin beyanlarıyla örtüşen bir yaklaşım sergilemiştir.⁷⁰⁸ Ancak kesin bir ittifaktan bahsetmek mümkün değildir. Zira Ebû Ca'fer en-Nahhâs, (ö. 338/950) besmeledeki hemzenin hemze-i vasl olduğunu ileri sürerek her yerde düşürülebileceğini iddia etmiştir.⁷⁰⁹

⁷⁰⁶ Harîrî, **Durre**, s.422.

⁷⁰⁷ İbn Kuteybe, **Edebu'l-kâtib**, s.215; es-Sûlî, **Edebu'l-kuttâb**, s.24.

⁷⁰⁸ el-Kalkaşendî, **Subhu'l-a'sâ**, c.3, s.190-191.

⁷⁰⁹ en-Nehhâs, **Sinâ'atu'l-kuttâb**, s.66.

Kur'ân'da ﴿إِقرأ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾⁷¹⁰ 'Rabbinin adıyla oku' şeklindeki yazımlar göz önünde bulundurulduğunda Harîrî'nin tespitinin Arapçanın yaygın yazım usulü ve uygulamasıyla uyumlu olduğu söylenebilir. Ancak konunun ihtilaflı olması, farklı kullanımların hata olarak görülmesinden ziyade ayrı bir yaklaşım olarak görülmesinin de mümkün olduğu kanaatini oluşturmaktadır.

وَمَنْ ذَلِكَ أَنَّهُمْ يَحذفون الألف من ابن في كل موضع يقع بعد اسم أو كنية أو لقب وَلَيْسَ ذَلِكَ مطردا على ما توهموه، وَلَا يُوجب حذف الألف ما تخيلوه، لِأَنَّهُ إِنَّمَا تحذف الألف من ابن إذا وقع صفة بين علمين من أعلام الأسماء أو الكنى أو الألقاب

Harîrî, (ابن) kelimesinin özel isim, lakap veya künyelerden sonra vasıf olarak kullanılması şartıyla hemzesinin düşürülerek (بن) şeklinde yazılabileceğini, ancak bazılarının özel isim, lakap veya künyelerden sonra gelen bu kelimedenden vasıf olup olmamasına bakmaksızın hemzeyi düşürerek imlâ hatası yaptıklarını belirtmiştir.⁷¹¹

Harîrî'nin işaret ettiği bu konu, kendisinden önce İbn Kuteybe ve es-Sûlî tarafından dile getirildiği gibi kendisinden sonra 'Alî Bâlî el-Konstantîni ve el-Kalkaşendî gibi yazarlar tarafından da dile getirilmiştir.⁷¹² Bazı gramer âlimleri konuyu Harîrî'den nakille ele almışlardır.⁷¹³

وَكَذَلِكَ يَكْتُبُونَ الرَّحْمَنَ بِحذف الألف في كل موطن، وإنما تحذف الألف منه عند دخول لام التعريف عَلَيْهِ فَإِنْ تعرى مِنْهَا، كَقَوْلِكَ: يَا رحمان الدُّنْيَا وَرَحِيمَ الآخِرَةِ أَثَبَّتَ الألف فِيهِ.

Harîrî, hatalı kullanımlara bir diğer örnek olarak da (الرَّحْمَن) kelimesinin yazımını göstermiştir. Bu kelimenin sadece “el” (ال) takılı olduğu durumlarda (الرَّحْمَن) şeklinde elif olmaksızın yazılacağını belirten müellif, (يَا رحمان الدُّنْيَا) örneğinde olduğu

⁷¹⁰ 'Alak, 96/1.

⁷¹¹ Harîrî, **Durre**, s.423-424.

⁷¹² es-Sûlî, **Edebu'l-kuttâb**, s.255; 'Alî b. Bâlî, **Hayru'l-keîâm**, s.15.

⁷¹³ Ebu'l-Vefâ Nasr b. Nasr Yûnus el-Vefâi el-Hûrîni el-Ahmedî el-Ezherî, **el-Metâlibu'n-Nasriyye li'l-metâbi'i'l-Misriyye fi'l-usûli'l-hattıyye**, Tâhâ 'Abdalmaksûd (Thk.), Mektebetu's-sunne, Kahire 2005, s.343.

gibi el takısı olmaması durumunda (رحمان) şeklinde elifle yazılması gerektiğini belirtmiştir. Bu farkı gözetmeden kelimeyi her yerde (رحمن) şeklinde yazanların hata yaptığını iddia etmiştir.⁷¹⁴

Bu örnek, İbn Kuteybe tarafından da ele alınmış ve el takısının olmaması durumunda (رحمان) şeklinde elifle yazılmasının daha uygun olduğu belirtilmiştir.⁷¹⁵ Bu ifadeden, elif olmaksızın (رحمن) şeklindeki yazımın, hatalı olmaktan ziyade bir tercih meselesi olduğu anlaşılmaktadır.

وَمَنْ ذَلِكَ أَنَّهُمْ إِذَا أَلْحَقُوا لَا بِأَنْ حَذَفُوا التَّوْنَ فِي كُلِّ مَوْطِنٍ، وَلَيْسَ ذَلِكَ عَلَى غُثُّومِهِ، بَلِ الصَّوَابُ أَنْ يَعْتَبَرَ مَوْقِعَ أَنْ، فَإِنْ وَقَعَتْ بَعْدَ أَفْعَالِ الرَّجَاءِ وَالْخَوْفِ وَالْإِرَادَةِ كَتَبْتَ إِدْغَامَ التَّوْنَ، نَحْوُ رَجَوْتُ أَلَا تَهْجُرُ، وَخَفْتُ أَلَا تَفْعَلُ، وَأَزَدْتُ أَلَا تَخْرُجُ، وَإِنَّمَا أَدْغَمْتُ التَّوْنَ فِي هَذَا الْمَوْطِنِ لاختصاص أن المخففة في الأصل به ووقوعها عاملة فيه، فاستوجبت إدغام التَّوْنَ بذلك.

Harîrî bu örnekte de (أَنْ) kelimesinin (لا) ile bitişmesi durumunda nasıl yazılması gerektiği hususunu ele almıştır. Bu hususta (أَنْ) kelimesinin gramer açısından taşıdığı rolün belirleyici olacağını ifade etmiştir. Yani ümit, korku anlamı taşıyan fiillerden sonra gelmesi durumunda fiili nasb ederek etkilediği için şart edatı gibi (أَلَا) şeklinde bitişik yazılması, bilgi ve zan anlamı ifade eden fiillerden sonra gelmesi durumunda kendisinden sonra gelen fiilde herhangi bir etkiye bulunamayacağı için (أَنْ) şeklinde ayrı yazılması gerektiğini belirtmiştir. Bu ayrımı göz önünde bulundurmadan her yerde (أَلَا) şeklinde yazılmasının lahn olduğunu iddia etmiştir.⁷¹⁶ Harîrî'nin bu beyanları, İbn Kuteybe, es-Sûlî ve el-Kalkaşendî tarafından da ifade edilmiştir.⁷¹⁷

⁷¹⁴ Harîrî, **Durre**, s.424.

⁷¹⁵ İbn Kuteybe, **Edebu'l-kâtib**, s.230.

⁷¹⁶ Harîrî, **Durre**, s.427.

⁷¹⁷ İbn Kuteybe, **Edebu'l-kâtib**, s.239; es-Sûlî, **Edebu'l-kuttâb**, s.271; el-Kalkaşendî, **Subhu'l-a'shâ**, c.3, s.195. Harîrî'nin bu tür yazım yanlışları için verdiği diğer örnekler için bkz. Harîrî, **Durre**, s.424,425.

Harîrî'nin imlâ hataları bağlamında ele aldığı örneklerden bir kısmı da sesteş kelimelerdir. Arapçada (ما) gibi birçok farklı anlamda kullanılabilen sesteş kelimeler bulunmaktadır. Bu kelimelerin kullanıldıkları anlama göre farklı yazım şekilleri bulunmaktadır. Bu yazım şekillerinin bilinmesinin, metnin anlaşılmasında etkin bir rolü vardır. Mesela olumsuzluk, soru, pekiştirme gibi anlamlarda kullanılan (ما) kelimesinin hangi anlamda nasıl yazıldığını bilmek, metinlerin anlaşılmasına katkı sağlar. Şöyle ki; (ما) kelimesi (إِنَّ) ve benzerleri ile kullanıldığında pekiştirme (kâffe) edatı olarak kullanılmışsa (إِنَّمَا) şeklinde bitişik, ism-i mevsûl olarak kullanıldıysa (إِنَّ) şeklinde ayrı yazılır. Soru edatı olarak cer harfleri ile kullanılması durumunda (مَا)'nın sonundaki elif telaffuzda düştüğü gibi yazıda da düşürülerek (عَمَّ) şeklinde yazılır. Böylece ism-i mevsûl olan (ما) ile farklı bir şekilde yazılarak metnin daha rahat anlaşılmasına imkân sağlanır.

وَمِنْ ذَلِكَ أَنَّهُمْ يَكْتُبُونَ كَلِمًا مَوْصُولَةً فِي كُلِّ مَوْطِنٍ، وَالصَّوَابُ أَنْ تَكْتُبَ مَوْصُولَةٌ إِذَا كَانَتْ بِمَعْنَى كُلِّ وَقْتٍ، كَقَوْلِهِ تَعَالَى: كَلِمًا أَوْقَدُوا نَارًا لِلْحَرْبِ أَطْفَأَهَا اللَّهُ. وَإِنْ وَقَعَتْ مَا الْمُقْتَرَنَةُ بِهَا مَوْقِعَ الَّذِي كَتَبَتْ مَفْصُولَةً، نَحْوُ كُلِّ مَا عِنْدَكَ حَسَنٌ، لِأَنَّ تَقْدِيرَهُ: كُلُّ الَّذِي عِنْدَكَ حَسَنٌ، وَكَذَلِكَ حَكَمَ إِنْ وَأَيْنَ وَأَيَّ، إِذَا اتَّصَلَتْ بِهِنَّ مَا الَّتِي هِيَ بِمَعْنَى الَّذِي كَتَبَتْ مَفْصُولَةً، وَإِنْ وَقَعَتْ مَا مَوْقِعَ الصَّلَةِ، أَوْ كَافَّةً لِأَنَّ عَنِ الْعَمَلِ كَتَبَتْ مَوْصُولَةً.

(كُلُّ) ve (ما) kelimesinin birlikte yazılığını ele alan Harîrî, (ما)'nın vakit anlamında (*masdariyye tavkîtiyye*) kullanılması durumunda (كلما) şeklinde bitişik, ism-i mevsûl olarak kullanılması durumunda ise (كل ما) şeklinde ayrı yazılması gerektiğini belirtmiştir. Bu durumun (إِنَّ وَأَيْنَ وَأَيَّ) kelimelerine bitişen (ما) için de geçerli olduğunu ifade eden Harîrî, (ما)'nın zâid veya kâffe olması durumunda bitişik, ism-i mevsûl olması durumunda ise ayrı yazılması gerektiğini belirtmiş ve ayetlerden örnekler vermiştir.⁷¹⁸ Bu bilgilerin Harîrî'den önce İbn Kuteybe, es-Sûlî ve İbn

⁷¹⁸ Harîrî, **Durre**, s.425-426.

Mekkî, Harîrî'den sonra da el-Kalkaşendî ve Ebu'l-Bekâ el-Kefevî (ö. 1095/1684) gibi farklı tarih ve coğrafyalarda yaşayan dilciler tarafından da ifade edilmesi⁷¹⁹ Harîrî'nin dile getirdiği yazım şekillerinde ittifak olduğunu göstermektedir.

(ما) kelimesinin birçok anlamda ve cer harfleri, pekiştirme edatları gibi değişik edatlarla kullanılabilmesi, yazımında da farklı şekillerin gelişmesine neden olmuştur. Harîrî'nin (ما) kelimesinin yazımı için ifade ettiği hususların diğer dilciler tarafından da dile getirildiğini görmekteyiz. (ما) kelimesinin birçok anlamda kullanılabilmesi, yazılı metinlerde bu kelimenin hangi anlamda kullanıldığına dair ipucu verecek yazım şekillerinin geliştirilmesini tercihli hale getirmektedir. Harîrî'nin (ما) kelimesinin yazımına dair dile getirdiği bu yazım şekillerinin Kur'an'ın bazı yerlerinde uygulanmamış olması,⁷²⁰ ihtiyaç olan bu yazım şeklinin geliştirilmesine engel değildir. Zira Kur'an, yazıldığı dönemdeki Arap yazısının geldiği seviye ile yazılmış, orijinalliğinin korunması adına sonraki dönemlerde ortaya çıkan yazım şekilleri Kur'an'a yansıtılmamıştır.⁷²¹

3.3.2. Kelimelerin Sonunda Bulunan Elifin Yazımı

Harîrî'nin dikkat çektiği yaygın imlâ hatalarından biri de son harfî elif olan maksûr isim ve fiillerin yazımında yapılan hatalardır. Bu tür hataların, elifin hangi harften elde edildiğinin bilinmemesinden kaynaklandığını belirten Harîrî, söz konusu türe şu örnekleri vermiştir:

وَمِنْ أَوْهَامِهِمْ فِي الْهَجَاءِ أَنَّهُمْ يَخْطُونَ خِطَّ الْعِشْوَاءِ فَيَمَّا يَكْتُبُ مِنَ الْأَسْمَاءِ الْمَقْصُورَةِ بِالْأَلْفِ وَفِيَّ مَا يَكْتُبُ بِالْيَاءِ. وَالْحَكْمُ فِيهِ أَنْ تَعْتَبِرَ الْأَلْفَ الَّتِي فِي الْإِسْمِ الْمَقْصُورِ الثَّلَاثِي، فَإِنْ كَانَتْ مُنْقَلَبَةً عَنْ وَאוْ كَتَبَ ذَلِكَ الْإِسْمَ بِالْأَلْفِ، وَإِنْ كَانَتْ مِنْ ذَوَاتِ الْيَاءِ كَتَبَ بِالْيَاءِ، وَهَذَا الْحَكْمُ أَصْلٌ لَا يَنْكَسِرُ قِيَاسَهُ، وَلَا يَهْيِي أَسَاسَهُ، وَالْمُعْتَبَرُ فِيهِ بِالتَّشْيِيعِ وَالْجَمْعِ وَبِتَصْرِفِ الْفِعْلِ الْمَأْخُوذِ مِنْهُ.

⁷¹⁹ İbn Kuteybe, **Edebu'l-kâtib**, s.234-239; es-Sûlî, **Edebu'l-kuttâb**, s.271; İbn Mekkî, **Teskîfu'l-lisân**, s.249-265; el-Kalkaşendî, **Subhu'l-a'sâ**, s.212-219; Ebu'l-Bekâ el-Kefevî, **Kulliyyât**, Adnan Derviş Muhammed el-Misrî (Thk.), Muessesetu'r-risâle, Beyrut ts., s.479,586.

⁷²⁰ Örnekler için bkz. er-Ra'd, 13/19; en-Nahl, 16/95; Tâhâ 20/69; el-Mu'minûn 23/55; Lokmân, 31/67.

⁷²¹ İbn Haldûn, **el-Mukaddime**, Daru'l-hudâ, Cezair 2009, s.455.

Bu maddede isimlerdeki elifin yazımını ele alan Harîrî, genel kurallar çizmiş ve (وَهَذَا الْحَكْمُ أَصْلٌ لَا يَنْكَسِرُ قِيَاسَهُ) ‘*Bu hüküm, değişmez bir kuraldır*’ ifadesiyle de belirttiği kuralın genel geçer bir kural olduğunu belirtmiştir. Ona göre sülâsî kelimelerin yazım şeklinde elifin elde edildiği harf belirleyici role sahiptir. Eğer elif, vâvdan elde edilmişse (ا) şeklinde, yâ’dan elde edilmişse ise (ي) şeklinde yazılır. Elifin hangi harften elde edildiğinin ortaya çıkarılması için çözüm yolu olarak kelimenin tesniye ve çoğula dönüştürülmesini göstermiştir. Sülâsî olmayan isimlerde ise elifin hangi harften elde edildiğine bakılmaksızın (ي) şeklinde yazılması gerektiğini ifade etmiştir.⁷²²

Harîrî’nin sülâsî isimlerdeki elifin yazımı ile ilgili dile getirdiği ve genel geçer kural olarak nitelediği bu yaklaşım, dilcilerin geneli tarafından da kabul görmüştür.⁷²³ el-Hafâcî ise konunun iddia edildiği gibi genel geçer olmadığını, farklı görüşte olan dilcilerin bulunduğunu dile getirmiştir.⁷²⁴

وَحَكْمٌ مَا يَكْتُبُ مِنَ الْأَفْعَالِ الْمُعْتَلَةِ بِالْأَلِفِ وَالْيَاءِ مِثْلَ حَكْمِ الْأَسْمَاءِ الْمُقْصُورَةِ، وَمَعْتَبَرُهُ أَنَّهُ إِذَا كَانَ الْفِعْلُ ثَلَاثِيَا رَدَدَتْهُ إِلَى نَفْسِكَ، فَإِنْ وَقَعَتِ الْيَاءُ قَبْلَ تَاءِ الْمُتَكَلِّمِ كَتَبَ بِالْيَاءِ نَحْوُ قَضَى وَحَمَى بِدَلِيلِ قَوْلِكَ: قَضَيْتَ وَحَمَيْتَ، وَإِنْ وَقَعَتِ الْوَاوُ قَبْلَ تَاءِ الْمُتَكَلِّمِ كَتَبَ بِالْأَلِفِ نَحْوُ رَجَا وَعَدَا، لِقَوْلِكَ: رَجَوْتُ وَعَدَوْتُ، وَلِهَذَا الْعَلَّةُ كَتَبَ جَمِيعُ مَا زَادَ مِنَ الْأَفْعَالِ الْمُعْتَلَةِ عَلَى الثَّلَاثِيَّ بِالْيَاءِ، نَحْوُ أَوْفَى وَاشْتَرَى وَاسْتَقْصَى، لِقَوْلِكَ فِيهَا: أَوْفَيْتَ وَاشْتَرَيْتَ وَاسْتَقْصَيْتَ.

İsimlerin sonunda bulunan elifin yazımına değinen Harîrî, fiillerin sonunda bulunan eliflerin de yazımı ile ilgili genel ilkeler belirlemiştir. Herhangi bir yanlış yazım örneği vermeyen Harîrî konu ile ilgili olarak genel ilkeler belirlemiş, (وَحَكْمٌ مَا يَكْتُبُ مِنَ الْأَفْعَالِ الْمُعْتَلَةِ بِالْأَلِفِ وَالْيَاءِ مِثْلَ حَكْمِ الْأَسْمَاءِ الْمُقْصُورَةِ) ‘*Elif ve yâ ile yazılan fiillerin hükmü maksûr isimlerin hükmü gibidir*’ ifadesiyle de fiillerdeki elifin yazımının isimlerin sonunda bulunan elifin yazımı gibi olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca fiillerde

⁷²² Harîrî, **Durre**, s.430.

⁷²³ Harîrî ile aynı görüşte olanlara örnek olarak İbn Kuteybe, **Edebu’l-kâtib** s.258; es-Sûlî, **Edebu’l-kuttâb**, s.266; el-Kalkaşendî, **Subhu’l-a’sâ**, c.3, s.197-201.

⁷²⁴ el-Hafâcî, **Şerhu Durre**, s.710.

elifin hangi harften elde edildiğinin ortaya çıkarılması için fiilin mütekellim kipi ile kullanılmasını önererek yazarlara genel bir yöntem sunmuştur.⁷²⁵

Harîrî'nin fiillerde bulunan elifin yazımı ile alakalı ortaya koyduğu kurallar, kendisinden önce dile getirildiği gibi sonraki eserlerde de dillendirilmiştir.⁷²⁶ Harîrî'nin (وَمِنْ أَوْهَامِهِمْ فِي الْهَجَاءِ أَنَّهُمْ يَخْبُطُونَ خَبَطَ الْعَشَوَاءِ) 'Onların imlâ hatalarından biri de üstün körü yazmalarıdır' ve (وَمِمَّا عَدَلُوا فِيهِ عَنْ رِسْمِ الْكِتَابَةِ وَسُنَنِ الْإِصَابَةِ) 'Yazım şekillerinden ve doğru yoldan saptıklarındandır...' gibi ifadelerinden, önerdiği şeklin dışındaki yazım şekillerini hatalı kabul ettiği anlaşılmaktadır. Hâlbuki Harîrî öncesi dilciler, bu önerileri uygun olan yazım şekli olarak dile getirmekle beraber eliflerin her zaman elif şeklinde yazılmasının da mümkün olduğunu belirtmişlerdir.⁷²⁷

3.3.3. Diğer Örnekler

Harîrî bir başlık altında değerlendirilemeyecek bazı imlâ hatası örneklerine de yer vermiştir. Bu örnekler de çoğunlukla aynı harflerin yan yana geldiği kelimelerden oluşmaktadır. Harîrî'nin bu bağlamda ele aldığı örnekler şunlardır:

وَمِنْ أَوْهَامِهِمْ فِي الْهَجَاءِ أَنَّهُمْ لَا يَفْرُقُونَ بَيْنَ مَا يَجِبُ أَنْ يَكْتُبَ بَوَاوٍ وَوَاحِدَةٍ وَمَا يَكْتُبُ بَوَاوَيْنِ، وَلَا يَمِيزُونَ بَيْنَ هَذَيْنِ التَّوَعَيْنِ. وَالْإِخْتِيَارُ عِنْدَ أَرْبَابِ هَذَا الْعِلْمِ أَنْ يَكْتُبَ دَاوُدَ وَطَاوُسَ وَنَاوُسَ بَوَاوٍ وَوَاحِدَةٍ لِلتَّخْفِيفِ، وَكَذَلِكَ يَكْتُبُ مَسْؤُلَ وَمَشْؤُمَ وَمَسْؤُمَ بَوَاوٍ وَوَاحِدَةٍ لِلإِسْتِخْفَافِ أَيْضًا، وَأَنْ يَكْتُبَ دَوُوَ بَوَاوَيْنِ لِقَوْلِهِ يَشْتَبِهَ بِكِتَابَةِ وَاحِدِهِ.

Harîrî, bazı katiplerin (ناوس, طَاوُس, دَاوُد) gibi iki vâv harfinin yan yana olduğu kelimelerde iki vâv veya tek vâv ile yazılması gereken yerler arasında ayrım yapmaksızın yazdıklarını dile getirmektedir. Bu tür kelimelerde önerisini de (وَالْإِخْتِيَارُ) 'دَاوُد (Bu ilmin uzmanları katında) عِنْدَ أَرْبَابِ هَذَا الْعِلْمِ أَنْ يَكْتُبَ دَاوُدَ وَطَاوُسَ وَنَاوُسَ بَوَاوٍ وَوَاحِدَةٍ kelimelerinin tek vâv ile yazılması tercih edilendir' ifadesiyle ortaya

⁷²⁵ Harîrî, **Durre**, s.341.

⁷²⁶ İbn Kuteybe, **Edebu'l-kâtib**, s.255-256; es-Sûlî, **Edebu'l-kuttâb**, s.264-265; el-Kalkaşendî, **Subhu'l-a'sâ**, c.3, s.201-202. es-Sûlî diğer yazarlardan farklı olarak sülâsî fiillerde her ne kadar aslı olan eliflerin ya şeklinde yazılması daha uygun olsa da kendi şekli ile de yazılabileceğini dile getirmiştir.

⁷²⁷ en-Nehhâs, **Sinâ'atu'l-kuttâb**, s.134-135.

koyan Harîrî, önerilerinin doğruluğunu gerekçelendirmede yazımda tahfif ve kelimelerin başka kelimelerle karışmama ('ademu'l-iştibâh) esasına dayanmıştır.⁷²⁸

وَمِمَّا يَجِبُ أَنْ يَكْتُبَ مَوْصُولِينَ ثَلَاثِمِائَةً وَسِتِّمِائَةً، وَالْعَلَّةُ فِي ذَلِكَ أَنَّ ثَلَاثِمِائَةً حَذَفَتْ أَلْفَهَا فَجَعَلَ الْوَصْلُ فِيهَا عَوْضًا مِنَ الْحَذْفِ، وَأَنَّ سِتِّمِائَةً كَانَ أَصْلُهَا سِدْسًا فَقَلِبْتَ السِّينَ تَاءً، وَجَعَلَ الْوَصْلُ عَوْضًا مِنَ الْإِدْغَامِ.

Harîrî'nin imlâ açısından ele aldığı kelime türlerinden biri de sayılardır. İbn Kuteybe, es-Sûlî ve İbn Mekkî tarafından ihmal edilen sayıların yazılış şekline dair bilgiler, Harîrî'ye özgüdür. Harîrî'nin beyanından, bitişik yazılmanın (ثَلَاثِمِائَةً وَسِتِّمِائَةً) sayılarına mahsus olduğu anlaşılmaktadır. Zira (ثَلَاثِمِائَةً) kelimesinde bitişik yazılmasının gerekçesini açıklarken (ثَلَاثَةً) kelimesinden elifin düştüğünü belirtmiş ve bitişik yazılmasını elifin düşmesine bağlamıştır. (سِتَّةً) kelimesinde ise söz konusu kelimenin aslı itibarıyla (سِدْسًا) olduğunu ve (س) harfinin (ت) harfine dönüştüğünü belirtmiştir. Bu değişimi de bitişik yazılmasına gerekçe olarak göstermiştir.⁷²⁹ Ancak sonraki dönemlerde konuyu Harîrî'den esinlenerek ele alan Ebu'l-Vefâ, bitişik yazılmanın (ثَلَاثِمِائَةً وَسِتِّمِائَةً) sayılarına mahsus olmadığı bilakis (مِائَةً) kelimesine bitişen üçten ona kadar olan sayıların tümünde geçerli olduğunu belirtmiştir.⁷³⁰

Harîrî çoğul kiplerde ve meçhûl kalıplarda kelimenin nasıl yazılacağına dair bilgiler de vermiştir. Geliştirdiği yazım kurallarında, hatalı kullanımların tespitinde bu hatalara yönelik tashîh ve iddialarının temellendirilmesinde bazen ismini açıkça verdiği İbn Kuteybe'den çok etkilendiği, hatta konu ve örnekleri hemen hemen aynen aktardığı görülmektedir.⁷³¹ Ancak İbn Kuteybe iki vâvın bir arada olduğu isimlerde tek vâvın yazılmasını önermekle beraber iki vâvın yazılmasının da mümkün olduğunu ifade ederken Harîrî aykırı görüş beyan ederek, (نَاسٍ، طَاوُسٍ، دَاوُدٍ)،

⁷²⁸ Harîrî, **Durre**, s.428.

⁷²⁹ Harîrî, **Durre**, s.432.

⁷³⁰ Ebu'l-Vefâ, **el-Metâlibu'n-Nasriyye** s.155.

⁷³¹ Harîrî'nin İbn Kuteybe'den aldığı örnekler için bkz. Harîrî, **Durre**, s.125, 161, 169, 173, 213, 251.

مسؤل, مشؤم, مسؤم) gibi kelimelerinin tek vâv ile yazılmasının gerekli olduğunu aksinin ise hata olduğunu belirtmiştir.⁷³²

Verilen örnekler ışığında bakıldığında Harîrî'nin imlâ kurallarındaki bazı önerilerinin toplumda karşılık bulmadığı görülür. Zira hem Kur'ân'da hem de metinlerde bu kelimelerin (دأؤد) şeklinde tek vâv ile yazıldığı gibi (دأؤؤد) şeklinde iki vâv ile de yazıldığı görülmektedir.⁷³³ Bu da bize Harîrî döneminde yazım kurallarının bazı konularda tam olarak netlik kazanmadığı ve farklı yaklaşımların bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca gerek Harîrî gerekse de diğer dilcilerin yazım kurallarının temellendirilmesindeki gerekçelerinden, yazıda esas olanın kelimelerin birbiriyle karıştırılmadan okunacak şekilde yazılması olduğunu anlaşılmaktadır.

⁷³² Harîrî, **Durre**, s.428-429.

⁷³³ Örnekler için bkz. Sâd, 38/17, 21,24; Sebe, 34/10; İbn Cinnî, **el-Munsif**, Dâru ihyâi't-turâsi'l-kadîm, y.y., 1954, s.315; İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, c.3, s.167, c.6, s.127,245.

SONUÇ

Çalışmamızda Harîrî'nin toplumun genel kabulüne ve Arap dili gramerine aykırı kullanım olan lahn olgusuna yaklaşımı ve bu olguya karşı diğer dilciler tarafından ortaya konan çabanın bir parçası olan lahn eserleri ele alınmıştır. Yapılan araştırmalar neticesinde elde edilen sonuçlar şunlardır:

Arapçanın korunması için öteden beri var olan hassasiyet, bu dilin ilâhî hitabın kanalı olması ve yabancı milletlerle etkileşimin artması neticesinde zirveye çıkmış ve sistemli bir hale gelmiştir. İlk başlarda Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılması ve korunmasını gaye edinen çalışmaların çerçevesi zamanla genişlemiş ve Arapçayı bir dil olarak kapsar hale gelmiştir. Çerçevesi genişleyen bu çabaların şekil ve metodu da gelişmiş, ilk başlarda iç içe işlenen konular ayrışarak müstakil bilim dallarına dönüşmüştür.

İlk nüveleri aynı konu ile alakalı kelimelerin derlenmesiyle ortaya çıkan sözlük çalışmaları, zamanla hatalı kullanımları da barındırmıştır. Hatalı kullanımların artması neticesinde dili korumak ve bu yanlışlara karşı toplumu bilinçlendirmek için söz konusu kullanımları ele alan ve lahn eserleri olarak bilinen farklı bir tür ortaya çıkmıştır. el-Kisâî'nin öncülüğünü yaptığı bu tür eserler dilciler arasında ilgi görmüş, gün geçtikçe yaygınlaşarak zengin içerik ve farklı metotlara sahip olmuştur.

Dil gibi değişim ve gelişim gerçeğine sahip, sübjektif yaklaşımlara açık bir alanda yazılan eserlerin tenkide muhtaç yönlerinin varlığı, lahn eserlerinin şerh, hâşiye, tekmile ve ihtisarlarla genişlemesine imkân sağlamıştır. el-Kisâî ile başlayan lahn eserlerinin telif süreci günümüze dek sürmüştür. Günümüzde ise gelişen dilbilim kıstas ve kavramları ışığında lahn eserlerinin yaklaşımları ve dile katkıları eleştirel bir üslup ile ele alınmış, dilin canlılık gerçeği karşısında bu eserlerin

yaklaşım ve metotları irdelenmiştir. Ayrıca küreselleşme sonucu diller arasında artan etkileşim nedeniyle dillerin korunması için yeni metot ve ölçütler geliştirilmiştir.

Dilin canlılık gerçeği karşısında toplumda kullanılan herhangi bir ifadenin doğruluk veya yanlışlığının tespitinde geçerli bir dayanağa olan ihtiyacın farkında olan dilciler de iddialarını temellendirmek için farklı dayanaklar kullanmıştır. Bu farklılıklar dilcilerin mensup olduğu ekolden kaynaklandığı gibi yaşadığı çevreden de kaynaklanmıştır.

Lahnı dilin canlılık gerçeğinin yansıması olarak gören ve lahna karşı yapılan çalışmaların dili dar kalıplara mahkûm ettiğini iddia eden dilciler olduğu gibi lahnı dilin tahrip edilmesi ve aslından uzaklaştırılması olarak görüp lahna karşı çalışmaların önemli ve gerekli olduğunu dile getiren dilciler de mevcuttur. Dilin korunması için lahna karşı çalışmaların önemli ve gerekli olduğuna katılmakla birlikte lahnın belirlenmesinde ölçütlerde aşırıya kaçmanın dilin canlılık gerçeğiyle bağdaşmayacağı kanaatindeyiz.

Genel olarak lahn eserlerine bakıldığında iddiaların temellendirilmesinde şahid olarak başta Kur'ân olmak üzere hadis, Arap şiiri, gramer kuralları, kesret-i istimali ve lehçelerin kullanıldığı görülür. Harîrî dönemine değin ifadelerin yanlış kabul edilmesinde Kur'ân, hadîs, istişhâd dönemi Arap şiirleri ve genel kabul gören gramer kurallarına aykırı olması yeterli görülmüş, ifadenin tashîhi için yorumlamaya başvurulmayarak müteşeddîd davranılmıştır. Harîrî sonrasında ise lahn yazarları arasında İbn Berrî ile başlayıp el-Hafâcî ile zirveye çıkan yeni bir akım ortaya çıkmıştır. Bu akımın temsilcileri ifadelerin lahn sayılmaması için tevil ve nadir lehçelerin kabulüne yönelmiştir. Dilcilerin kıstas ve yaklaşım metotlarındaki tercihlerinin farklılığı beraberinde farklı sonuçların ortaya çıkmasını getirmiştir. İbn Berrî ve el-Hafâcî gibi bazı dilcilerin Harîrî'ye yaptıkları eleştirilerin ana sebebi de budur.

Lahn alanında yazılan eserler arasında gerek yazarının yetenekli bir edebiyatçı ve yetkin bir dilci olması gerekse de barındırdığı konu ve örnekler açısından zengin bir içeriğe sahip olması nedeniyle Harîrî'nin "*Durretu'l-gavvâs fi evhâmi'l-havâs*" adlı eserinin özgün bir yeri vardır. Çalışmanın odak noktası olan *Durre*, içerik olarak fıkıh, hadis ve gramer gibi dönemin yaygın bilim dallarından

kesitler barındırmaktadır. Hedef kitle olarak edebiyatçıları ve edebî eserlerdeki havâsa ait hataları seçtiğini dile getirmekle beraber toplumun tüm kesimlerinin hatalı kullanımlarını ele almıştır. Dil açısından yanlış kullanımların tüm çeşitlerine örnekler vermiş imlâ hatalarını da lahn kapsamında ele almıştır. Derlediği birçok örnek önceki eserlerde bulunmakla birlikte *Durre*'de Harîrî'ye özgü örnekler de bulunmaktadır.

Durre'de metot olarak bilgilerin diziminde herhangi bir sistem takip edilmediği gibi ele alınan örnekler de herhangi bir tasnife tabi tutulmamıştır. Harîrî, kullanımların kabul veya reddinde lehçelerin farklılığını, kelimelerin anlam genişlemesine uğramasını, mecâzın hakikate dönüşmesini, yeni kavram ve anlamların ortaya çıkışını kısacası dilin canlılık boyutunu gözardı etmiş, ölçüt olarak sadece Kur'ân, hadis, şiir ve edebiyatçıların kullanımlarını baz almıştır. İddialarını temellendirmede de edebî metinlerdeki kullanımları ve mensubu olduğu Basra ekolünün gramer görüşlerini esas almıştır. Bu yüzden de birçok kullanımın lahn olduğuna dair iddiası eleştirilmiştir.

Havâsın hatalarını ele alacağını açıkça belirtmesine rağmen 'avamın hatalarını da ele almıştır. Hatalı kullanımların kabul edilebilirliğine dair bir derecelendirme bildirecek terimler kullanmamıştır. Çoğunlukla sadece yaygın ve kurallara uygun olan kullanımları benimsemiş, diğer kullanım türlerini hatalı kullanım olarak kabul etmiştir. Cümle yapısında, kelimelerin fonetiğinde, harflerin kullanımında, fiillerin anlamlarında ve kalıp şekillerinde yapılan hatalı kullanımların tüm türlerine dair örnekleri derlemiştir. *Durre*'de ele alınan örnekler ışığında Harîrî dönemine gelindiğinde edebî çevrede dahi dilin ince meselelerinde oluşan cehalet neticesinde hatalı kullanımların arttığını ve bu yüzden de dilciler arasında lahn eserlerine olan ilginin yoğunlaştığını söylemek mümkündür.

Durre ve diğer lahn eserlerinin öneri ve metotlarından yola çıkarak dilin korunması için yapılması gerekenleri şöyle özetlemek mümkündür:

Başta eğitimciler olmak üzere eğitim kurumlarının tüm fertlerini fasîh Arapçayı günlük yaşamda kullanıma teşvik etmek gerekir. Özellikle öğretmenlerin öğrencilerle fasîh Arapça dışında konuşmaması ve bu konuda velilerden de gerekli destek sağlanarak öğrencinin evde de fasih dili kullanması sağlanmalıdır. Eğitimde

metin seçiminde klasik eserlere de yer vererek öğrencilerin fasîh kelimelere aşina olmaları sağlanmalıdır.

Öğrenciler arasında teşvik amaçlı fasîh dille şiir, deneme, hikâye, roman yazımında yarışmalar düzenlenmeli ve bu yarışmalar yaygınlaştırılarak özendirilmelidir. Dereceye giren öğrencilerin yazıları da yayın organlarında neşredilmelidir. Resmî kurumlardaki yazışmalara ehemmiyyet verilmeli eskiden olduğu gibi yazışmalar edebî bir forma sokulmalıdır. Özellikle devlet dairelerinin yazı işlerinde çalışan personelin yazı sanatını anlatan İbn Kuteybe'nin *Edebu'l-kâtib* tarzı klasik eserlerden haberdar olmaları sağlanmalıdır.

İletişimin en önemli unsuru olan yazılı ve görsel medyanın dili kurallarına uygun kullanmaya teşvik edilmeli, uymayanlara yaptırım uygulanmalıdır. Ayrıca panolardaki ilan ve reklamlarda, ticarî merkezlerin isimlerinde Arapça zorunlu hale getirilmeli ve dizi, film ve yarışma programlarında Arapçanın kurallara uygun kullanılması zorunlu kılınmalıdır. Klasik deyim ve kelimelere ağırlık verilerek fasîh Arapçanın toplumda yaygınlaşması desteklenmelidir. Yeni kavramlara Arap dilinin mantığı çerçevesinde hızlı bir şekilde Arapça karşılıklar bulunmalı ve toplumun zihninde yer edinmesi için medyada hızla ve defaatle yayınlanmalıdır.

Arapçanın korunması gerekliliği eğitimci veya dilbilimcilere bırakılmamalı her daldan eğitimcilerin ortak arzusuna dönüştürülmelidir. Dil bilincinin oluşması ve toplumun duyarlılığının artırılması için seminer, konferans ve bilgi şöenlerine ağırlık verilmelidir. Ayrıca fasîh Arapça özenilir hale getirilmeli ve ekonomik olarak da teşvik edilmeli ve dili korumakla görevli kurumlara yaptırım imkânı veren kanunlar çıkarılmalıdır.

KAYNAKÇA

- el-‘ABBÛD, Nâvi‘ Tevfik, ‘Abdulhamîd, “Abbasiler Döneminde Bağdat Dışındaki Irak Medreseleri”, (çev.), Eyyüp Tanrıverdi, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, Yıl, 4, Sayı 7, Mart 2006, ss.79-108.
- ‘ABDULMEHDÎ, ‘Abdulcelîl Hasen, **el-Medâris fî Beyti’l-makdis fi’l-‘asreyn el-Eyyûbî ve’l-Memlûkî**, Mektebetu’l-Aksâ, Ürdün 1980.
- ‘ABDUTTEVVÂB, Ramazan, **Lahnu’l-‘âmme ve’t-tatavvuru’l-lugavî**, Mektebetu Zehrâ eş-şark, Kahire 2000.
- AYOUB, Georgine “Lahn” **Encyclopedia of Arabic Language And Lisguistics**.
- ‘ADNÂNÎ, Muhammed, **Mu‘cemu’l-ahtâi’s-şâi’a**, Mektebetu Lübnan nâşirûn, Beyrut 2008.
- AKBAYIR, Sıddık, **Dil ve Diksiyon: Yazılı ve Sözlü Anlatım Bozuklukları**, Akçağ Basım Yayım Pazarlama, Ankara 2003.
- AKÇAY, Mustafa -Ömer Türker, “Sekûnî” **DİA**, İstanbul 2009, c.36, s.336.
- AKSAN, Doğan, **Her Yönüyle Dil**, TDK Yayınları, Ankara 2009.
- AKSOY, Ömer Asım, **Dil Yanlıları, (900 Sözün Eleştirisi)** TDK Yayınları, Ankara 1980.
- ALGÛL, Hüseyin, **İslam Tarihi**, Gonca Yayınevi, İstanbul 1991.
- ALTIKULAÇ, Tayyar, “Şehrezûrî, Mübârek b. Hasen”, **DİA**, İstanbul 2010, c.38, ss.466-467.
- el-ÂLÛSÎ, ‘Âdil, **el-Hattu’l-‘Arabî; neş’etuhu ve tatavvuruh**, Mektebetu’d-dâri’l-‘Arabiyyeti li’l-kitâb, Kâhire 2008.
- el-ÂLÛSÎ, Şihâbuddîn Mahmûd b. ‘Abdillâh b. Mahmûd el-Huseynî, **Keşfu’t-turre ‘ani’l-gurra fî şerhi Durreti’l-gavvâs**, Dimaşk 1884.
- el-ÂMÎDÎ, Seyfuddîn Ebu’l-Hasen ‘Alî b. Muhammed, **el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm**, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2008.

- el-ÂMİDÎ, Ebu'l-Kâsım el-Hasen b. Bişr, **el-Mu'telif ve'l-muhtelif fî esmâi's-şu'arâ**, (thk.), Grenko, Dâru'l-cîl, Beyrut 1991.
- el-'ASKERÎ, Ebû Hilâl, **Cemheretu'l-emsâl**, I-II, Dâru'l-fikr, Beyrut ts.
- el-AŞKAR, Muhammed Suleyman 'Abdullâh, **Mu'cemu 'ulûmi'l-lugati'l-'Arabiyye**, Muessesetu'r-risâle, Beyrut 2001.
- ÂŞIK, Nevzat, 'Hicrî IV. Asırdan Sonra Makâmât Yazanlar', **'DEÜİFD'** Sayı 2, Yıl 1985, ss.55-74.
-, "Bedüzzaman el-Hemedânî", **DİA**, İstanbul 1992, c.5, ss.328-329.
- ATTÂR, Ahmed 'Abdulgafûr, **Mukaddimetu's-Sihâh**, Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, Beyrut 1984.
- AYDINLI, Abdullah, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, MÜİFV. Yayınları, İstanbul 2009.
- el-'AYNÎ, Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed, **'Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî**, I-XXV, Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arabiyyi, Beyrut ts.
- AYYILDIZ, Erol, "Makâme", **DİA**, İstanbul 2003, c.27, s. 417.
- el-BAĞDÂDÎ, 'Abdulkâdir b. 'Umer, **Hizânetu'l-edeb ve lubbu lubâbi lisâni'l-'Arab**, I-XIII, (thk.), 'Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mektebetu'l-hâncî, Kahire 1997.
- BAKIR, Abdulhâlik, "Basra", **DİA**, İstanbul 1992, c.5, ss.108-111.
- BAKIRCI, Selami, Kenan Demirayak, **Arap Dili Grameri Tarihi**, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 2001.
- el-BÂKÛLÎ, Ebu'l-Hasen 'Alî b. Huseyn el-İsfehânî, **Mâ telhanu fîhi'l-'âmme**, (thk.), Muhammed Ahmed ed-Dâllî, Mecelletu Mecma'î'l-lugati'l-'Arabiyye, Dimeşk ts.
- BA'LEBEKKÎ, Remzî, **el-Kitâbetu'l-'Arabiyye ve's-Sâmiyye**, Dâru'l-'ilm li'l-Melâyîn, Beyrut 1981.
- BAUER, Susan Wise, **Dünya Tarihi**, I-III, (çev.) Mihriban Doğan, Say Yayınları, İstanbul 2014.
-, **Ortaçağ Dünyası (Roma İmparatoru Büyük Constatinus'un Hristiyanlığı Kabul Etmesinden 1. Haçlı Seferi'ne)**, (çev.), Mehmet Moralı, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2014.
- BAYRAV, Süheyla, **Filolojinin Oluşumu**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1975.
-, **Yapısal Dilbilimi**, Matbaa 70, İstanbul 1998.

- BEKSAC, A. Engin, “Emevîler” (Medeniyet Tarihi/Sanat), **DİA**, İstanbul 1995, c.11, ss.104-108.
- el-BEKRÎ, Ebû ‘Ubeyde ‘Abdullâh b. ‘Abdul‘azîz b. Muhammed el-Endelûsî, **Mu‘cemu mâ ustu‘cime min esmâ’l-bilâdi ve’l-mevâdi**, I-IV, ‘Âlemi’l-kutub, Beyrut 1981.
- el-BERDE‘Î, Sa‘dullâh, **Hadâiku’d-dekâik ‘alâ metni’l-Enmûzec**, Salah Bilici Kitabevi Yayınları, İstanbul ts.
- BERGSTRASSER, Gotthelf, **Sami Dilleri Tarihi**, (haz.), Hulusi Kılıç, Eyyüp Tanrıverdi, Anka Yayınları, İstanbul 2006.
- el-BERKÎTÎ, es-Seyyid Muhammed ‘Amîm el-İhsân el-Muceddidî, **et-Ta‘rîfâtul-fikhiyye**, Dâru’l-Kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut 2003.
- el-BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. ‘Alî b. Musâ el-Husrevcirdî el-Horâsânî, **es-Sunenu’l-kubrâ**, I-XI, (thk.) Muhammed ‘Abdulkâdir ‘Atâ, Daru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut 2003.
- el-BEYZÂVÎ, Nâsiruddîn Ebû Sa‘îd ‘Abdullâh b. ‘Umer b. Muhammed eş-Şîrâzî, **Tefsîru’l-Beyzâvî**, I-II, Dâru’l-Kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut 2003.
- BİRİŞİK, Abdülhamit, “Kur’ân”, **DİA**, İstanbul 2002, c.26, ss.401-404.
- BOLELLÎ, Nusrettin, “Nahivde Hadislerle İstişhad Meselesi”, **MÜİFD**, Sayı 5-6, yıl 1987-1988, İstanbul 1993, ss.164-175.
- BOUAMRANE, Chikh, **İslâm Tarihinde Eğitim-Öğretim Kurumları**, (çev.), Nesimi Yazıcı, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/774/9888.pdf> Erişim tarihi, 21.03.2016.
- BROCKELMANN, Carl, **Târîhu’l-edebi’l-‘Arabiyyi**, I-VII, (çev.), ‘Abdulhalîm en-Neccâr v.dğr., Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmiyye, Kahire, 2005.
- el-BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmâ‘îl, **Sahîhu’l-Buhârî**, I-IX, (thk.), Muhammed Zuheyr b. Nâsir, Dâru tavki’n-necât, Beyrut ts.
- BURSALI, Mehmet Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, I-III, Bizimbüro Basımevi, (Matba‘a-i ‘âmire) İstanbul 1333.
- el-CÂHİZ, Ebû ‘Usmân ‘Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî, **el-Beyân ve’t-tebyîn**, I-IV, (thk.), ‘Abdusselam Muhammed Hârûn, Dâru’l-cîl, Beyrut, ts.
- CÂMÎ, Ebu’l-Berekât Nureddîn ‘Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed, **el-Fevâidu’z-Ziyâiyye**, y.y., ts.
- CEVÂLİKÎ, Ebû Mansûr Mevhub b. Ahmed b. Muhammed, **Tekmiletu mâ tagletu fihî’l-‘âmme** (*Durretu’l-gavvâs; şerhuhâ ve havâşîhâ* içinde) Dâru’l-cîl, Beyrut, Mektebetu’t-turâs, Kahire 1996.

-, **el-Mu‘arrab**, (thk.), ‘Abdurrahîm, Dâru’l-kalem, Dimaşk 1990.
- eI-CEVHERÎ, Ebû Nasr İsmâ‘îl b. Hammâd el-Fârâbî, **es-Sihâh tâcu’l-luga**, I-VI, (thk.), Ahmed ‘Abdulgafûr ‘Attâr, Dâru’l-‘ilm li’l-melâyîn, Beyrut 1987.
- eI-CEZERÎ, Ebu’l-Feth Ziyâuddîn Nasrullâh b. Muhammed eş-Şeybânî, **el-Meselu’s-sâir fî edebi’l-kâtib ve’s-şâ‘ir**, I-II, (thk.), Muhammed Muhyiddîn ‘Abdulhamid, el-Mektebetu’l-‘asriyye, Beyrut 1995.
- CRYSTAL, David, **Dillerin Katli**, (çev.), Gökhan Cansız, Profil Yayıncılık, İstanbul 2007.
- eI-CURCÂNÎ, Ebu’l-Hasen ‘Alî b. Muhammed b. ‘Alî es-Seyyid eş-Şerîf, **et-Ta‘rîfât**, (thk.), Muhammed ‘Abdurrahman el-Mar‘aşlî, Dâru’n-Nefâis, Beyrut 2003.
- ÇELEBÎ, Ahmed, **İslamda Eğitim-Öğretim Tarihi**, (çev.), Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul 2013.
- ÇELEBÎ, Kâtib, **Keşfu’z-zunûn ‘an esâmi’l-kutubi ve’l-funûn**, I-IV, (haz.) Şerefettin Yaltkaya, Rifat Bilge, Meb. Basımevi, İstanbul 1971.
- ÇELEBÎ, Muharrem, “Cevâlîkî”, **DİA**, İstanbul 1993, c.7, ss.438-439.
- ÇETİN, Abdurrahman, **Kur’an Okuma Esasları**, Emin Yayınları, Bursa 2008.
- ÇETİN, Nihad M., **Eski Arap Şiiri**, Kapı Yayınları, İstanbul 2011.
-, “Arap” (Yazı, Dil, Edebiyat), **DİA**, İstanbul 1991, c.3, ss.276-309.
- ÇETİŞLİ, İsmail, **Batı Edebiyatında Edebî Akımlar**, Akçağ Yayıncılık, Ankara 2009.
- DAKUKÎ, İbrâhîm “İrak” (Medeniyet), **DİA**, İstanbul 1999, c.19, ss.103-108.
- DAYF, Şevkî, **el-Belâgatı Tatavvurun ve Târîhun**, Dâru’l-meârif, ts.
- DEMİRAYAK, Kenan, **Arap Edebiyatı Tarihi** (Cahiliye dönemi), Fenomen Yayınları, Erzurum 2012.
- DEMİRKENT, Işın “Haçlılar”, **DİA**, İstanbul 1996, c.14, ss.525-546.
- DEVELÎ, Hayatî “Kemalpaşazade ve Ebûsuûd’un Galatât Defterleri”, **İlmî Araştırmalar Dergisi**, sayı 4, İstanbul 1997, ss.99-125.
- DÎZÎRE, Sekkâl, **Neş’etu’l-me‘âcimi’l-‘Arabiyye ve tatavvuruhâ**, Dâru’s-sidâketi’l-‘Arabiyye, Beyrut 1995.
- DURMUŞ, İsmail, “İstişad”, **DİA**, İstanbul 2001, c.23, ss.396-397.
-, “Mesel”, **DİA**, İstanbul 2004, c.29, ss.293-297.

EBHERÎ, **İsâgocî**, y.y., ts.

EBU'L-BEKÂ, el-Kefevî, **Kulliyyât**, (thk.), Adnan Dervîş Muhammed el-Mısırî, Muessesetu'r-risâle, Beyrut ts.

EBU'L-VEFÂ, Nasr b. Yûnus el-Vefâ el-Hûrînî el-Ahmedî el-Ezherî, **el-Metâlibu'n-nasriyye li'l-metâbi'i'l-Misriyye fi'l-usûli'l-hattiyye**, (thk.), Taha 'Abdulgaksûd, Mektebetu's-sunne, Kahire 2005.

EMÎN, Ahmed, **Duha'l-İslâm**, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut ts.

el-ENBÂRÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Kâsım b. Muhammed b. Beşşâr b. Hasen **Kitâbu'l-ezdâd**, (thk.), Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, el-Mektebetu'l-'asriyye, Beyrut 1987.

el-ENBÂRÎ, Ebu'l-Berekât Kemâluddîn 'Abdurrahmân b. Muhammed, **el-İnsâf fi mesâili'l-hilâf beyne'n-nahviyyîn**, I-II, el-Mektebetu'l-'asriyye, Beyrut 2003.

....., **Nuzhetu'l-elibbâ fi tabakâti'l-udebâ**, (thk.), Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim, Dâru'l-fikri'l-'Arabiyyi, Kahire 1998.

el-ELBÂNÎ, Muhammed Nâsiruddîn, **Silsiletu'l-ehâdîsi'd-da'ife ve'l-mevdû'a**, I-XIV, Dâru'l-Me'ârif, Riyad 1992.

ER, Rahmi **Bediuzzamân el-Hemedânî ve Makameleri**, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1994.

ERGÜVEN, Şahabettin, **Celâleddin es-Suyutî ve Galatâtu'l-'avâm'**, (Basılmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 1998.

....., "Arap Dilinde Lahnın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri", **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, cilt: 6, sayı: 11, yıl 2007/1, ss.155-183.

el-EZDÎ, 'Alî b. Hasen el-Hunâî, **el-Muntahab min garîbi kelâmi'l-'Arab**, I-II, Muhammed Ahmed el-'Umerî, Câmî'atu Umîi'l-kurâ, Mekke 1989.

el-EZHERÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî, **Tehzîbu'l-luga**, I-VIII, (thk.), Muhammed 'Avde, Dâru ihyai't-turâsi'l-'Arabiyyi, Beyrut 2001.

el-FÂHÛRÎ, Hannâ **el-Câmî' fi târîhi'l-edebi'l-'Arabiyyi**, I-II, Dâru'l-Cîl, Beyrut 2005.

FAYDA, Mustafa, "Cahiliye", **DİA**, İstanbul 1993, c.7, ss.17-19.

el-FERÂHÎDÎ, Ebû 'Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed, **Kitâbu'l-'ayn**, I-VIII, (thk.), Mehdi el-Mahzûmî, Dâru ve mektebetu'l-hilâl, y.y., ts.

el-FÎRÛZÂBÂDÎ, Mecduddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb, **el-Kâmûsu'l-muhît**, (thk.) Muhammed Na'îm el-'Araksûsî, Muessesetu'r-risâle, Beyrut 2005.

FUÂD HANNÂ, et-Tarezî, **el-İstikâk**, Mektebetu Lübnân nâşirûn, Beyrut 2005.

GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Huccetu'l-İslâm Muhammed b. Muhammed, **el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl**, (thk.), Muhammed Suleymân el-Eşkar, Muessesetu'r-risâle, Dımaşk 2012.

GOLDZİHER, Ignace, **Klasik Arap Literatürü**, (çev.), Rahmi Er, Azmi Yüksel, İmaj Yayıncılık, Ankara 1993.

....., "Arap Dili Mektepleri", (çev.), Süleyman Tülücü, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Tetkik Dergisi**, yıl 1990, sayı, 9. s. 329-344.

GÜLEÇ, İsa, **Dil ve Anlatım Bozuklukları**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014.

GÜLLE, Sıtkı **"Harîrî: Hayatı, Arap Dil ve Edebiyatına Dair Çalışmaları"** (Basılmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 1995.

....., "Arap Edebiyatında Makâme ve Harîrî'nin Osmanlı Medreseleri'nde Yüksek Arapça Öğretimi Çerçevesinde Okutulan el-Makâmât'ı", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı 2, İstanbul 2000, ss.179-201.

GÜNALTAY, M. Şemsettin, **Antik Felsefenin İslam Dünyasına Girişi**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001.

HACİMÜFTÜOĞLU, Nasrullah "Abdulkahir el-Curcânî", **DİA**, İstanbul 1988, c.1, ss.247-248.

el-HAFÂCÎ, Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. 'Umer, **Hâşiyetu's-Şihâb 'ala'l-Beyzâvî**, I-VIII, Dâru sâdır, Beyrut ts.

....., **Durretu'l-gavvâs şerhuhâ ve hevâşihâ**, (thk.), 'Abdulhafız Farağlı, 'Alî el-Karanî, Dâru'l-cil, Beyrut 1996.

....., **Şifâu'l-galîl fî mâ fî kelami'l-'Arab mine'd-dehîl**, el-Matba'atu'l-vehebiyye, y.y., ts.

HAFÎD EFENDÎ, Mehmed, **ed-Dureru'l-muntahabâtu'l-mensûre fî islâhi galati'l-meşhûre**, Dâru't-tibâa, İstanbul 1221.

el-HADREMÎ, Muhammed b. 'Umer Bahrek, **Tuhfetu'l-ahbâb ve turfetu'l-eshâb**, y.y., ts.

el-HÂKİM en-NÎSÂBÛRÎ, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdillâh b. Muhammed, **el-Mustedrek 'ala's-Sahîhayn**, I-IV, (thk.) Mustafâ 'Abdulkadir Atâ, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut 1411.

el-HAMEVÎ, Yâkût Şihâbuddîn Ebû ‘Abdillâh, **Mu‘cemu’l-Udebâ**, I-VII, Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut 1991.

....., **Mu‘cemu’l-buldân**, I-V, Dâru ihyâi’t-turâsi’l-‘Arabî, Beyrut 1979.

HAMÎDULLÂH, Muhammed, **Kur’ân-ı Kerîm Tarihi**, (çev.), Abdulaziz Hatip, Mahmut Kanık, Beyan Yayınları, İstanbul 2000.

el-HARÎRÎ, el-Kâsım b. ‘Alî b. Muhammed b. ‘Usmân, **Durretu’l-gavvâs fî evhâmi’l-havâs**, (thk.), Beşşâr Bekkûr, Dâru’s-sekâfeti ve’t-turâs, Dımaşk 2002.

....., **el-Makâmât**, Dâru sâdır, Beyrut 1980.

....., **Şerhu Mulhati’l-i‘râb**, (thk.), Fâiz Fâris, Dâru’l-emel, Ürdün 1991.

el- HATTÂBÎ, Ebû Suleymân Hamd Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Bustî, **İslâhu galati’l-muhaddisîn**, (thk.), Hatim Salih Dâmin, Muessetu’r-risâle Beyrut 1985.

HERODOTOS, **Herodot Tarihi**, (çev.), Muntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.

el-HÛLÎ, Emîn, **Arap-İslam Kültüründe Yeni Yaklaşımlar**, (çev.), Emrullah İşler, Mehmet Hakkı Suçin, Kitâbiyat, Ankara 2006.

el-HÛLÎ, Hâlid ‘Abdurrahmân, **el-Ahtâu’l-lugaviyye eş-şâi‘a fî’s-sihâfeti’l-‘Arabiyye**, ed-Dâru’z-zehebî, Kahire ts.

el-HÛRÎNÎ, Ebu’l-Vefâ Nasr b. Nasr Yûnus el-Vefâi el-Ahmedî el-Ezherî, **el-Metâlibu’n-Nasriyye li’l-metâbi’i’l-Mısriyye fî’l-usûli’l-hattıyye**, (thk.), Taha ‘Abdulgaksûd, Mektebetus’sunne, Kahire 2005.

İBN ‘ABDİRABBÎH, Ebû ‘Umer Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed, **el-‘İkdu’l-ferîd**, I-VIII, Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut 1984.

İBN ‘AKÎL, Ebû Muhammed Bahâuddîn ‘Abdullâh b. ‘Abdirrahmân b. ‘Abdillâh el-Hemedânî, **Şerhu İbn ‘Akîl**, I-IV, (thk.), Muhammed Muhyiddîn, Dâru’t-turâs, Kahire 1980.

İBN ‘ÂŞÛR, Ebû ‘Abdillâh Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed eş-Şâzelî b. ‘Abdilkâdir b. Muhammed, **et-Tahrîr ve’t-tenvîr**, I-XXX, Muessesetu’t-târîh, Beyrut ts.

İBN BERRÎ, Ebû Muhammed ‘Abdullâh b. Berrî b. ‘Abdilcebbâr el-Makdisî el-Mısırî, **Hâşiyetu ‘Abdillâh b. Berrî**, (*Durretu’l-gavvâs şerhuâ ve hevâşihâ* içinde), (thk.), ‘Abdulhafîz Farağlî, ‘Alî el-Karanî, Dâru’l-cîl, Beyrut 1996.

İBN CİNNÎ, Ebu’l-Feth ‘Usmân, **el-Hasâ’is**, I-III, (thk.), Muhammed ‘Alî en-Neccâr, Dâru’l-kitâbi’l-‘Arabiyyi, Beyrut ts.

-, **Sirru sinâ'ati'l-i'râb**, I-II, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 2000.
- İBN DUREYD, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen, **Cemheretu'l-luga**, I-III, Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, Beyrut 1987.
-, **el-İştikâk**, (thk.), 'Abdusselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-cîl, Beyrut 1991.
- İBN FÂRİS, Ebu'l-Huseyn, Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ, **es-Sâhibî fî fikhi'l-luga ve suneni'l-'Arab fî kelâmihâ**, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1997.
-, **Mu'cemu mekâyisi'l-luga**, I-VI, Dâru'l-fıkr, Beyrut 1998.
- İBN HACER, Ahmed Şihâbuddîn el-Heytemî, el-Mekkî, **el-Fetâva'l-hadîsiyye lî İbn Hacer el-Heytemî**, Dâru'l-ma'rife, Beyrut ts.
- İBN HALDÛN, 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Haldûn, **Mukaddimetu İbn Haldûn**, (I-II), (thk.), 'Abdullâh Muhammed ed-Dervîş, Daru ya'rub, Dimaşk 2004.
- İBN HALLİKÂN, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed, **Vefeyâtu'l-A'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân**, I-VII, (thk.), İhsân 'Abbâs, Dâru sâdır, Beyrut 1994.
- İBN HAZM, Ebû Muhammed 'Alî, **el-İhkâm fî usuli'l-ahkâm**, I-VIII, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1980.
- İBN HİŞAM, Ebû Muhammed Cemâluddîn 'Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. 'Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî, **Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyeti İbn Mâlik**, I-IV, Muhammed el-Bekâ'î (Thk.), Dâru'l-fıkr li't-tibâ'ati ve'n-neşr, y.y., ts.
-, **Muğni'l-lebîb**, (thk.), Mâzin el-Mubârek, Muhammed 'Alî Hamdullâh, Dâru'l-fıkr, Dimaşk 1985.
-, **Şerhu Şuzûri'z-zeheb**, (thk.), Hannâ el-Fâhûrî, Dâru'l-cîl, Beyrut 1988.
- İBN KESÎR, Ebu'l-Fidâ' İmâduddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn 'Umer b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfî, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, I-XII, Dâru'l-hadîs, 1992.
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim ed-Dîneverî, **Edebu'l-kâtib**, (thk.), Muhammed ed-Dâllî, Muessesetu'r-risâle, Dimaşk, ts.
- İBN MÂLİK, Ebû 'Abdillâh Cemâluddîn Muhammed b. 'Abdillâh et-Tâî el-Endelûsî el-Ceyyânî, **Şerhu's-Şâfiye el-kâfiye**, I-II, (thk.), 'Alî Muhammed Muavvid, 'Âdil Ahmed, Daru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 2000.
-, **Şerhu't-Teshîl**, I-III, (thk.), Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ Tarık Fethî, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 2001.
-, **el-Elfiyye**

İBN MANZÛR, Cemâluddîn Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem, **Lisânu'l-'Arab**, I-XVIII, Dâru Sâdır, Beyrut ts.

....., **Tehzîbu'l-havâs**, (thk.), Ahmed Tâhâ Vehbe, Dâru'n-neşr li'l-câmi'ât, Kahire 2011.

İBN MEKKÎ, Ebû Hafs 'Umer b. Halef es-Sıkkî el-Himyerî, **Teskîfu'l-lisân ve telkîhu'l-cinân**, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1990.

İBN SİKKÎT, Ebû Yusuf Yakûb b. İshâk, **İslâhu'l-mantık**, (thk.), Ahmed Muhammed Şakir, 'Abdusselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-Me'ârif, Kahire ts.

İBN SÎDE, Ebu'l-Hasen 'Alî b. İsmâîl ed-Darîrî, **el-Muhassas**, I-V, Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arabiyyi, Beyrut 1996.

....., **el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam**, I-XI, (thk.), 'Abdulhamîd Hendâvî Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 2000.

İBN TEYMİYYE, Takiyyuddîn Ebu'l-'Abbâs, Ahmed b. 'Abdilhalîm el-Harrânî, **Mecmû'u'l-fetâvâ**, I-XXXV, (thk.), Enver el-Bâz, 'Âmir el-Cezzâr, Dâru'l-vefâ', Kâhire 2005.

İBNU'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Cemâluddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, **Takvîmu'l-lisân**, (thk.), 'Abdulazîz Matar, Dâru'l-me'ârif, Kahire 1966.

İBNU'L-ESÎR, Ebu'l-Hasen İzzeddin 'Alî b. Muhammed b. 'Abdulkerîm, **el-Kâmil fi't-târîh**, I-XIII, Dâru Sâdır, Beyrut 2009.

İBNU'L-ESÎR, Mecdudî el-Mubârek b. Esîruddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, **en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser**, I-V, (thk.), Tâhir Ahmed ez-Zâvî, el-Mektebetu'l-'ilmiyye, Beyrut 1979.

İBNU'L-HÂCİB, Ebû Amr Cemâluddîn 'Usmân b. 'Umer b. Ebî Bekr, **Muhtasaru Muntehe's-su'l ve'l-emel fî 'ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel**, I-II, (thk.), Nezâr Hamâdû, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2006.

İBNU'L-'İBRÎ, Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Yuhannâ Mâr Grigoriy b. Tâciddîn Ehrûn (Hârûn-Aron) el-Malatî, **Târîhu muhtasari'd-duvel**, (thk.), Anton Salhânî, Dâru's-şark, Beyrut 1992.

İBNU'L-'İMÂD, Ebu'l-Felâh 'Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî, **Şezerâtu'z-zeheb fî ahhâri men zeheb**, I-XI, (thk.), Mahmûd el-Arnâ'ûtî, Dâru İbn Kesîr, Dimaşk 1986.

İBNU'S-SERRÂC, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî, **Risâletu'l-iştikâk**, (thk.), Muhammed 'Alî Dervîş, Mustafa el-Haderî, y.y., ts.

İBN 'USFÛR, el-İşbîlî Ebu'l-Hasen 'Alî b. Mu'min b. Muhammed, **el-Mumti' fi't-tasrîf**, (thk.), Fahrudî Kabave, Dâru'l-afaki'l-cedîd, Beyrut 1979.

....., **el-Mukarrib ve ma'ahu musulu'l-Mukarrib**, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1998.

İBNU'T-TEMÎN, Muhammed 'Abdullâh, **el-Lahnu'l-lugavî ve âsâruhû fi'l-fıkhi ve'l-luga**, Dubai Vakıflar Genel Müdürlüğü Araştırma Merkezi Yayınları, II. Baskı, Dubai 2012.

İBN YA'ÎŞ, Ebu'l-Bekâ Muvaffakuddîn Ya'îş b. 'Alî, **Şerhu'l-Mufasssal**, I-VI, (thk.), İmîl Bedî' Ya'kûb, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 2001.

İBN ZAFER, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Muhammed Abdillâh b. Muhammed es-Sıkkî el-Mekkî, **Hâşiyetu İbn Zafer**, (*Durretu'l-gavvâs şerhuhâ ve hevâşihâ* içinde)

İMER, Kâmile, Ahmet Kocaman, A. Sumru Özsoy, **Dilbilim Sözlüğü**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2011.

el-İSBEHÂNÎ, Hamza b. Hasen, **et-Tenbîh 'alâ hudûsi't-tashîf**, Dârû sâdır, Beyrut 1992.

el-İSFEHÂNÎ, Ebu'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed er-Râgib, **Muhâderâtu'l-udebâ ve muhâverâtu's-su'arâ**, I-II, Şeriketu Dâri'l-Erkam, Beyrut 2000.

İŞRÂKE, Nureddîn es-Sâfî Muhammed, **Kadiyyetu'l-lahni fi'l-lugati'l-'Arabiyye hattâ nihayeti'l-karni'r-râbi' el-hicrî**, (Basılmamış yüksek lisans tezi, Câmî'atu Hartûm), Sudan 1997.

KAÇALIN, Mustafa S., 'Galat' **DİA**, İstanbul 1996. c.13, ss.300-303.

el-KALKAŞENDÎ, Ahmed b. 'Alî, **Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ**, I-XV, Daru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1987.

KANDEMİR, M. Yaşar "Lahn", (Hadis) **DİA**, İstanbul 2003, c.27, ss.56-56.

KARAARSLAN, Nasuhi Ünal, "İbnü's-Sikkî, **DİA**, İstanbul 2000, c.21, ss.210-211.

....., "İslâhu'l-mantık" **DİA**, İstanbul 1999, c.19, s. 194.

KARACABEY, Salih, "Hattâbi" **DİA**, İstanbul 1997, c.16, ss.489-491.

KARADAVUT, Ahmet, Arap Dilinde Lahn'ın Doğuşu, **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı 7, yıl 1997, ss. 325-350.

KAYA, Mahmut, "Dâru'l-hikme", **DİA**, İstanbul 1993, c.8, ss.537-538.

el-KAYREVÂNÎ, Ebû İshâk İbrâhîm b. 'Alî, **Zehru'l-âdâb ve semeru'l-elbâb**, I-IV, Dâru'l-cîl, ts.

KAZICI, Ziya, **Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1995.

KEMAL-PAŞAZÂDE, İbn Kemâl Ahmed Şemsuddîn, **et-Tenbîh ‘alâ galatî’l-câhili ve’n-nebîh**, (thk.), ‘Abdulkâdir el-Magribî, Daru’l-Muktebes, Beyrut 2014.

KEHHÂLE, ‘Umer Rıdâ, **Mu’cemu’l-muellifîn**, I-XV, Dâru İhyâi’t-turâsi’l-Arabiyyi, Beyrut 1957.

el-KİFTÎ, Cemâluddîn Ebu’l-Hasen ‘Alî b. Yûsuf, **İnbâhu’r-ruvât ‘alâ enbâi’n-nuhât**, I-IV, el-Mektebetu’l-‘asriyye, Beyrut 2003.

KILIÇ, Hulusi, “Harîrî”, **DİA**, İstanbul 1997, c.16, ss.191-192.

....., “İştikâk”, **DİA**, İstanbul 2001, c.23, ss.439,440.

....., “Belâgat”, **DİA**, İstanbul 1992, c.5, ss.380-383.

KIRAN, Zeynel, Ayşe (Eziler) Kıran, **Dilbilime Giriş**, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2010.

el-KİNNEVCÎ, Muhammed Sıddîk Hasenhân, **el-Bulga fî usûli’l-luga**, (thk.), Nezîr Muhammed Mektebî, Dârul-beşâiri’l-İslâmiyye, Beyrut 1988.

....., **Ebcedu’l-‘ulûm**, I-III, (thk.), Ahmed Şemsuddîn, Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut 1999.

el-KİRMÂNÎ, Muhammed b. Yûsuf b. ‘Alî Şemsuddîn, **el-Kevâkibu’d-derârî fî şerhi Sahîhi’l-Buhârî**, I-XXV, Dâru İhyâi’t-turâsi’l-‘Arabî, Beyrut 1981.

el-KİSÂÎ, Ebu’l-Hasen ‘Alî b. Hamza b. ‘Abdillâh el-Kisâi el-Kûfî, **Mâ telhanu fîhi’l-‘âmme**, (thk.), Ramazân ‘Abduttevvâb Mektebetu’l-hancî, Kahire 1982.

el-KONSTANTÎNÎ, ‘Alî b. Bâlî, **Hayru’l-keâm fî’t-takassî ‘an ağılâtî’l-‘avâm**, (thk.), Hâtim sâlih ed-dâmin, ‘Âlemu’l-kutub, Beyrut 1987.

KÖSE, Saffet “İbn Mekkî” **DİA**, İstanbul 1999, c.20, ss.174-175.

KULA, Onur Bilge, **Dil Felsefesi ve Edebiyat**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

KÜÇÜKKALAY, Hüseyin, **Kur’ân Dili Arapça**, Denizkuşları Matbaası, Konya 1969.

el-LAHMÎ, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Hişâm es-Sebtî, **el-Medhal ilâ takvîmi’l- lisân**, (thk.), Hatim Salih ed-Dâmin, Dâru’l-beşşâreti’l-İslâmiyye, Beyrut 2003.

MA‘N, Muştâk Abbâs, **el-Mu‘cemu’l-mufasssal fî fıkhi’l-Luga**, Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut 2001.

MARGOLİOUTH, David Samuel, “Harîrî”, **İA.**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1977. c.5, ss.237-239.

MA‘TÛK, Reşâd ‘Abbâs, **el-Hayâtu’l-‘ilmiyye fi’l-‘Irâk hilâle’l-‘asri’l-Buveyhiyye**, (Basılmamış doktora tezi, Câmi‘atu Ummi’l-Kurâ), Mekke 1990.

MECME‘U’L-LUGATİ’L-‘ARABİYYE, **Mu‘cemu’l-vasît**, Mektebetu’ş-şurûki’d-duveliye, Kahire 2005.

el-MEKKÎ el-HATTÂT, Muhammed Tâhir b. ‘Abdilkâdir el-Kurdî, **Târîhu’l-hattî’l-‘Arabiyyi ve âdâbuh**, el-Matba‘atu’l-Hilâli, y.y., 1939.

el-MEYDÂNÎ, Ebu’l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed en-Nisâbûrî, **Mecme‘u’l-emsâl**, (thk.), Na‘îm Huseyn Zerzûr, Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut 1988.

el-MEYLÂNÎ, Muhammed b. ‘Abdurrahîm b. el-Huseyn el-‘Umerî, **Kitâbu şerhi’l-Mugnî fi’n-nahv**, (thk.), ‘Abdulkâdir Heyti, Menşûrâtu Câmi‘ati Karyânus, Bingâzi 1998.

MUHTAR, Ahmed, **Mu‘cemu’s-savâbi’l-lugavî**, ‘Âlemu’l-kutub, Kahire 2008.

el-MUNECCİD, Salâhuddîn, **Dirâsâtun fî târîhi’l-hattî’l-Arabiyyi**, Dâru’l-Kutubi’l-cedîd, Beyrut 1979.

MUNEYMİNE, Hasen, **Târîhu’d-Devleti’l-Buveyhiyye: es-Siyâsî ve’l-İktisadî ve’l-İctimâ‘iyye**, ed-Dâru’l-câmi‘iyye, Beyrut 1987.

el-MURÂDÎ, Ebû Muhammed Bedruddîn Hasen b. Kâsım b. ‘Abdillâh b. ‘Alî el-Mâlikî, **el-Cena’d-dânî fî hurûfi’l-me‘ânî**, (thk.), Fahreddîn Kabâve, Muhammed Nâ‘im Fadıl, Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut 1992.

MUSLİM, Ebu’l-Hasen el-Kuşeyrî, b. Haccâc, **Sahîhu Muslim**, I-V, (thk.), Muhammed Fuâd ‘Abdulbâkî, Dâru ihyâi’t-turâsi’l-‘Arabiyyi, Beyrut ts.

en-NEHHÂS, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. İsmâ‘îl, **Sinâ‘atu’l-kuttâb**, (thk.), Bedir Ahmet Dayf, Dâru’l-‘ulûmi’l-‘Arabiyye, Beyrut 1990.

en-NESSÂR, Huseyn, **el-Mu‘cemu’l-‘Arabî, neş’etuhu ve tatavvuruh**, Dâru Mısır, Kahire 1988.

en-NEVEVÎ, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn, **el-Minhâc şerhu Sahîhi Muslim**, I-XVIII, Dâru ihyâi’t-turâsi’l-‘Arabiyyi, Beyrut 1972.

....., **el-Mecmû‘ Şerhu’l-Muhezzeb**, XX, Dâru’l-fikr, Kahire ts.

....., **Tehzîbu’l-esmâi ve’l-lugât**, I-IV, Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut ts.

en-NUVEYRÎ, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. 'Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî, **Nihâyetu'l-ereb**, I-XXXIII, (thk.), Mufid Kumayha, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 2004.

ÖZBALIKÇI, M. Reşit, **Kur'ân ve Hadis'in Arap Gramerindeki Rolü**, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul 2006.

....., "İbn Hişâm el-Lahmî", **DİA**, İstanbul 1999, c.20, ss.73-74.

ÖZCAN, Abdulkâdir, "Hafîd Efendi", **DİA**, İstanbul 1997, c.25, ss.111-112.

ÖZDEMİR, İbrahim, **Dil ve Varlık**, İz Yayıncılık, İstanbul 2006.

ÖZDEN, Ragıp Hulusi, **Dil Türeyişleri Teorilerine Toplu Bir Bakış**, y.y., ts.

ÖZSOY, Seyhan, **'Sekûnî'nin Lahnu'l-'âmme ve'l-hâssa Adlı Eserinin Edisyon Kritiği'** (Basılmamaış yüksek lisans tezi Marmara Üniversitesi SBE.), İstanbul 2014.

PELLAT, CH., "Lahn al-'âmma" **The Encyclopaedia Of İslam**, Leiden 1982, c.7, ss.605-610.

er-RÂZÎ, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. "Umer b. Huseyn b. Hasen b. 'Alî Fahrûddîn, **el-Mahsûl fî 'ilmi'l-usûl**, I-II, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1999.

er-RADÎ, Necmuddîn Muhammed b. Hasen el-Esterâbâdî, **Şerhu Şâfiyeti İbn Hâcib**, I-II, (thk.), Muhammed Nûr v.dğr., Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1975.

RİZÂ, Şeyh Ahmed, **Kâmûsu raddi'l-'âmmiyyi ile'l-fasîh**, Dâru'r-râidi'l-'Arabî, Beyrut 1981.

RIZA, 'Alî, **el-Marci' fî'l-lugati'l-'Arabiyyeti nahvuhâ ve sarfuhâ**, I-III, Dâru's-şarki'l-'Arabiyyi, Halep 2003.

RIZA PAŞA, Hüseyin, **Tahdîk-i elhâz der tefrîk-i elfâz**, (Müterâdif kelimeler sözlüğü) (haz.), Eyyüp Tanrıverdi, Adal Ofset, Konya 2008.

es-SABBÂN, Ebu'l-'İrfân Muhammed b. 'Alî, **Hâşiyetu's-Sabbân**, I-IV, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1997.

es-SAFEDÎ, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. 'Abdillâh, **Tashîhu't-tashîf ve tahrîru't-tahrîf**, Mektebetu'l-hâncî, Kahire 1987.

....., **el-Vâfi bi'l-vefeyât**, I-XXIX, (thk.), Ahmed el-Arnâ'ûd/Türkî Mustafa, Dâru ihyâi't-turâs, Beyrut 2000.

SARIKAYA, Muammer, **Kemal Paşa-zâde'nin Yabancı Kelimelerin Arapçalaştırılması ve Dil Hataları Konusunda İzlediği Yöntem**,

(Basılmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2004.

es-SE‘ÂLİBÎ, Ebû Mansûr ‘Abdûlmelik b. Muhammed b. İsmâ‘îl, **Fikhu’l-luga ve esrârû’l-‘Arabiyye**, el-Mektebetu’l-‘asriyye, Beyrut 2000.

....., **Sihru’l-belâga ve sirru’l-berâ‘a**, (thk.), ‘Abdusselâm el-Hûfî, Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut ts.

es-SEMÎN el-HALEBÎ, Ahmed b. Yûsuf, **ed-Durru’l-masûn fî ‘ulûmi’l-kitâbi’l-meknûn**, I-XI, (Thk.), Ahmed Muhammed el-Harrât, Dâru’l-kalem, Dimaşk 2011.

SERKÎS, Yûsuf Elyân, **Mu‘cemu’l-metbu‘âtî’l-‘Arabiyye ve’l-mu‘arraba**, Mektebetu’s-sekâfeti’d-dîniyye, ts.

SÎBEVEYHÎ, Ebû Bişr Amr b. ‘Usmân b. Kanber, **el-Kitâb**, I-IV, (thk.), ‘Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mektebetu’l-hâncî, Kahire, 1988.

es-SUYÛTÎ, Celâluddîn ‘Abdurrahman es-Suyûtî, **Buğyetu’l-Vu‘ât fî tabakâtî’l-luğaviyyîn ve’n-nuhât**, I-II, el-Mektebetu’l-‘asriyye, Beyrut ts.

....., **Hem‘u’l-hevâmi‘**, I-III, (thk.), ‘Abdulhamîd Hendâvî, el-Mektebetu’t-tevfikiyye, Mısır ts.

....., **el-İktirâh fî ‘ilmi usulî’n-nahv**, Dâru’l-ma‘rifeti’l-câmi‘iyye, Kahire 2006.

....., **el-Muzhir fî ‘ulûmi’l-luga ve envâ‘ihâ**, I-IV, (thk.), eş-Şîrbînî Şerîde, Daru’l-hadis, Kahire 2010.

es-SÛLÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. ‘Abdillâh, **Edebu’l-kuttâb**, Dâru’l-Kutubi’l-‘ilmiyye, (thk.), Ahmed Hasen Bescî, Beyrut 1994.

eş-ŞÂTİBÎ, Ebû İshâk, **el-Mekâsidu’s-şâfiyye fî şerhi’l-Hulâsati’l-kâfiye**, I-X, Ma‘hedî’l-‘ulûmi’l-İslâmiyye, Câmi‘atu Ummi’l-kurâ, Mekke 2007.

ŞEMSULHAK, Mahmûd el-Hasen Mevlânâ, **el-İştikak ‘inde İbn ‘Âdil ed-Dimaşkî fî tefsîrihi ‘el-Lubâb fî ‘ulûmi’l-kitâb** (Basılmamış doktora tezi Câmi‘atu Ummi’l-kurâ), Mekke 2013.

ŞEVKÎ, Yusuf Yavuz-Casim Avcı, “İbnu’l-Cevzî Ebu’l-Ferec”, **DİA**, İstanbul 1999, c.20, ss.543-549.

TANRIVERDÎ, Eyyüp, **Mehmet Selim Efendi ve “Mevârid el-besâir li ferâid ed-derâir” Adlı Eseri**, (Basılmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2004.

....., “Arapçanın İbraniceye katkısına dair Avram Galanti’nin Bir Makalesi”, **Dîvân İlmi Araştırmalar**, sayı 20 (2006/1), ss.241-258.

- TANTÂVÎ, Muhammed, **Neş'etu'n-nahv ve târîhu eşheri'n-nuhât**, Daru'l-ma'ârif, Kahire 1995.
- TAŞKÖPRİZÂDE, Ahmed Efendi, **Miftâhu'se'ade ve misbâhu's-siyâde**, I-III, (thk.) Muhammed 'Alî Beydûn, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 2002.
- et-TEFTÂZÂNÎ, Sa'duddîn b. 'Umer b. 'Abdillâh, **Şerhu Tasrîfi'z-Zencânî**, (thk.), Muhammed Câsim el-Muhammedî, Dâru'l-hudâ, Beyrut 2012.
- et-TEHÂNEVÎ, Muhammed 'Alî b. 'Alî, **Keşşâfu istilâhâtî'l-funûn**, I-IV, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1998.
- et-TEVHÎDÎ, Ebû Hayyân 'Alî b. Muhammed b. 'Abbâs, **el-İmtâ' ve'l-muânese**, el-Mektebetu'l-'unsûriyye, Beyrut 2002.
- TEZ, Zeki, **Kâğıdın ve Matbaanın Kültürel Tarihi**, Doruk Yayımcılık, İstanbul 2008.
- TURAL, Hüseyin, **Arap Dilinde Ezdâd**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2011.
-, "İbn Hâleveyh", **DİA**, İstanbul 1999, c.20, ss.14-16.
- TURAN, Şerafettin, Şükrü Özen, İlyas Çelebi, M.A. Yekta Saraç, "Kemâlpasazâde", **DİA**, İstanbul 2002, c.25, ss.238-247.
- TÜRER, Osman, **Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi**, Ataç Yayınları, İstanbul 2011.
- TOPRAK, M. Faruk "Zarûrât-ı şî'riyye", **DİA**, İstanbul 2013, c.44, ss.138-140.
- el-'UKBERÎ, Ebu'l-Bekâ 'Abdullâh b. Huseyn, **el-Lubâb fî 'ileli'l-binâi ve'l-i'râb**, I-II, (thk.), Gâzî Muhtâr Tuleymât, Dâru'l-fikri'l-mu'âsır, Beyrut ts.
- 'USEYRÎ, Murayzin Sa'id Murayzin, **el-Hayâtu'l-'ilmiyye fi'l-'Irâk fi'l-'asri's-Selcûkiyyi**, (Basılmamış doktora tezi, Ummu'l-kurâ Üniversitesi), Mekke 1985.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- ÜÇÖK, Necip, **Genel Dilbilim (Linguistik)**, Sakarya Basımevi, Ankara 1947.
- VERSTEEGH, Kees, **The Arabic Language**, Edinburgh Üniversitesi, İngiltere 2014, ss.11-15.
- YA'KÛB, İmîl Bedî', **Mu'cemu'l-hatai ve's-savâb**, Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, Beyrut 1986.
- YAVUZ, Mehmet, "Mu'arreb Kelimelere Dâir Yazılan Eserler Sözlükler", **Nüşa: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, yıl, 2001, cilt no: 1, sayı: 2, s. 112-119.
-, "XVII. Asır Osmanlı Arap Dilcilerinden Antakyalı Mustafa Remzi", **Nüşa: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, 2001, cilt: 1, sayı: 3, s. 119-130.

YAVUZ, Yusuf Şefki, “İbn Akîl, Ebu’l-Vefâ”, **DİA**, İstanbul 1999, XIX, 301-305.

ez-ZEBÎDÎ, Muhammed Murtedâ b. Muhammed el-Huseynî, **Tâcu’l-‘arûs min cevâhiri’l-Kâmûs**, I-XXXXII, (thk.), ‘Abdulmun‘im Halîl İbrâhîm, Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Lübnan 2012.

ez-ZEHEBÎ, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. ‘Usmân, **Siyeru a‘lâmi’n-nubelâ**, I-VIII, Muessesetu’r-risâle, Beyrut 1984.

ez-ZEMAHŞERÎ, Ebu’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. ‘Umer b. Muhammed, **Esâsu’l-belâga**, Dâru sadır, Beyrut 1979.

....., **el-Keşşâf ‘an hakâiki gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvil fî vucuhi’t-te’vîl**, I-IV, (thk.), Muhammed ‘Abdusselâm Şahin, Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut 1995.

....., **el-Mustaksâ fî emsâli’l-Arab**, I-II, Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut 1987.

....., **Rebî‘u’l-ebrâr ve nusûsu’l-ahyâr**, I-V, Muessesetu’l-a‘lemî, Beyrut 1991.

ZEVALSÎZ, Halit, “Zübeydî”, **DİA**, İstanbul 2013, c.34, ss.519-520.

ZEYDÂN, Corcî b. Habîb, **Târîhu âdâbi’l-lugati’l-‘Arabiyye**, I-II, Menşûrâtu Dâri mektebeti’l-hayât, Beyrut 1983.

ez-ZİRİKLÎ, Hayruddîn, **el-A‘lâm**, I-VIII, Dâru’l-‘ilm li’l-Melâyîn, Beyrut 1984.

ez-ZUBEYDÎ, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. ‘Abdillâh b. Mezhic, **Lahnu’l-‘avâm**, (thk.), Ramazan ‘Abduttevvâb, Mektebetu’l-hancî, Kahire 2000.

....., **Tabakâtu’n-nahviyyîn ve’l-lugaviyyîn**, (thk.), Muhammed Ebu’l-Fazl İbrâhîm, Dâru’l-me‘ârif, Kahire 1984.

ez-ZURKÂNÎ, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. ‘Abdilbâkî b. Yûsuf ez-Zurkânî, **Şerhu’l-‘Allâme ez-Zurkânî ‘ala’l-Mevâhibi’l-ledûniyye**, I-XII, Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrut 1996.

ez-ZURKÂNÎ, Muhammed ‘Abdulazîm, **Menâhîlu’l-‘irfân, fî ‘ulûmi’l-Kur’ân**, I-II, Mektebetu ‘Îsâ el-Bâbî el-Halebî, y.y., ts.

WATT, William Montgomery, **İslâm’ın Ortaçağ Avrupası Üzerine Etkisi**, (çev.), Ümit Hüsrev Yolsal, Bilgesu Yayınları, Ankara 2013.

ÖZ GEÇMİŞ

1981 tarihinde Diyarbakır-Bismil’de doğdu. İlkokulu, Batman Bağlar İlkokulu’nda bitirdikten sonra adı geçen okulda açık öğretim sisteminden ortaokulu bitirdi. 2001 yılında Gaziantep Ömer Özmimar İmam Hatip Lisesi’nden mezun oldu. 2002 yılında vatanî görevini ifâ etti. 2004 yılında Anadolu Üniversitesi İlahiyat Önlisans Programı’ndan mezun oldu. 2006 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Lisans Tamamlama Programı’nı bitirdi. 2007 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı’nda İmam-Hatip olarak göreve başladı. 2009 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde açılan İhtisas Kursu’nu kazanarak Rize Yusuf Karalı Eğitim Merkezi’ne kursiyer olarak katıldı. 2011 tarihinde Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümüne araştırma görevlisi olarak atandı. Evli ve iki çocuk babası olan Selman Yeşil halen aynı fakültede çalışmaktadır.